

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Jakab István: Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője
Bañcerowski Janusz: A kommunikációs kompetencia és összetevői

Kemény Gábor: A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról

Tolcsvai Nagy Gábor: Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai Napló 1943–44. című művében

Szikszi Lajosné: Stilisztikai szakkollégium a tanítóképző főiskolán

Papp Tünde: Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről (I. rész)

Sándor Anna: A szótagzáró l a koloni nyelvjárásban

Juhász Dezső: Megjelenőben új etimológiai szótárunk

Kocsány Piroska: Szöveg és szövegtan: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Jakab István: Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője</i>	265
<i>Bañcerowski Janusz: A kommunikációs kompetencia és összetevői</i>	277
<i>Kemény Gábor: A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról</i>	287

Íróink nyelve

<i>Tolcsvai Nagy Gábor: Szövegvariációk és szövegglobalítás Márai Napló 1943—44. című művében</i>	300
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Sziksai Lajosné: Stilisztikai szakkollégium a tanítóképző főiskolán</i>	313
<i>Papp Tünde: Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről (I. rész)</i>	323

Nyelvjárásaink

<i>Sándor Anna: A szótagzáró l a koloni nyelvjárásban</i>	331
---	-----

F 8246/98

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője*

A rendelkezésemre álló negyven perc alatt csak vázlatosan foglalkozhatom a témával. Mivel a jelen sok égető kérdést vet fel, a múltat csak olyan mértékben érintem, hogy egyrészt hozzátétőleges képet adjak róla, másrészt a jelen problémái ne légüres térben lebegjenek előttünk. Ami pedig nyelvművelésünk jövőjét illeti: erről legfeljebb a saját véleményemet fejthetem ki, amely egyezik számos magyar nyelvművelő véleményével, de korántsem azonos azokéval, akik nem gyakorlati nyelvművelést végeznek, hanem elméleteket gyártanak, elsősorban arra nézve, hogyan kellett volna ezt a munkát végezniük a nyelvművelőknek, illetve alkudoznak a normák kérdésében — egyelőre anélkül, hogy konkrét kutatási eredményeket tettek volna az asztalra.

Változnak az idők, s fejlődik az ember — ez a megállapítás a nyelvművelőkre is érvényes. Szerénytelenség nélkül állíthatom, most már mi is okosabbak vagyunk, mint harminc-negyven évvel ezelőtt, és sok mindent másképpen csinálunk: elismerjük, hogy kezdetben sötétben tapogatóztunk — sajnos, akkor még nem volt annyi okos tanácsadónk, mint ma (bár lett volna!). Akkor ugyanis nem volt sem idő, sem szervezeti lehetőség a nyelvművelés elveinek megalkotására, megvitatására, hanem dolgoznunk kellett: harcolnunk a hibák ellen elvek nélkül is, de nem elvtelenül, hiszen azt az elvet mindig vallottuk, és szem előtt tartottuk, hogy a hibák ellen, ne pedig a hibázók ellen küzdjünk.

Hol lett volna lehetőség valamiféle nyelvművelési elvek létrehozására abban a Csehszlovákiában, amelyben éppen csak polgárjogot kapott még a magyar szó — de csupán bizonyos tevékenységek szűk területein —, s ahol nyelvművelő sem volt, csak hiba, hiba, a hibák tömkelege. S a hibák tömkelege a többségi nyelv hatása folytán zúdult ránk. Azt hiszem, minden szemléltetésnél többet mond helyzetünkről az a tény — s ezt miért ne árulnám el önöknek? —, hogy annak idején Karol Bacílek, Szlovákia Kommunista Pártjának első titkára szemrehányást tett Lőrincz Gyulának és más magyar kommunista tisztségviselőknek azért, hogy nem törődnek a magyar nyelvhasználattal, hagyják, hogy az itteni magyarok szinte érthe-

* Elhangzott a kassai Kazinczy-napokon 1994 márciusában.

tetlen keveréknyelven beszéljenek... Csak azután mertek a hazai magyar „pártfejesek” a magyar nyelv ügyével is foglalkozni, most már — mintegy pártutasításra vagy legalábbis bátorításra — helyet adtak a magyar lapok nyelv művelő cikkeknek is — ha ugyan voltak ilyenek. Mert a másik baj az volt, hogy a feladat sok volt, a segítő kéz azonban kevés. A hazai nyelv művelés — kimondhatjuk nyugodtan — ösztönös volt. Fuldokoltunk a szlovák úgynevezett kölcsönszavakban és tükörszókban. A szocialista rendszer új fogalmai szinte elárasztottak bennünket, a szlovák szavak révén váltak köztünk is ismertté, s ezek jó része vagy szlovák nyelven (elsősorban az élőbeszédben), vagy tükörfordításban terjedt el. Ha arra gondolunk, hogy a Magyarországgal való kapcsolat sem volt olyan intenzív, mint ma (csak a szemléltetés kedvéért: én csak 1961-ben tudtam átmenni először útlevéllel az érettségi találkozómra, a tizenöt évesre), a tömegtájékoztatás sem állt a fejlettség mai fokán, az intézményes kulturális lehetőségek sem voltak a maiakhoz hasonlóak, akkor talán el tudják képzelni a fiatalabbak is az akkori elszigeteltségünket. Még álmunkban sem gondolhattunk arra, hogy egyszer annyi előadót hívhatunk meg Magyarországról és a magyar kisebbségi területekről, mint ma.

Nyelv művelésünk — ismétlem — nagyon ösztönös volt, és leginkább a szókinceshasználat problémáira korlátozta tevékenységét, esetleg bizonyos nyelvi pongyolaságokkal foglalkozott. Csak az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején figyeltünk fel a magyar szavak idegenes szerkezetbe állításának terjedésére (a pedagógusok az iskolán tanítanak), a szlovákos vonzatok szaporodására (az előadó valamilyen témára *ad elő*; a férfi *megnőszül valakivel*; *hívok a barátomnak telefonon* stb.). Hogy aztán ezt ma ki mennyire tartja veszélyesnek, arról lehet vitatkozni; mi mindenesetre nem tartottuk kíváncstosnak, s kijelenthetem: én ma sem tartom annak.

Ami a nyelv művelők személyét illeti: Orbán Gábor írt néhány cikket az ötvenes években; magam az ötvenes évek derekán kezdtem el nyelv művelő cikkeket írni; majd Mayer Judit, Morvay Gábor, Kapás Ferenc, Szabó Mihály Gizella, Hasák Vilmos, s nemrégől Lanstyák István következett a sorban. Sajnos, az idősebb Orbán Gábor már régebben elment a minden élők útján, a kassai Kapás Ferenc korán elhunyt, Morvay Gábor és Hasák Vilmos abbahagyta ezt a tevékenységet. Nem nehéz tehát kiszámolni, hogy — az egy-egy cikket alkalmilag megíró szerzőket nem számítva — összesen négyen vagyunk. Miért nem neveltünk ki utódokat? teszik fel sokszor a kérdést. Szolgáljon mentségemre, hogy én megpróbáltam. Számos végzős hallgatóm írt lapértékelő szakdolgozatot a magyar tanszéken, nyelv művelő cikket is valamelyik lapunkba. De mikor látták, mennyi vizsgálódásra és aprómunkára, mennyi igényességre van szükség egy rövidebb cikk elkészítéséhez is, s mennyi melléfogási veszély leselkedik még a gyakorlottabb szerzőkre is, bizony nem kaptak tartósabban kedvet ehhez a tevékenységhez. S a nehéz pedagógiai pálya — a családi gondokkal tetézve — nemigen alkalmas munkakör a nyugodt kutatást, elmélyülést igénylő munkához.

1967-ben rendeztük meg először a Kazinczy-napokat, s utána kezdett szervezettebb formát ölteni nyelvművelésünk. A Csemadok nyelvi szakbizottsága, majd az ebből 1969-ben létrejött Csehszlovákiai Magyar Nyelvművelő és Nyelvjáráskutató Társaság, amely 1972-ben a Csemadok akkori vezetőinek nyomására, természetesen az akkori ún. konszolidációs politika követelményeinek szellemében, szinte észrevétlenül nyelvi szakbizottsággá alakult vissza, szervezte és irányította a nyelvművelő tevékenységet — manőverezve a politikai korlátok között. Munkánkhoz az akkor vendégtanárként Pozsonyban működő Deme László nyújtott felbecsülhetetlen szakmai és olykor taktikai segítséget is. A szakbizottságnak három (nyelvi ismereteket terjesztő, továbbá a sajtónyelvi és terminológiai, valamint az iskolai nyelvi nevelési) csoportjában folyt nyelvművelő munka. Akkoriban sokat segített nekünk nagyobb cikkek írásával Zeman László, s az azóta más nyelvtudományi területen működő Zsilka Tibor is. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az Új Szó, A Hét, a rádió magyar adása, újabban (1994-től kezdve) a Szabad Újság is nyelvi rovatot rendszeresített; sajnos, a rendszerességből több helyen — pl. az Új Szóban — rendszertelenség lett. Az Irodalmi Szemle is többször közölt cikkeket, tanulmányokat nyelvhasználati és nyelvművelő témáról. Deme László nemcsak gyakorlati segítséget nyújtott nekünk, hanem elméletit is: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról című könyvével, amelyet a Madách Könyvkiadó 1970-ben jelentetett meg. A szerző több fontos, nyelvművelésünket érintő kérdést tisztázott benne, s ő volt az első, aki nyelvművelésünk feladatait meghatározta.

A nyelvhasználat problémái iránt nagy ugyan az érdeklődés, de ez az érdeklődés passzív. Az emberek nagy része — különösen a sajtó dolgozóinak bizonyos hányada — érdeklődik ugyan a nyelv helyes használata iránt, de még a képzetettebbeket sem (illetve csak keveset közülük) igen lehet az aktív nyelvművelés ügyének megnyerni. E kevés kivétel közül hadd említsem meg Csuka Gyula mérnököt, a biológiai tudomány doktorát, aki már évek óta eredményesen vezeti terminológiai csoportunkat, az egykori nyelvi szakbizottság helyébe lépő Csehszlovákiai, illetve most már Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának terminológiai munkacsoportját, és szívügyének tekinti a szótárszerkesztési munkálatokat is.

A lapok szerkesztősegeitől, de főként munkatársaitól többet vártunk a rendszerváltás után, mint amennyit nyújtanak. Kihullottak a szerkesztőségekből a „népbiztosok” szerepét betöltő munkatársak, akiknek az volt az „érdemük”, hogy párttagok voltak, de mivel semmihez nem értettek, mások dolgoztak helyettük és rájuk. Őszintén ki kell jelentenem, hogy ezek a szerkesztők legalább óvakodtak a nyelvi hibák elkövetésétől, tartottak attól, hogy ha durva hiba csúszik valakinek a cikkébe, őket mint felelősöket is elmarasztalják a párttilétekese. Ezért segítségünkre voltak olyan akciók végrehajtásában, mint például a *brigád* szó szlovák jelentésekben való használatának az elkerülése (más kérdés az, hogy egyes szerkesztők inkább le sem írták a *brigád* szót, nehogy hibát kövessenek el); továbbá a *hnb*, *jnb*, *knb*, *efsz* stb. közfőnévi betűszavak szlovákos, tehát *HNB*, *JNB*, *KNB*, *EFS* stb.

írásmódjának a lapokból való kiszorítása. Tudtuk ugyan, hogy máról holnapra nem változhat meg minden a fordulat után, hiszen az új, képzetesebb munkatársaknak meg kell ismerniük a nyelvhasználat sok buktatóját, hogy elkerüljék a hibákat, de azt vártuk, reméltük, hogy négy-öt éven belül nemcsak tartalmilag, hanem nyelviileg is sokat változik majd lapjaink arculata. S a szabad véleménynyilvánítás valóban fokozta az újságírók alkotókedvét: többet írnak, mint a cenzúra időszakában. A baj csak az, hogy a „bő termés” létrehozásához szükséges alkotómunka olykor mind tartalmi, mind nyelvi szempontból nélkülözi a gondosságot, pontosságot. Sajnos, ott még az eltelt idő után sem tartunk, hogy minden újságírónk megfelelő módon — és felelősséggel — tudjon bánni a nyelvvel; és sajnos, már ott sem, hogy legalább az olvasószervezők (az itteni szóhasználat szerint: lektorok) kijavítsák még a kéziratokban a súlyosabb nyelvhelyességi és helyesírási hibákat. Erre a lektori intézményre ma is szükség volna, mert a demokrácia csak a szabad véleménynyilvánítást teszi lehetővé, de az újságírók nyelvi ismereteit nem gyarapítja. Sajnos, több szerkesztőségben anyagi okokból felszámolták vagy elsorvasztották a lektori intézményt.

Hogy nyelvművelésünk szervezésének és irányításának mai problémáit megértsük, kénytelenek vagyunk röviden visszatekinteni a magyarországi nyelvművelés múltjára.

A második világháború után egy olyan jellegű nyelvművelés bontakozott ki, amely a szabályokat nem rideg bilinesként rakta az emberekre, hanem azt igyekezett elérni, hogy a nyelv használói a nyelv birtokosainak érezzék magukat, s felébredjen bennük a nyelvi igényesség iránti érdeklődés. Lőrincze Lajos, aki ennek a mozgalomnak élére állt, „pozitív nyelvművelésnek” nevezi ezt a fajta nyelvművelést, amely tilalomfák állítása, az idegen nyelvi elemek irtása helyett a nyelvi műveltség emelésével akarja a helyes nyelvhasználat kérdését megoldani (Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet* 15). Hangsúlyozza, hogy a nyelvművelés nem a nyelvért van, hanem — mint maga a nyelv is — az emberért, a társadalomért (i. m. 156); ennek alapján az „emberközpontú nyelvművelés” nevet kapta ez a tevékenység. Célja „nem az önmagáért való nyelvi tisztaság, hanem a nyelvnek olyan állapotban való megtartása, olyan irányban való fejlesztése, hogy funkcióját, a gondolatközlést, a kommunikációt minél pontosabban betölthesse” (i. m. 169). A módszerre vonatkozólag elfogadták azt az elvet, hogy az egyes nyelvi jelenségek helyes vagy helytelen voltáról nem ítélezhet senki saját ízlése vagy kénye-kedve szerint, csak a nyelvi elemzés, tárgyi érvekkel való meggyőzés alapján lehet döntenie ezekben a kérdésekben.

A magyarországi nyelvművelők túlnyomó többségének alapállása e tekintetben — tehát a lényegét illetően — nem változott az elmúlt évtizedekben; ám ez nem jelentette azt, hogy nem folytak viták arról, mi legyen a nyelvművelés fő célja, s hogy milyen módszerek alkalmaztassanak a nyelvművelő munkában.

Figyelemre méltó ebből a szempontból az 1970-es évek elején a Bárczi Géza (*Nyelvművelésünk. Magyar Tudomány* 1971/10: 607—15), Lőrincze

Lajos (Nyelvművelésünk a viták tükrében. Magyar Tudomány 1972/10: 622–8) és Deme László (A nyelvművelés társadalmi feladatairól. Magyar Tudomány 1972/12: 735–41) között lefolyt vita, amelynek tanulságait Deme László — tömören összefoglalva — a következőkben látja.

Háromrétegű nyelvművelésre van szükség: a) kutató és normalizáló munkára (Bárczi); b) az alapkutatások során feltárt, de szükségszerűen csak szűk körben maradó eredmények népszerűsítésére, elterjesztésére, iskolai oktatására (Lőrincze); c) konkrét nyelvhasználati tanácsadásra, különböző írásbeli és szóbeli kommunikációs helyzetekben való útmutatásra (Deme).

A vitából ki kellett szűrünk, mi az, ami — szerintünk is — elvi alapját képezhetné vagy kell, hogy képezze a mi nyelvművelésünknek. S mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mindkét esetben a magyar nyelvről van szó, nem teljesen magunknak kellett elveket megfogalmaznunk, hanem részben a már Magyarországon kipróbált elvek, részben a vita során tett javaslatok alapján — s helyzetünk, szükségleteink ismeretében — aránylag könnyen meghatározhattuk, melyek azok az elvek, amelyek szerint mi is eredményesen működhetünk itt.

Elvmeghatározó munkánkat az a körülmény is megkönnyítette, hogy a vitázók tulajdonképpen nem kizárták, hanem inkább mintegy kiegészítették egymás javaslatait. Sem Bárczi Géza, sem Deme László nem állították azt, hogy a Lőrincze Lajos által hangsúlyozott feladatokra (pl. arra, hogy a nyelv megismertetésével, a nyelvérzék fejlesztésével nyelvi igényességre neveljük a közönséget) nincs szükség, csupán azt szögezték le, hogy ez kevés. Bárczi fontosnak tartja, hogy emellett küzdjünk is a helytelenségek ellen, még akkor is, ha már általánosakká váltak; Deme szerint pedig szükség van erre is, arra is, de még a kettő együtt is kevés: a nyelv eleven, hatásos használatára is meg kell tanítanunk a közönséget.

Ha józanul mérlegeljük a javaslatokat, lehetetlen meg nem látnunk, hogy tulajdonképpen mindhárom feladatot teljesítenie kell a nyelvművelésnek, ha eredményt akar elérni.

Nekünk, csehszlovákiai magyar nyelvművelőknek még egy nagyon fontos elvi kérdésben kellett döntenünk: mi legyen az az alap, amelyre a nyelvhelyesség megítélésében támaszkodnunk kell. Lépten-nyomon találkozzunk nyelvhasználatunkban olyan szavakkal, kifejezésekkel, fordulatokkal stb., amelyek bár magyarul hangzanak el, szerkezeti vagy szóhasználati szempontból mégis idegenek a magyar nyelvtől. Keletkezésüket a szlovák nyelv szerkesztési, illetve szóhasználati szabályainak a magyar nyelvben való alkalmazásával magyarázhatjuk. Különösen sok problémát okoz a terminológia: a magyar szaknyelvek ismeretének hiányában nagyon gyakran egyszerűen magyarra fordítják a szlovák műszókat, nem is mindig egységesen. A nyelvhasználatnak ilyen más, sőt nálunk sem teljesen egységes irányban fejlődése előbb-utóbb veszélyeztetné a zavarmentes kommunikációt. Ezt aényt, illetve a nyelvi érintkezés zavarmentességének és a nyelvi egység visszaállításának elérését szem előtt tartva, leghelyesebbnek az látszott, ha a nyelvhasználat kérdésében a művelt magyar köznyelvet

tekintjük alapnak, a nyelvhelyesség megítélésének kérdésében pedig a magyar nyelvstudomány vizsgálatainak eredményeire támaszkodunk. A magyar nyelv művelés eddigi elveinek, valamint a vitában megnyilvánuló véleményeknek az elemzése és összegezése alapján a csehszlovákiai magyar nyelv művelés elveit nagyon tömören a következőképpen fogalmazhattuk meg.

1. A csehszlovákiai magyar nyelv művelésnek arra kell törekednie, hogy: a) a magyar nyelv rendszerének és törvényeinek megismertetésével, b) a nyelvhasználati készség fejlesztésével egyre magasabb szintre emelje a csehszlovákiai magyarok nyelvi műveltségét.

2. Állandóan figyelemmel kell kísérnie a nyelv fejlődését és használatát: segítenie kell a pozitív jelenségek elterjedését, amelyek a nyelvnek hasznára vannak, gazdagodását elősegítik; szüntelen harcot kell folytatnia a negatív jelenségek ellen, amelyek a nyelvnek kárára vannak, függetlenül attól, kik és milyen széles körben használják őket.

3. A nyelvhasználat kérdésében a művelt magyar köznyelvet (köznyelven nemcsak az irodalmi nyelv beszélt változatát, hanem az egész egységes, közös, normának tekinthető belső nyelvtípust, ennek mind írott, mind beszélt megjelenési formáját értve), a nyelvhelyesség megítélésének kérdésében pedig a magyar nyelvstudományi kutatás eredményeit kell alapnak tekintenie.

4. Szüntelenül vizsgálnia kell a magyar nyelv csehszlovákiai használatának állapotát; s az arra illetékesek bevonásával segítenie kell a lemaradást mutató belső nyelvtípus, stíluszint, stílusréteg vagy csoportnyelvi szókészlet fejlesztésében.

Most visszaugrunk a jelenbe, de egy pillanatig még az egyetemes magyar nyelv művelés elveinél maradunk. Tavalyelőtt, 1992 októberében nyelv művelő konferenciát rendeztek Budapesten, amelyre a határokon túli nyelv művelőket is meghívták, mert a kisebbségi nyelv művelés problémáival is foglalkoztak. Ezen a konferencián hirdette meg Grétsy László a „nemzetközpontú nyelv művelés” elvét. Hogy miért volt erre szükség? A kérdésre adott válasznak egyúttal a nyelv művelés közelmúltbeli történetét és felvetődő problémáit is tartalmaznia kell. Csak ezeknek az ismeretében érthetjük meg a magyarországi nyelv művelés vezető tényezőinek lépését.

Említettem, hogy a nyelv művelők is fejlődnek, változnak a nézeteik stb., elvégre maga a nyelv is változik. Már szó volt arról is, hogy az ösztönös nyelv művelést a tervszerű és elvszerű nyelv művelés váltotta fel nálunk is: elveket határoztunk meg. Fő alapelvünknek azonban ezt tartottuk: „egy magyar nyelv van, a közös magyar nyelv, s ennek köz- és irodalmi nyelvi formája a norma, a követendő nyelvi eszmény” (Jakab István: *Nyelvünk és mi* 180). Hogy a normául szolgáló magyar nyelv változatot — vagy Benkő Loránd kifejezését használva: belső nyelvtípust — ki minek nevezi, az felfogás kérdése. Én a művelt köznyelv vagy választékos köznyelv kifejezéseket használtam rá többször, Deme László a magyar standard kifejezést részesítette előnyben; az utóbbi időben töb-

ben használják a *sztenderd* angolos ejtésű alakot, de sokan nevezik ezt meg — köztük már az utóbbi időben magam is — egyszerűen a *standard* szóval. Ez azt mutatja, hogy közben a terminológia is változik.

Az utóbbi évtizedekben egyre több szó esett a regionális köznyelvekről. Ezek azok a nyelvváltozatok, amelyek a nyelvjárások és a művelt köznyelv (vagy egyetemes magyar standard) között helyezkednek el. Tudjuk, hogy léteznek ilyen közbülső változatok; azok használják őket, akiknek beszédében keverednek a köznyelvi elemek a nyelvjárásiakkal, tehát már nem anyanyelvjárásuk élő változatát használják, de még nem is a választékos köznyelvet (standardot). Valójában keveset tudunk még erről a változatról, s eltérőek a vélemények a mibenlétéről is. Egyes jelentős magyar nyelvészek (többek között Deme László, Kiss Jenő, Sebestyén Árpád) nem is tartják belső nyelvtípus értékű változatnak, csak a köznyelv regionális használatát értik a regionális köznyelven. A magyarban gyakran nevezzük *nyelvnek* azokat a változatokat is, amelyek nem belső nyelvtípus értékűek, tehát nem mutatnak eltérést egymástól mind szókészleti, mind pedig grammatikai tekintetben a Benkő Loránd által felállított követelmény alapján (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában 32). Köznyelv, irodalmi nyelv, tájnyelv, szaknyelv, szalonnyelv, tolvajnyelv, hivatalos nyelv, beszélt nyelv, írott nyelv és még sorolhatnánk a nyelvnek nevezett, egymástól lényegesen különböző változatokat, sőt nyelvhasználati formákat, amelyeket legtöbbször a nagyon praktikus, de mindent egybeeméső nyelvváltozat általános megnevezés alatt csoportosítanak. Hogy belső nyelvtípus értékűek-e a regionális köznyelvek, vagy sem, arra nézve tehát nincs megegyezés, mindenki a felfogása szerint minősíti őket. Nem merném határozottan állítani, hogy nem azoknak van igazuk, akik csupán a köznyelv (standard) regionális használatát látják bennük, de én magam azért tartom őket belső nyelvtípus értékűnek, mert például nálunk Szlovákiában még a szlovák hatás is velejárója a regionalizmusnak, s maga ez az idegen hatás sem tisztán szókészleti, hanem már bizonyos mértékig grammatikai jellegű is (gondoljunk a szlovákos tükörszerkezetekre!). Csak egy alaposabb vizsgálat döntheti majd el megnyugtatóan ezt a kérdést. A magyar nyelv szlovákiai változatai című cikkemben még 1989-ben három regionális köznyelvet különböztettem meg a szlovákiai magyarlakta területen, a három magyar nyelvjárásunkból mint alapból kifejlődött, de a szlovák hatással mint egy másfajta regionalizmussal is bővülő nyelvváltozatot, vagy ha úgy tetszik: belső nyelvtípust. Ezeket így neveztem: szlovákiai — ezen belül — palóc vidéki, északkeleti, csallóközi regionális köznyelv (Magyar Nyelvőr 1989/2: 145—6).

Soha nem tettem egyenlőséjelet a nyelvjárásiasság és a szlovák hatás közé! A szlovakizmusokat Deme Lászlóhoz hasonlóan csak nyelvhasználati hibának, nem nyelvi jelenségnek tekintettem. Igyekeztem — másokkal együtt — megakadályozni, hogy ezek nyelvi jelenséggé váljanak. De — sajnos — a szlovakizmus attól nem tűnik el, hogy harcolunk ellene: bár a

régiek száma megfogyatkozhat, újabbak is keletkeznek. Így magam is elfogadtam a differenciálás elvét ebben a tekintetben is. Nyelvművelésünk már régebben ezt az elvet vallotta és alkalmazta más nyelvhasználati jelenségek esetében, még akkor is, ha egyesek ezt nem vették észre: aszerint minősítettünk hibásnak vagy helyesnek egy-egy jelenséget, hogy hol, milyen rétegben, társadalmi használati körben stb. fordult elő; volt-e ott funkciója, vagy nem. A szlovakizmusokat azonban külön kezeltük jó ideig: ezeknek nem adtunk polgárjogot. Nyelvművelésünk azonban az utóbbi időben ebben a kérdésben is differenciálni igyekszik: ha a regionális köznyelv szintjén találkozunk a szlovakizmussal — tehát a szóbeli nyelvhasználat alacsonyabb szintjén, baráti beszélgetésekben, otthoni társalgásban stb. —, nem bíráljuk, nem tekintjük hibának. De sohasem sülyedtünk és sülyedhetünk le annyira, hogy a választékos köznyelv vagy magyar standard használatában — tehát a sajtóban, rádióban, a tudomány nyelvében, az iskolai oktatásban, egyszerűen, ahol nem stílusesszalként fordul elő — akár az írott nyelvi formában, akár élőszóbeli megnyilatkozásokban elfogadjuk, ne tekintsük nemkívánatos elemnek, kerülendő jelenségnek.

Ezért lepett meg bennünket Tolcsvai Nagy Gábor cikke a *Regio* című folyóirat 1991/3. számában A nyelvi közösség és a nyelvi egység kisebbségben címmel. A szerző arra az álláspontra helyezkedett, hogy a határon túli magyaroknak nem kellene a magyarországi nyelvi normákhoz igazodniuk, vagyis a nyelvi önállóság gondolatát propagálja. Önesonkításnak tartaná, ha a regionális sajtóságokat, a táji változatokat, de a különböző kétnyelvű helyzetekből, a más-más kultúrákkal való érintkezésből eredő nyelvi formákat kiiktatnánk hagyományainkból. Sajnos, a példái nem a mi helyzetünket tükrözik, így analóg példaként nem fogadhatók el. A konferencián feltettem neki a kérdést: azzal, hogy nagyvonalúan és jóindulatúan nyelvi önállóságra „ítél” bennünket egy regionális köznyelvvvel, vajon nem éppen a provinciálizálódás és asszimilálódás veszélyének teszi-e ki a kisebbségeket öntudatuk és önbizalmuk vélt visszaadása helyett? Hiszen a regionális jegyek megőrzéséért a köznyelv kifejllesztéséről és minél szélesebb körben való elterjesztéséről kellene lemondanunk, ha nem igazodnánk a magyarországi normához. Kétségtelen, hogy minden más nyelv pozitívan hathat a magyar nyelvre, de kétlem, hogy abból a sok nemkívánatos hatásból, amely minket ér, előnye, nem pedig hátránya származnék a magyar nyelvnek. Olyan intenzív ez a hatás, hogy éppen azt segitené elő, amitől tartunk: a nyelv különfejlődését, deformálódását, noha néhány nyelvész kétségbe vonja ezt. Nyelvűvelésünk már számol a regionalizmussal; tudjuk, hogy ennek egyik jellemzője nálunk a szlovák hatás, amely a jelenlegi körülmények között nem szüntethető meg. A nyelvjárások és a regionális köznyelvek szintjén ezt kénytelenek vagyunk megtűrni. De a köznyelvben nem tolerálhatjuk a megjelenését. Sőt, a nyelvűvelésnek még az alsóbb szinteken is van feladata, tennivalója. (Erről bővebben később!) Tolcsvai Nagy Gábornak tehát sem a nyelvűvelő konferencián, sem az Új Szóban közölt cikkeimben nem mondhattam mást, mint azt, hogy nem egy, hanem három regionális köznyelvünk van.

A három ugyanis ez esetben kevesebb, mint az egy. Kisebb veszéllyel jár, mert fölöttük ott van az egyetemes magyar standard, amelynek megerősítéséről nem mondhatunk le. Ha a szerzőre hallgatva egyet fogadnánk el, vajon melyik lehetne az? Ha a szlovák hatásban nincs is nagy különbség a három között, nyelvjárási tekintetben bizony van. Vagy — ne tekintsék ezt profanizálásnak, hanem inkább szemléltetésnek! — az *egy Isten három személyben* teológiai elv alapján oldanánk meg ezt a nyelvelméleti kérdést is? A három regionális köznyelvet egynek tekintenénk? S ezek a magyar köznyelv, magyar standard helyettesítőjévé válnának? Egyszóval a kisebbségi magyarságnak még a közös nyelvtől, belső nyelvtípustól is elszakadva meg kellene elégednie egy alacsonyabb szintű standarddal? Ezért volt szükség arra, hogy a nyelvművelő konferencián meghirdessék a nemzetközypontú nyelvművelés elvét?

Egyébként elkerülte Tolcsvai Nagy Gábor figyelmét, hogy az említett Nyelvőr-cikkemben a választékos köznyelvről ezt írom: „Művelt köznyelven nem feltétlenül a köznyelv »steril«, »színtelen-szagtalan«, vagyis teljesen jellegtelen változatát értem — nálunk ilyen aligha képzelhető el —; ide tartozónak vélem azt a változatát is, amelyen még a nyelvjárás színei-ízei kis mértékben érezhetők, s az idegen hatás sem jelentkezik benne feltűnő mértékben” (145).

Sajnos, Tolcsvai Nagy Gábornak ebben a kérdésben követője is akadt nálunk Lanstyák István személyében. Akik az Irodalmi Szemlét olvassák, azok három cikkével is találkozhattak. Az első kettő két-két részletben jelent meg a következő címeken: Nyelvművelésünk vétségei és kétségei (1993/3: 58—69; 1993/4: 64—74); Álom és valóság között (1993/6: 69—78 és 1993/7: 8: 96—105); Kétnyelvűség és nemzeti nyelv (1994/2: 63—75). Nem elemezhetem itt részletesen a szerző állításait, és nem áll szándékomban külön írásban sem reagálni rájuk — néhány dologra talán már válaszoltam is ezeken a lapokon, nem közvetlen módon —, csupán egy-két megjegyzését szeretném érinteni.

A szerző elemzi az egyetemes magyar és az itteni nyelvművelést, természetesen csak a rendelkezésre álló adatok, írások alapján, a személyes tapasztalat hiányában. Megállapításai olykor helytállóak, máskor kifogásolhatók. Azt csak megállapítani lehet — a nyelvművelőkön számon kérni nem —, hogy az ötvenes években (nyilván ideológiai hatásra) nem differenciáltak a nyelvhasználati helyzetek alapján a nyelvi jelenségek megítélésében, hanem mindent a választékos köznyelv követelményeihez viszonyítottak (egységesülő társadalom: egységesülő nyelv). Mi, az itteniek valóban „importáltuk” a módszereket.

Nem érvényesítettünk a cikkeinkben szociolingvisztikai szempontokat, csak megemlítettük őket. Abban a néhány, áttekintést nyújtó cikkben, amelyet írtam, ilyen szempontokat is figyelembe vettem (pedagógusok, diákok, műszaki értelmiségiek nyelvhasználatát jellemeztem), de a másfél-két gépelt oldalas cikkekben, ötperces rádióadásokban — mint ezt a szerző is elismeri 1993/4: 71 — nem volt erre lehetőség. De más okokból is mellőz-

tük ilyenkor a szociolingvisztikai szempontot: mint említettem már, régi és következetesen megvalósított módszertani elvünk volt az, amelyet Deme László így fogalmaz meg a Lanstyák István első két cikke után megjelent Kétség és remény közt című írásában az Irodalmi Szemlében (1994/1: 80–84): „Úgy látom, egyesek azt hiszik: tudományt csinálnak ily módon; hangosan döngetve a nyitott kapu félfáját. Mert ami a beszélőt illeti, éppen negyven évvel ezelőtt, még a nyelvművelés újraindulásakor így rögzítettük: nem a hibázó ellen kell küzdenünk, hanem a hiba ellen, a hibázót is bevonva, hiszen őt kell »elkövetőből« elkerülővé tenni” (81). Ezt a módszertani elvet nemigen hangsúlyoztuk írásainkban; ez érthető, hiszen nem az olvasónak szólt. De tartottuk hozzá magunkat. Más kérdés az, hogy „belső” tárgyalásainkon, módszertani megbeszéléseinken — valamikor voltak ilyenek — hangsúlyoztuk, sőt tervekben, jegyzőkönyvekben is rögzítettük. Ebből a tényből — vagyis a hibaelkövető „káderezésének” elhanyagolásából — egy másik érvelés következik: a vétkességnek a tudata (a bűntudat érzése), amelyet Tolcsvai Nagy Gábor csak esetlegességgként említ, de amelyről Lanstyák már mint valóságról szól, hogyan jelenhetett meg a beszélőben, ha személyre szólóan senkinek, általánosságban azonban mindenkinek szólt a cikk mondanivalója? Nem hiszem, hogy Lanstyák István egyetlenegy konkrét személyt is tudna említeni, akiben a neki címzett cikk hatására gátlások keletkeztek volna anyanyelve használatát illetően. De nincs itt valami ellentmondás, hogy egyrészt hibáztatja a szerző a nyelvművelőket, hogy a hibaelkövetőkről alig mondanak valamit, másrészt azt állítja, hogy „a beszélőkben nemcsak a *vétkesség* tudata jelent meg (sic!), hanem a saját nyelvi képességeikben való kételkedés is” (4: 66).

Szerencsére — néha tréfásan azt is mondom: sajnos — nekem másmi-lyenek a tapasztalataim. Ha lapokról van szó, olykor (nem mindig!) megemlítjük a lap címét, amelyben a hiba nyomdafestéket látott, de a szerző nevét ez esetben sem. Egyetlenegyszer sem tapasztaltam, hogy a hibát elkövető szerző magára ismert volna a cikkben. Egyrészt nem mindegyik munkatárs olvassa el a nyelvművelő cikket, s ha elolvassa is, hetek távlatából már nem ismer magára. Azt hiszi, a kollégája követte el a hibát. Kedves beszélőféltők, aggodalomra tehát semmi remény!

Nem akarom értékelní Lanstyák István cikkei, megtette ezt röviden és az írásk értékének megfelelően Deme László. Én legfeljebb csak csatla-kozhatom a következő megállapításához: „... ha a nagy nekigyűrközéssel halommá emelt kásahegyen átrágtuk magunkat négy folytatásban, végül is ez a szállóige jut eszünkbe: Vajúdnak a hegyek, és szűlnék — egeret” (i. m. 81). Deme László csak a négy folytatást olvashatta, de én már az ötödiket (a harmadik cikket) is. Utána nem tudtam, mit gondoljak a szerzőről. Ugyanis az első két cikkben még szükségesnek tartja a magyar standardot; többek között ezt írja: „A tömegtájékoztató eszközök, a nagy nyilvánosság, a művelt emberek által való használat a magyar standardnak továbbra is biztosítja a szükséges tekintélyét, s eredményezi ... a kétnyelvű nyelvváltozatba való spontán behatolását” (1993/7–8: 103). Sőt, még a

harmadik cikkének elején is így nyilatkozik: „A standard nyelvváltozat oktatásának különleges jelentősége van az anyaország határain kívül” (1994/2: 63), de egy pár lappal odébb ezt olvashatjuk: „... a kétnyelvű közösségben élő diákoktól sem szabad elvárni, hogy megtagadják anyanyelvüket, a mindennapi élethelyzetekben beszélt kontaktusváltozatot, hanem ennek megtartásával kell őket a magyarországi standard (belföldiesült változatának⁷) megtanulására ösztönözni” (67).

Ha gyanút fog az olvasó, aki nem tudja, hogy tulajdonképpen mit is kell megtanulnia a szlovákiai magyar diáknak: a magyarországi standardot-e vagy annak zárójelben feltüntetett „belföldiesített változatát”, s ha megnézi, mi van a 7-es indexszámmal jelzett jegyzetben, megdöbben: „A magyarországi standard belföldiesült változata az ún. szlovákiai magyar standard. Ezt semmiképpen sem kell valamiféle külön nyelvként vagy abba az irányba mutató alakulatként felfogni, hanem olyan változatként, amely a legmesszebbmenőkig azonos a magyarországi standarddal, csupán abban különbözik tőle, hogy ... szerves részét képezik bizonyos kontaktusjelenségek, mindenekelőtt a szókinés területén (pl. *alapiskola* 'általános iskola', *iskolázás* 'tanfolyam', *anyasági segély* 'gyermekgondozási segély' stb.). A szlovákiai magyar beszélők anyanyelvének kontaktusjelenségei közül egyébként csak elenyészően kevés része a szlovákiai magyar standardnak. Hogy pontosan melyek azok, annak tisztázása a jövő nyelvtervezőire vár” (72).

Mintha nem is eger, hanem kígyó született volna a hegyek vajúadásából. Mindenesetre a szülés nemcsak nagy vajúdással, hanem elég alattomosan is ment végbe. Néhány dolgot persze nem értek, illetve néhány megjegyzésem még volna: 1. Ha van magyar standard, miért van szükség szlovákiai magyar standardra, különösen akkor, ha ez nem is másik nyelv (belső nyelvtípus), ahogyan állítja? 2. Másik belső nyelvtípus nem is lehetne, ha mindenekelőtt a szókinés területén különbözik a magyar standardtól (bár a *mindenekelőtt* határozószó nagyon gyanús). 3. Ha a specifikus fogalmainkat jelölő szavak hovatartozása izgatja a szerzőt, ezek nyugodtan lehetnének a magyar standard szókészletének kiegészítő elemei anélkül, hogy miattuk egy szükségtelen belső nyelvtípust hoznánk létre, amelynek létezése nagyon veszélyes lehetne. 4. Mivel ez az eset és módszer is azt bizonyítja, hogy a szerzőnek a célja a szlovákiai magyar standardnak mindenáron való „megszülése”, s féltő, hogy rövid idő elteltével a szlovákiai magyar regionális köznyelvek „lépnek elő” szlovákiai magyar standarddá, vagyis elszabadul a pokol: az ezekben polgárjogot nyert jelenségek elismert, befogadott jelenségei lesznek a szlovákiai magyar standardnak is. 5. Most már értem a szerzőnek azt a – már kivitelezhetőség szempontjából is – naivnak tűnő javaslatát, hogy a legközelebbi értelmező kéziszótárban kapjanak helyet a különböző országok (utódállamok) magyar kisebbségeinek egyes regionalizmusai is, amelyek „részei a regionális standardnak” (1993/7–8: 101). Ezzel kapcsolatban azonban volna egy kérdésem: melyik magyar nyelvre fogjuk

majd fordítani? 6. Lanstyák István és társai nem tartják reális veszélynek a nyelvi különfejlődést az utódállamok magyarsága esetében. Most már én sem annyira a különfejlődéstől, mint inkább a különfejléstéstől tartok.

Ennek a felfogásnak kétségtelenül van egy igen nagy előnye. Ha ugyanis minden, eddig hibának tartott jelenséget szentesítünk, akkor nem lesz hiba, nem lesz mi ellen küzdenünk, s nem lesz szükség nyelvművelésre sem.

Valószínűleg a szerzőnek ezzel a felfogásával magyarázható, hogy amikor (talán!) még tolerálta a magyar standard itteni létezését, szinte csak erre szorította le, korlátozta a nyelvművelés hatókörét, tevékenységének területét. Ezt írja: „A nyelvművelés csakis a standard nyelvváltozat alakítását tűzheti ki célul magának, vagyis csak olyan beszédhelyzetekben elhangzott szövegeket van joga bírálni, amelyekben a standard nyelvváltozat használata a helyénvaló ... Ami azonban a fenti szférákon kívül esik — tehát a magánérintkezés széles tartományai, az értelmiségiek közötti nyilvánosság előtt zajló beszélgetéseket is beleértve —, az közvetlenül nem tartozhat a nyelvművelés illetékességi körébe” (1993/6: 77). Ezekkel a szigorú szavakkal szinte megtiltja a nyelvművelésnek, hogy a regionális köznyelveket vagy akár a nyelvjárásokat használókkal foglalkozzék. Semmiképpen nem érthetünk egyet ezzel a kategorikus fogalmazással. Azzal, hogy ne bírálja a nyelvművelés a standardon kívül eső nyelvhasználati jelenségeket, egyetértünk. De hogy ne is alakítsa, ne is segítse a nyelvi ismeretterjesztés szintjén sem — természetesen kellő tapintattal és elfogadható módszerekkel —, azzal nem érthetünk, és nem is értünk egyet. Elvégre minden belső nyelvtípus használójának joga van nyelvi műveltsége fejlesztéséhez, s joggal várja el a nyelvműveléstől, hogy segítségére legyen ebben. És nyelvművelésünk ezt a segítséget meg is adja mindenkinek.

Mindezek után mit mondhatok nyelvművelésünk jövőjéről? Azt, hogy jövőbeni tevékenységünk nemcsak a nyelvi ismeretek terjesztése lesz, s nemcsak a hibás nyelvi-nyelvhasználati jelenségek elleni harc, hanem küzdelem a magukat nyelvelméleti szakértőknek kikiáltó szobatudósokkal is, akiknek fontosabbak a maguk kiagyalta elméletek, mint anyanyelvünk fennmaradásának ügye. Akik az őket körülvevő könyvektől nem látják a rideg, fenyegető valóságot. De a nyelvművelés, sőt most már a nyelvvédelem nemcsak a nyelvművelők ügye, hanem az önöké is, mindnyájunké. Elvégre mindnyájunk anyanyelvéről van szó. Önöknek is joguk van tehát nyilatkozni: vállalják-e a kísérleti nyúl szerepét, kétes kimenetelű vagy talán nagyon is előre látható sorsát.

Jakab István

A kommunikációs kompetencia és összetevői

A természetes nyelv reálisan csak a konkrét emberi lények tulajdonságaként létezhet. Az ember által generált nyelvi közlések nem tartoznak a nyelvhez olyan értelemben, hogy a nyelv nem tükröződik bennük. A nyelvi megnyilatkozások nem mások, mint más „termelési” rendszerekhez hasonlóan a nyelvi mechanizmus kimenetén megjelenő, végső, kész produktumok. Nyelven egy bizonyos kódolási rendszert, kódolási mechanizmust értünk, amelynek bemenetét az ember belső információs tárolója, információs univerzuma, azaz „mentális világa” alkotja. Ezt a mechanizmust mindenekelőtt egy bizonyult szabályrendszer képezi, amelynek az a feladata, hogy az információs univerzum elemeihez a nyelvi kódolási ábécé elemeit hozzárendelje (kódolás). Ennek eredményeképpen olyan idegszignálsorok (neurémák) jönnek létre, amelyek az artikulációs rendszer bemenetén megjelenve a kimenetén átkódolás következtében fonikus sorok formájában jelenítődnek meg. Az ember nemcsak továbbítani, percipiálni, feldolgozni és megérteni képes a nyelvi közléseket, hanem azokat használni is tudja. Tehát a nyelv mondatok halmazaként való értelmezése, ahogy azt például N. Chomsky teszi, definiendumához képest nem adja meg az adekvát definienst. Ahogy már említettük, a valóságban csak az egyes személyek nyelvei, azaz az ún. idiolektusok létezhetnek, amelyek soha nem azonosak egymással. A valóságban soha sem találkozzunk két egyforma idiolektussal. Természetesen az egyes idiolektusok kisebb-nagyobb mértékben hasonlóak egymáshoz, ami azt jelenti, hogy felfedezhetünk bennük olyan közös részt, amely az adott nyelvi közösséghez tartozó egyének minden idiolektusában állandóan ismétlődik. Így a nyelvet mint társadalmi, azaz egyén fölötti jelenséget kétféle módon interpretálhatjuk: (1) az összes idiolektus halmazaként, valamint (2) egy bizonyos absztrakciós lingvisztikai konstruktumként. Az utóbbi értelmezés egy önálló absztrakciós létet feltételez, amely az idiolektusokhoz képest elsődleges. Ilyenfajta megállapításokat gyakran összefüggésbe hoznak a Saussure-féle „langue”, illetve a Chomsky-féle „ideális beszélő-hallgató” kategóriákkal. Érdeemes viszont megjegyezni, hogy ilyen gondolatot Saussure expressis verbis soha nem fejtett ki. A nyelv Chomsky-féle, egy bizonyos tudásfajtaként történő értelmezésének arra kell emlékeztetnie bennünket, hogy a tudás fogalma egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi, ami azt jelenti, hogy a tudás nem más, mint valakinek a mindenkori tudása. Az egyén fölötti értelemben vett tudás viszont egy tetszőleges gyűjtő (kollektív) alany közös tudását jelenti.

A természetes nyelv kommunikációs eszközként való értelmezése több szempontból is helytelennek tűnik. Többek között azért is, mert a nyelv egyben a világ átélésének, kategorizálásának, a róla való gondolkodásnak stb. az eszköze is. A fenti reflexiók tükrében a nyelv nem más, mint kizárólag a megnyilatkozások (szövegek) generálását szolgáló eszköz, és csak az általa létrehozott közlések képesek betölteni a kommunikációs eszköz funkcióit ugyanúgy, ahogy a gépjárműgyárat sem lehet közlekedési eszköznek tekinteni, csak az általa gyártott járműveket.

A nyelv fogalmát meg kell különböztetni attól az állapottól is, hogy egy adott személy egy konkrét nyelv birtokában van. Azokból a megfigyelésekből, amelyek szerint nem mindenki képes azonos szinten használni a nyelvet, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelv és a nyelvhasználat képessége különböző dolgok. A nyelvhasználat lényege a megnyilatkozások generálásában rejlik, viszont a megnyilatkozások funkcionális használatának a képessége már a pragmatika területét érinti. Különbség van tehát: (1) a nyelv mint egy bizonyos, a nyelvi mechanizmusra (szabályrendszerre) vonatkozó tudásfajta és a róla szóló tudás között, (2) a nyelv használatának képessége és a róla szóló tudás között, (3) a nyelvi megnyilatkozások és a róluk szóló tudás között, valamint (4) a nyelvi megnyilatkozások használatának képessége és a róla szóló tudás között. Az itt felsoroltakról természetesen minden nyelvhasználó rendelkezik egy bizonyos tudással, bár ez a tudás tudományosan nem feltétlenül megokolható. Empirikus kutatásainkban nagyon gyakran szoktunk hivatkozni az egyszerű nyelvhasználók nyelvi tudatára, nem is törődve azzal, hogy ki milyen nyelvi, nyelvhasználati képességről vagy megnyilatkozásokról szóló stb. tudással rendelkezik. Maga a tudás nem lehet azonos a tudás birtoklásából, illetve nem birtoklásából eredő állapottal. Így elérkeztünk a nyelvi kompetencia fogalmához. Mint ismeretes, ezt a fogalmat a nyelvészetbe N. Chomsky vezette be. Felfogása szerint a nyelvi kompetencia egy bizonyos tudásfajta, amely az ideális beszélőt-hallgatót jellemzi. Ez a definíció azonban, úgy vélem, több vonatkozásban is pontosításra szorul. Nem tudhatjuk például azt, hogy milyen konkrét tudásról van szó: a nyelvről mint a megnyilatkozások (mondatok) generálását szolgáló szabályrendszeréről, e szabályok használatának képességéről, vagy a megnyilatkozásokról, illetve a megnyilatkozások használatának képességéről szóló tudásról. Chomsky inkább a mondatokat generáló szabályrendszerre és nem a megnyilatkozások gyakorlati használatának szabályaira gondolt. A Chomsky-féle nyelvi kompetenciának a definíciója, mint a „the speaker-hearer’s knowledge of his language”, nemcsak a beszélő-hallgató bizonyos tudásfajtáját, hanem bizonyos állapotát is feltételezi, vagyis azt, hogy birtokában van ennek a tudásnak. Bármilyen kompetenciáról, így a nyelvőről is csak akkor beszélhetünk értelmesen, ha azt arra az alanyra vonatkoztatjuk, amely ennek a kompetenciának birtokában van. Az egyéni alanyok nyelvi kompetenciájának esetében a probléma sokkal egyszerűbb, mint a kollektív nyelvi kompetencia fogalmánál. Felmerülhet a kérdés, hogyan lehet meghatározni a gyűjtőalanyt az azt a nyelvi kompetenciáját, amely az egyéni alanyok halmazára vonatkozik. Chomsky ezt a kérdést oly módon oldotta meg, hogy bevezette „az ideális beszélő-hallgató” fogalmát és az „ideális beszélő-hallgató nyelvi kompetenciáját” is. Ilyen megközelítés azonban, véleményem szerint, nem oldja meg a kérdést. A nyelv valódi használóinak nyelvi kompetenciája nagyon differenciált, és változó képet mutat. A nyelvi kompetencia változhat mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben is. Ez a különböző nyelvi alrendszerekre is vonatkozik. Egyetlen egy nyelvhasználó sem rendelkezik teljes nyelvi kom-

petenciával, nem is beszélve az ideálisról. Chomsky ideális beszélője-hallgatója egy tökéletes automatával egyenlő, amely kizárólag csak a generatív szintaktikai műveleteket hajtja végre. Világosan kell látnunk viszont, hogy az ideális beszélő-hallgató csak ideális nyelvet használhat, és csak ideális mondatokat generálhat. Az ideális nyelvhasználó mint fogalom azt sugallhatja, hogy olyan elméleti konstruktummal van dolgunk, amely esetleg segítséget nyújthat a valódi nyelvi jelenségek tanulmányozásához. Ezt azonban maga Chomsky is cáfolja, amikor azt írja, hogy „A nyelvész számára, a nyelvet tanuló gyermekhez hasonlóan, a probléma a performancia adataiból következő szabályrendszer meghatározásában rejlik, amelyet a beszélő-hallgató elsajátított, és amelyet az aktuális performanciaaktusban használ. Így a nyelvelméletnek mentalista jellege van, mivel a pszichikai valóság felfedezésével foglalkozik, amely az aktuális viselkedés alapját képezi.” (N. Chomsky 1965. 4). Az idézetből kitűnik, hogy a kompetencia „pszichikai valóság”, amelyet fel kell fedezni. Tulajdonképpen, ha elfogadjuk ezt az értelmezést, akkor számolnunk kell azzal is, hogy a kompetenciáról szóló semmilyen a priori megállapítás sem lesz megalapozott. Ezenkívül várnunk kellene arra is, hogy elkezdődjenek a performanciával kapcsolatos kutatások, amelyek lehetővé tennék a fent említett pszichikai valóság felfedezését. Azonban ilyesmit sem tapasztalunk. Felmerülhet tehát az a kérdés, hogyan lehet valóban leírni a nyelvi kompetenciát? Chomsky szerint a performanciakutatások semmilyen lényeges információt nem szolgáltatnak a kompetenciáról, legfeljebb csak a nyelvész „felfedezésének” helyességét igazoló kiegészítő anyagot továbbíthatnak: „A megfigyelt nyelvhasználat, azaz a verbális reagálás hipotetikus készsége, a szokások stb. bizonyítékul szolgálhatnak a pszichikai valóság természetére vonatkozóan, de semmiképpen sem képezhetik a nyelvészeti kutatások tárgyát, ha azt komoly tudományos diszciplínának tartjuk” (Chomsky 1965. 4). Zárójelben jegyezzük meg, hogy Chomsky nemcsak kételkedik a nyelvhasználatról szóló kutatások nyelvészeti jelentőségében, hanem komoly tudományos diszciplínának sem tekinti azokat. A továbbiakban azt állítja, hogy a performanciakutatás nem más, mint a generatív grammatika keretében folyó munkák „mellékprodukta” (Chomsky 1965. 5). Tehát honnan meríthet kompetenciára vonatkozó ismereteket egy nyelvész? Ezt a kérdést explicit módon teszi fel Chomsky is (Chomsky 1965: 18), de erre csak negatív választ ad: „Röviden, sajnos a helyzet az, hogy nem ismerjük azokat a formalizálásra alkalmas megfelelő technikákat, amelyek a nyelvi struktúrákról hiteles információt szolgáltatnának (és ez különben nem meglepő). Másképpen, csak nagyon kevés megbízható eljárás létezik, amely az anyanyelvi beszélő nyelvi intuíciójával kapcsolatos jelentős információ megszerzésére irányul” (Chomsky 1965: 19). Érdeemes megjegyezni, hogy Chomsky az olyan fogalmakat, mint: „a nyelvhasználó kompetenciája”, „nyelvi tudása”, „nyelvi struktúra”, „anyanyelvi nyelvhasználó intuíciója” felváltva használja. Chomskyt különösen nem aggasztja az adatok hiánya, ellenkezőleg, úgy véli, túl sok van belőlük: „A nyelvész számára a probléma az anyanyelvi beszélő nyelvi intuíciójának

(gyakran saját intuíciójának) a leírásában, és — ahol ez lehetséges — az óriási mennyiségű, kétségbevonhatatlan adat megmagyarázásában rejlik” (Chomsky 1965: 20). Egyidejűleg azt is megtudhatjuk, hogy az intuíciónak „standardot” kell nyújtania ahhoz, hogy a leírás „adekvátságát” értékelni tudjuk (Chomsky 1965: 19). Ha még hozzátesszük azt is, hogy az anyanyelvi nyelvhasználó intuíciója nem közvetlenül hozzáférhető (Chomsky 1965: 21), akkor elég érdekes képet kapunk arról a „komoly tudományos diszciplínáról”, amely az ideális (tehát nem létező) nyelvhasználó közvetlenül nem hozzáférhető intuíciójával foglalkozik, és az elért eredményeket oly módon ellenőrzi, hogy a kutató intuíciójára támaszkodik. Mire gondol tehát Chomsky, amikor az anyanyelvi nyelvhasználó intuícióját érintő „kétségbevonhatatlan adatok óriási mennyiségéről” beszél? Ha figyelmesen olvassuk az „Aspects of the Theory of Syntax” vagy a „Language and Mind” c. könyveit, illetve más generativisták munkáit, észrevesszük, hogy a szóban forgó adatok többnyire a szerzők által hallott vagy kitalált adatok, amelyeknek a nyelvhasználó intuíciójával való kapcsolata arra korlátozódik, hogy maguk a szerzők saját véleményüket mondják el azok nyelvtani helyességéről, szinonímiájáról, poliszémiájáról stb. Nem lehet tudni azonban, hogy az említett kutatók mire alapozzák azt, hogy példáikat és megállapításaikat nem terheli az a sok „tökéletlenség”, amely általában a nyelvi produktumokra jellemző.

Chomsky koncepciójának, több pontatlansága ellenére, hihetetlenül sok követője és védelmezője van szerte a világon, érvelésük általában több hatásos metafora és analógia felhasználásával történik. Y. Bar-Hillel például a kompetenciát az ideális gázhoz, a performanciát pedig a természetben valóban létező gázokhoz hasonlítja. Nem nehéz megítélni, hogy az ilyen összehasonlítás ténylegesen nem helytálló. Az ilyen érvelés inkább a tudományos idealizációt erősíti meg, azt viszont senki nem vonja kétségbe. Nehéz elképzelni, hogy ily módon hatásosan lehet érvelni a „kompetencia-performancia” dichotomikus megkülönböztetése mellett, hiszen már magának a performanciának a leírása sem más, mint idealizáció. Az idealizáció szükségessége a tudományos leírásban pedig nem jelenti azt, hogy nem kell foglalkozni azokkal a jelenségekkel, amelyek Chomsky szerint a performanciához tartoznak. Chomsky azt írja, hogy: „A természetes beszéd rögzítése során a szabályoktól való eltérések, beszédközbeni szándékváltás stb. mutatható ki. A nyelvész számára, a nyelvet tanuló gyermekhez hasonlóan, a probléma a performancia adataiból következő szabályrendszer meghatározásában rejlik, amelyet a beszélő-hallgató elsajátított, és amelyet az aktuális performanciaaktusban használ” (Chomsky 1965: 4). Ezzel a véleménnyel egyet is érthetünk, azzal a kiegészítéssel, hogy annak a „szabályrendszernek”, amelyről Chomsky beszél, tartalmaznia kell a korrekciós szabályokat, valamint azt is, hogy milyen szabályok segítségével kell értelmezni a normától eltérő jelenségeket. Feltehetjük a következő kérdést is. Mivel magyarázhatjuk azt a tényt, hogy a kompetencia fogalma — nem egyértelmű definíciója ellenére — ilyen nagy karriert futott be a nyelvtudományban? Nekem

úgy tűnik, hogy ezt elsősorban a nyelvdefiníció hiánya segítette. Mindig azt állították, hogy a nyelvtudomány tárgya maga a nyelv, viszont a nyelv definíciói még a mai napig is elégtelenek, pontatlanok és tökéletlenek. Chomsky a nyelvi kompetenciát a nyelvészeti kutatások középpontjába helyezte, és ennek következtében a mai nyelvészet súlypontja áthelyeződött a konkrét megnyilatkozások, idiolektusok tanulmányozásáról a spekulatív-formális lingvisztika irányába. A Chomsky-féle nyelvi kompetencia további fejlődése viszont a fokozatos konkretizálás irányában folytatódott. A kompetencia kutatási tárgyát folyamatosan kibővítették a valódi beszélő-hallgató, a valódi megnyilatkozások és a belső, valamint külső valódi kontextusokban való használatuk képességének tanulmányozásával. Ennek eredményeképpen a nyelvtudomány, amely eddig tulajdonképpen csak a nyelvvel foglalkozott, olyan tudománnyá vált, amelynek tárgya az emberi kommunikáció sok más aspektusával is jelentősen bővült. Itt például a nyelvi műveletek intencionális-teleologikus aspektusaira, a nyelvi kommunikáció kognitív tényezőire, kultúrdeterminánsaira stb. gondolok. Így a hangsúly az egész emberi kommunikációs tevékenységre és a bármely kontextusban megjelenő megnyilatkozások valamennyi fajtájára helyeződött át. Erről legjobban Hymes munkái tanúskodnak, aki 1972-ben azt javasolta, hogy a nyelvi kompetencia fogalmát a kommunikációs kompetencia fogalmával helyettesítsük, és szükségesnek tartotta a kommunikációs kompetencia — kommunikációs produkció oppozíció bevezetését. Itt tehát nemcsak a nyelvtanilag helyes mondatok generálását biztosító szabályrendszeréről (nyelvi képességről) van szó, hanem sok más elemről is, például arról, hogy mikor szabad szót kérni egy adott nyelvközösségben elfogadott társalgási szokásoknak megfelelően, és mikor ajánlatos a csendben maradás, kinek kell felszólalni egy adott szituációban, kihez beszéljünk, és hogyan válasszuk meg a megnyilatkozás formáját, figyelembe véve a nyelvi és a nyelven kívüli kontextust stb. Hymes szerint a kommunikációs kompetencia négy kérdésre vonatkozik: (1) mi az, ami egy adott nyelvi rendszerben formálisan lehetséges, (2) mit lehet a nyelvi produkció keretében megvalósítani, (3) mi az, ami egy adott kontextusban helyes, (4) mit használnak a valóban egy adott nyelvközösséghez tartozó egyének (Hymes 1972: 281). Az első kérdés a nyelvi kompetenciára, lényegében a grammatikára vonatkozik: az adott mondatot az anyanyelvi beszélő intuíciójának megfelelően helyesnek lehet-e tekinteni vagy sem. A második azokkal a pszicholingvisztikai tényezőkkel hozható összefüggésbe, amelyek az adó, valamint a vevő memóriakapacitásának korlátozásával, valamint az egyén percepciós képességeivel kapcsolatosak. Ebből következően nem szabad azonosítani azt, ami formálisan lehetséges azzal, amit tényleg meg lehet valósítani. Jó példa erre a mondatok hosszúsága. Nincs semmilyen formális korlátozás, ami meghatározná a mondatok hosszúságát. A gyakorlatban viszont kifejezetten azt tapasztaljuk, hogy ilyen mégis van, és ez főként a memóriakapacitás korlátaiból ered. A harmadik kérdés a grammatikailag helyes mondatoknak a kommunikációs aktussal való adekvátságára, illetve nem adekvátságára vonatkozik.

Egy adott helyzetben a nyelvtanilag helyes mondatok is lehetnek helytelenek (a beszélgetés formája, témája vagy a partner, illetve az adott nyelvi közösségben elfogadott konvenciók miatt). A negyedik kérdés lényegében a nyelvi viselkedés megfigyelésére korlátozódik. Könnyen elképzelhető egy olyan szituáció, amelyben egy különösebb produkciós nehézségek nélkül létrejött, nyelvtanilag helyes konstrukciót egy adott nyelvi közösségben egyszerűen nem használnak. Egyébként így keletkeznek egyes nyelvi viccek, amelyek lényege a tipikustól elütő megfogalmazásukban rejlik. Hymes azt hangsúlyozza, hogy léteznek olyan nyelvhasználati szabályok, amelyek nélkül a helyes mondatok szabályai használhatatlanok (Hymes 1972: 278).

Ahhoz, hogy meghatározzuk a kommunikációs kompetencia fogalmát mindenekelőtt a szituációs kontextus, tehát a konszituáció elemzésére van szükség. Figyelembe kell vennünk azt az egész rendszert, amelyben a kommunikációs aktus megvalósul. Tekintettel arra, hogy a kommunikációs aktus fogalmának pontos definícióját nagyon nehéz megadni, ezért szindromatikus fogalomnak fogjuk tekinteni, azaz olyan fogalomnak, amelyet úgy írunk le, hogy felsoroljuk összetevőit és a köztük megvalósuló összefüggéseket. A szakirodalomban leggyakrabban a következő összetevőket említik: (1) a kommunikációs partnerek száma, társadalmi szerepe, rangja stb.; (2) a nyelvi közlés, tehát az, amit az adó(k) a vevő(k)nek továbbít(anak); (3) az információátadás fizikai feltételeit biztosító kommunikációs csatorna (pl. auditív, vizuális csatorna); (4) a kommunikációs csatorna felhasználásának módja (pl. a vizuális csatorna keretében, grafikai eszközök stb.); (5) szituáció-helyszín, tehát a kommunikációs esemény térbeli és időbeli lokalizációja; (6) a kód, amelynek segítségével az információt közöljük; (7) a nyelvi közlés témája, intenciója stb., amely meghatározza a tartalmát. A kommunikációs kompetencia lehetővé teszi, hogy az adó ne csak szerkessze és értse a nyelvtanilag helyes mondatokat, hanem a nyelvet különféle cselekvésekhez használja is. Minden beszédaktus társadalmi cselekvés, amelynek nélkülözhetetlen és integráns részét a nyelvi közlés képezi. Hymes helyesen jegyezte meg, hogy a kommunikációs kompetencia fogalma nemcsak a tiszta nyelvi tudásra, azaz a megnyilatkozások generálásához szükséges szabályrendszer ismeretére, hanem a megnyilatkozások kontextustól függő kiválasztására, konstruálására is kiterjed. Tehát olyan szabályokról van szó, amelyek meghatározzák azt, hogy mikor, hol, kivel, miről, milyen céllal, mely eszközök segítségével és mely eszközök mellőzésével stb. megy végbe a kommunikációs aktus. A kommunikációs kompetencia komponensét alkotó nyelv tudáshoz hasonlóan, a nyelvhasználat képessége mind minőségi, mind pedig a mennyiségi aspektus tekintetében is különböző lehet. Tehát világosan meg kell különböztetnünk és el kell különítenünk egymástól a szűkebb értelemben vett nyelvhasználat képességét és a nyelvi megnyilatkozások használatának képességét. Eddig nem tettek különbséget e két fogalom között. Ez a megkülönböztetés azért is szükséges, mert, ahogy már fentebb szó volt róla, a nyelvi megnyilatkozás a nyelv mint kódolási mechanizmus működésének eredményeképpen létrejött végső produktum. A nyelvhasználat

képességét a megfelelő nyelvi alrendszerhez kellene viszonyítani. Így például beszélhetnénk egyrészt az artikulációs, fonetikai, szóképzési, lexikális stb. képességről, másrészt pedig a beszédre, az információ továbbítási, illetve befogadási, interpretációs, perszváziós stb. aspektusára vonatkozó képességről is. Véleményem szerint a kommunikációs kompetenciát nem statikus, hanem dinamikus képződményként kell értelmeznünk. A nyelvi tudást és használatának a képességét nyelvi kompetenciának, viszont a kommunikatív céllal generált nyelvi megnyilatkozások használati szabályrendszerének tudását (ismeretét) nyelvi pragmatikai kompetenciának fogjuk nevezni.

A nyelvi közlések (szövegek) által továbbított információkat elemezve láthatjuk, hogy azok a tárgyakról szóló információn kívül olyan kifejezéseket is tartalmaznak, amelyeknek célja, hogy a nyelvi információátadás organizációját biztosítsák, vagy egyes szövegfragmentumokra vonatkozó állításokat tartalmazzanak azokról mint egy sajátos tárgyról. Tehát azt is mondhatjuk, hogy ezek a kifejezések metanyelvi (metainformációs) operátorok szerepét töltik be. Ezek az elemek metainformációt szolgáltathatnak például a beszédaktusról, a kommunikációs csatorna fajtájáról, a megnyilatkozás fragmentumai közötti kapcsolatokról, a szövegen belüli ekvivalenciáról, illetve kváziekvivalenciáról, a dialógusban betölthetik a fatikus funkciót, szignáljai lehetnek a kontaktus elkezdésének, fenntartásának, végéhez való közeledésének vagy megszakításának, a szövegbe bizonyos magyarázatokat vezethetnek be, hierarchizálhatják a szöveget az érdekes, illetve kevésbé érdekes, fontos, illetve kevésbé fontos, emóciókat ébresztő, illetve emóciókat nem ébresztő stb. információk tekintetében is, szignáljai lehetnek a beszélt megnyilatkozások beszédközbeni korrekciójának stb. Ezen operátoroknak elemzése olyan következtetésre jogosít fel, hogy ezek a struktúrák a szöveg síkján viszonylag különálló, autonóm és nyelvspecifikus metainformációs (metanyelvi) lexikont alkotnak. A metainformációs operátorok egy bizonyos metaszöveget alkotnak, amely ráakódik az alapszövegre, és vele együtt egy teljes kommunikációs egységet képez. Ebből az következik, hogy a nyelvi kód (nyelv) létezése implikálja a metanyelvi kód (metanyelv) létezését is. Ennek tükrében a nyelvi és a nyelvi pragmatikai kompetencia mintájára megkülönböztethetjük a metanyelvi és a metanyelvi pragmatikai kompetenciát is. A metanyelvi rendszer a nyelvi rendszerhez hasonlóan reálisan csak az idiomatalektusok formájában létezhet. A metanyelvi kompetencia hiányát sokszor tapasztaljuk idegen nyelvet beszélő egyéneknél, s ez végső soron komolyan megnehezíti az információcserét, és több problémát okozhat az interlokútorok közötti kommunikációban. (Egyes esetekben meg is szakíthatja a kommunikációs aktust, illetve annak sikertelenségét okozhatja.)

A nyelvi kommunikáció folyamatában a verbális rendszeren kívül, amelynek alapját a nyelv képezi, különféle nem verbális rendszerek is részt vesznek, amelyeket a leggyakrabban a para- és extranyelvekhez szoktak

sorolni. A paranyelvi rendszer esetében az adó tetszése szerint manipulálhat a nyelven kívüli információk továbbításakor (pl. kézfogás, kézesók, tenyér-geztusok, kéz- és kargeztusok, karhúzás, a csukló megszorítása, vállfogás, szemjelzések, lábjelzések, udvarlási geztusok és jelzések, tempó, tónus, szünetek, mimika, zónatávolságok az ún. proxémika stb.). Az extranyelvi elemekhez, amelyek általában az adó intenciójától függetlenül jelennek meg, de őt is jellemzik, a következőket soroljuk pl.: a hangszínt, a viselkedés különböző jellemzőit, pl. elpirulást, az öröm, bánat, szomorúság kifejezését, az ásítást, a tapsolást, a suttogást, a krákogást stb. Az extranyelvi paraméterek az adót mint biológiai (nem, kor), pszichológiai (temperamentum és más egyéni jellemzők) és társadalmi egyént jellemzik (a társadalmi osztályhoz vagy az etnikai csoporthoz való tartozás). A nem verbális rendszerek funkcionálása szoros kapcsolatban áll a verbális rendszerrel, és anélkül, önállóan általában nem is szerepel, mivel fő feladata és funkciója tulajdonképpen a nyelvi információk korrigálásában, megerősítésében, helyettesítésében, kiegészítésében stb. rejlik. Néha azonban ezek a rendszerek képesek olyan információkat is átadni, amelyeket nehéz lenne verbálisan kifejezni. Például: „Amikor egy ismeretlen emberrel találkozunk, azonnal véleményt formálunk róla. Gondolkodás nélkül észrevesszük, hogyan áll, hogyan használja a kezét, valamint a szemmozgását és arckifejezését. A következtetéseink helyesek vagy helytelenek lehetnek, de mindenképpen tükrözik a cselekvéseinket. Amikor elkezdünk beszélgetni, a szavainkat különböző geztusok is kísérik, amelyek érthetővé tehetik, kiemelhetik, kihangsúlyozhatják vagy néha megcáfolhatják azt, amit mondunk. A beszélgetés elején és végén használhatjuk a kulturálisan determinált szignálokat is, pl. kézfogást vagy kézintégetést, amelyekkel szimbolizáljuk készségünket a barátságos ismeretkötésre, illetve késleltetjük a búcsúzást. Ilyen mellékeseményeknek köszönhetően sok olyan információt közlünk, amelyet soha nem lehet szavakkal kifejezni” (Hide 1972. XI). Egy nyelv elsajátítása még nem implicálja a para- és extranyelvek elsajátítását is. Előfordulhat, hogy valaki ismer egy idegen nyelvet, képes azt használni, de nem ismeri a vele korrelációban álló para- és extranyelveket. Érdekes még hozzátenni, hogy a para- és extranyelvek identifikációs funkciót is betölthetnek, amelynek köszönhetően meg lehet állapítani, hogy egy adott egyén az adott nyelvi közösséghez tartozik-e vagy sem. A fenti reflexiókból kitűnik, hogy a nyelvi tudás, valamint a nyelvhasználat képessége még nem implicálja automatikusan a vele korrelációban lévő para- és extranyelveket, sem pedig ezek használatának a képességét. Ezt figyelembe véve indokolt a nyelvi és metanyelvi kompetencia mintájára megkülönböztetni a para- és extranyelvi kompetenciát, valamint a para- és extranyelvi pragmatikai kompetenciát is. A para- és extranyelvi rendszerek a nyelvi és a metanyelvi rendszerekhez hasonlóan reálisan csak a konkrét idioparalektusok és az idioextralektusok formájában létezhetnek. Az idioparalektusok, valamint az idioextralektusok nagyobb mértékben egyénspecifikusak, mint az idiolektusok.

A fenti reflexiók olyan beszélőkre-hallgatókra vonatkoztak, akik ugyanazt a nyelvet használják. A valóságban viszont egyre gyakoribbak azok az esetek, amikor az emberek két vagy több nyelvet tudnak. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy bizonyos multilektális és gyakran multilingvális kompetenciával is rendelkeznek. Ez természetesen a multimetanyelvi és a multipara- és multiextranyelvi kompetenciát is implikálja.

Az emberi kommunikáció fent említett tényezőin kívül fontos szerepet játszik a kultúraspektus is. Itt mindenekelőtt a kommunikációs aktusban részt vevő partnerek belső információs tárolójának állapotáról, a mentális kultúra ismeretéről, a világra vonatkozó tudásáról, élettapasztalatairól stb. van szó. A kérdés az, hogy az interlokútorok ezen paraméterek tükrében hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Általában kultúrán mindazt kellene értenünk, amit az adott nyelvi közösség és egyes tagjai megalkottak, létrehozta vagy szereztek saját természetük, szokásaik stb., valamint az objektív valóság formálásának folyamatában. Az adott egyén, csoport vagy nagyobb közösség kultúráját azok a konvenciók, szabályok határozzák meg, amelyek egész életüket szabályozzák, formálják magatartásukat, a viselkedési és a konverzációs mintákat, az erkölcsi elveket, értékrendszereket stb. Minden kultúra bizonyos sémákat, sztereotípiákat hoz létre, amelyek nélkülözhetetlenek az adott csoporton belül megvalósítandó kommunikációhoz. Ezek a képződmények specifikusak az egyes nyelvi közösségekre nézve. A kultúra fogalmát nem lehet azonosítani a kultúrtermékekkel (objektumokkal) ugyanúgy, ahogy nem lehet azonosítani a nyelvet vagy a metanyelvet a nyelvi vagy a metanyelvi kifejezésekkel sem. A kultúrtermékek olyan objektumok, amelyeket az egyéni vagy a kollektív ágensek hoztak létre. Senki közülünk nem fogja azonosítani egy egyéni alany kultúráját a tulajdonában lévő olyan kultúrtárgyakkal, mint például: a képek, bútorok, szobrok stb. Reálisan a kultúra csak mint a konkrét egyének bizonyos komponense vagy tulajdonsága létezhet, társadalmi dimenziója viszont kizárólag csak a funkciójában nyilvánul meg. A kultúra mint egy bizonyos tudásfajtának az ismerete, azaz bizonyos meghatározott kultúrtermékek létrehozásához szükséges szabályrendszer ismerete, valamint ezen szabályok használatának a képessége kultúrkompetenciát alkot, míg a kész kultúrproduktumok használatának a képességét a társadalmi interakció keretében pragmatikai kultúrkompetenciának fogjuk nevezni. Érdemes megjegyezni, hogy a kultúra nemcsak az emberek egymásra vagy a világra gyakorolt hatásának cselekvési szabályait vagy elveit jelenti, hanem egyben olyan szabályokat is, amelyek sajátos szűrőt alkotnak saját magunk számára és a nyelven kívüli valóság percipálása és értékelése tekintetében egyaránt. A gesztusok, a szerszámok használata, egy tárgy vagy objektum létrehozása stb. kultúrproduktumot alkotnak, mivel ezek bármelyike alá van rendelve a kultúrpercepciónak és a kultúrinterpretációnak egyaránt.

Összegezve fenti mondanivalómat, a kommunikációs kompetenciát polidimenzionális fogalomnak tekinthetjük, amelynek köz-

vetlen összetevői a következők:

kommunikációs kompetencia	 - nyelvi kompetencia - nyelvi pragmatikai kompetencia - metanyelvi kompetencia - metanyelvi pragmatikai kompetencia - para- és extranyelvi kompetencia - para- és extranyelvi pragmatikai kompetencia - kultúrkompetencia - pragmatikai kultúrkompetencia
---------------------------	--

IRODALOM

- Awdiejew A., 1987, *Pragmatyczne podstawy organizacji wypowiedzi*. Kraków.
- Bańcerowski Janusz, Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján. In: Magyar Nyelv XC [1994], 30–41.
- Bar-Hillel Y., 1964, *Language and Information*. Reading Ma., Addison-Wesley.
- Chomsky N., 1965, *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass., The M.I.T. Press.
- Chomsky N., 1968, *Language and Mind*. New York, Harcourt, Brace World.
- Dijk T. A. van, Kintsch W., 1983, *Strategies of Discourse Comprehension*. New York, Academic Press.
- Goodwin Ch., 1981, *Conversational Organisation. Interaction between Speakers and Hearers*. New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco.
- Gruca F., 1983, *Zagadnienia metalingwistyki*. Warszawa.
- Gruca F., 1992, Kulturowe determinanty języka oraz komunikacji językowej. In: *Język, kultura – kompetencja kulturowa*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Hide R. A., ed., 1972, *Non-verbal Communication*. Cambridge.
- Hymes D., 1964, *Language in Culture and Society*. New York—Evanston—London.
- Hymes D., 1972, On Communicative Competence. In: Pride J. B., Holmes J., eds., 1972, *Sociolinguistics, Selected Readings*, Harmondsworth.
- Hymes D., 1972, *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. Philadelphia.
- Kłosowska A., 1983, *Socjologia kultury*. Warszawa.
- Kmita J., Kostyrko T., 1983, *Elementy teorii kultury*. Poznań.
- Pease Allan, 1988, *Body Language. How to Read Other's Thoughts by Their Gestures*. Sheldon Press, London.

A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról (Szempontok és javaslatok)¹

Előzetes megjegyzések

Mint a Magyar Nagylexikon nyelvészeti szaktanácsadója 1991 júniusában azt a megbízást kaptam az Akadémiai Kiadótól, hogy készítsek írásbeli javaslatot „a Nagylexikonban szereplő nem latin betűs írások magyar átírásával kapcsolatban felmerülő problémák megoldására, egy egységes, közérthető, rövid, a Nagylexikon munkatársai (szerzői, lektorai, szerkesztői) számára útmutatóul is szolgáló, a szaktudományok (arabisztika, sinológia, indológia stb.) által elfogadható átírási rendszerre”.

Magyar nyelvész, nyelvművelő és stíluskutató lévén tisztában voltam szakmai illetékességem korlátozottságával, ezért csupán arra vállalkoztam, hogy

a) tömören összefoglaljam a rendelkezésemre álló kézikönyvek alapján az eredetileg nem latin betűs írású tulajdonnevek magyar helyesírásának az akadémiai szabályzatban körvonalazott és két alapvető helyesírási szótárban részletesebben is kifejtett alapelveit;

b) utaljak rá, hol található meg az egyes fontosabb nyelvekre vonatkozó átírási szabályok, táblázatok, szójegyzékek;

c) jelezzem azokat a vitás pontokat, amelyekre nézve sem a szakértők között, sem a kiadói, nyomdai gyakorlatban nem alakult ki egység. Ezek kapcsán, ahol szükségesnek látszik, természetesen megteszem a magam javaslatait is.

Ennek megfelelően már itt, bevezetőben hangsúlyozni kívánom, hogy az alább következő vázlatos áttekintés nem az egyes keleti, illetve cirill vagy görög betűs írású nevek tudományos és/vagy nemzetközi informatikai célú átírásának szabályzatát tartalmazza, hanem csupán a Magyar Nagylexikon tulajdonneveinek, különösen pedig tulajdonnévi címszavainak magyar helyesírására tesz javaslatot.

¹ E tanulmány a Magyar Nagylexikon előkészítő munkálatai során, az Akadémiai Kiadó felkérésére készült 1991 augusztusában. Mivel a téma a Nagylexikon helyesírási megoldásaitól függetlenül is időszerűnek látszik, úgy határoztam, hogy a szöveget — kissé átdolgozva, a nem közérdekű részek és a mellékletek elhagyásával — nyomtatásban is közlésem. Ehhez megkaptam Élesztős Lászlónak, a Nagylexikon főszerkesztőjének hozzájárulását, amit e helyütt is köszönettel nyugtázok. Bízom benne, hogy az itt publikált szempontoknak és javaslatoknak hasznukat veszik az „illetékesek”: a lexikon-, könyv- és lapszerkesztők, továbbá a magyar helyesírás hivatott gondozói, a majdani 12. kiadás elkészítői.

Forrásaim

A jelenleg érvényben levő akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás; a továbbiakban: AkH.¹¹) külön fejezetben tárgyalja az idegen közsavak és tulajdonnevek írását (202—222. pont), ezen belül a 218—222. pont foglalkozik a szorosabban vett átírással.

Az egyes nem latin betűs írású nyelvek magyar átírásának szabályai és a szabályok alkalmazását szemléltető bőséges szó- és névjegyzékek az alábbi két kiadványban találhatók meg:

Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. Ligeti Lajos. Szerk. Terjék József. Akadémiai, Bp. 1981. 960 l. (a továbbiakban: KNMH.).

A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újgörög nevek magyar helyesírása. Főszerk. Hadrovics László. Szerk. Zoltán András. Akadémiai, Bp. 1985. 239 l. (a továbbiakban: CBMH.).

Azáltal, hogy 220. pontjában az olvasót átírási kérdésekben a fentebb említett kézikönyvekhez utasítja, az AkH.¹¹ ezt a két helyesírási szótárt lényegében akadémiai szabályzati státusba helyezte. Már itt fel kell azonban hívnom a figyelmet arra a sajátos körülményre, hogy e két szótár nem fogja át teljesen a nem latin betűs nyelvekből való átírás kérdéskörét, mivel az ógörög nevek és szavak magyar helyesírásának szabályozása — ilyen részletességgel — nem történt (még) meg. Az ebből adódó problémákra később még vissza kell térnünk.

Az útmutató elkészítéséhez felhasználtam továbbá a kétkötetes Nyelv-művelő kézikönyv (rövidítve: NymKk.) átírási tárgyú szócikkeit (cirill betűs szók átírása; görög nevek, szók átírása; idegen szavak, nevek írása; japán nevek és szavak írása; kínai nevek és szavak átírása stb.), valamint néhány tanulmányt a nem latin betűs írású tulajdonnevek magyar helyesírásáról (pl. Ritoók Zsigmond: MNy. 61 [1965]: 224—34; Kubinyi László: MNy. 69 [1973]: 92—100; Kicsi Sándor András: Nyr. 114 [1990]: 150—60). Végül pedig átnéztem ilyen szempontból a ma közkézen forgó legfontosabb magyar lexikonokat is. Különösen nagy haszonnal forgattam az eddig 15 kötetes Világirodalmi lexikont (Akadémiai, Bp. 1970—; a továbbiakban: VirLex.), amelynek számos rugalmas névírási megoldása minta lehet más kiadványok számára is.

Általános alapelvek

Az akadémiai helyesírási szabályzat értelmében „A nem latin betűs írású nyelvek közsavait és tulajdonneveit általában a magyar ábécé betűivel, lehetőleg a forrásnyelvből írjuk át” (AkH.¹¹ 202. c) pont). Kissé eltérő megfogalmazásban, de lényegében ugyanezt írja elő a NymKk. is (I, 951). „Ábécén” itt az ún. szűkebb, tehát *q*, *w*, *x* és *y* nélküli magyar ábécé értendő. Az „általában” megszorítás arra utal, hogy az átírás módja függ a szöveg

jellegétől, műfajától. Az AkH.¹¹ 218. és 221. pontja részletesen felsorolja, mely esetekben kell — a 202. c) alatti „főszabályt” követve — az ún. magyaros átírást alkalmazni, s mikor lehet ettől eltérő: nemzetközi, szakmai vagy valamely szabványban előírt átírási rendszerhez folyamodni: „A szépirodalmi művekben, a sajtóban, az általános és középiskolai oktatást szolgáló vagy kiegészítő kiadványokban [é. a tan- és segédkönyvekben] a nem latin betűs írású nyelvek neveit és szavait a magyar ábécé betűivel ... írjuk át” (AkH.¹¹ 218. pont); „A szaktudományok, az idegenforgalom, a postaforgalom, az egyetemi és főiskolai oktatás, a tudományos ismeretterjesztés területén, továbbá a térképeken olyan átírást szokás alkalmazni, amelyet az adott nyelvet beszélő országban hivatalosan előírnak, vagy elterjedten ismernek, amelyet a szaktudományok a nemzetközi érintkezésben általában alkalmaznak, vagy amelyet valamely nemzetközi testület (amelynek hazánk is tagja) használatra javasol. E helyett vagy e mellett — a munka jellegétől függően — a magyar átírás is alkalmazható. [Bekezdés.] A könyvtárügy és a szakirodalmi tájékoztatás (dokumentáció) a mindenkor érvényes szabványokat követi” (uo. 221. pont).

Az átírás mikéntjére nézve a helyesírási szabályzat természetesen nem ad, nem is adhat részletekbe menő eligazítást, pusztán annyit szögez le, hogy az eredetiben nem latin betűkkel írt szó vagy név magyaros átírásakor „az idegen hangsort (pl. a kínai esetében) vagy az idegen betű- és hangsort együttvéve (pl. az orosz, az arab, a görög stb. esetében) nyelvenként szabályozott módon helyettesítjük magyar hangokkal, illetőleg az ezeknek megfelelő magyar betűkkel” (218. pont). Ez a „nyelvenként szabályozott mód” követeli meg, hogy a szabályzathoz külön névírási szótárak is csatlakozzanak, melyekben ezek a nyelvspecifikus hangmegfelel(tet)ések egyenként le vannak írva, az őket szemléltető példaanyaggal és betűrendes szójegyzékkel együtt.

Általános alapelvként mindezekon kívül és felül azt kell elfogadnunk, amit a cirill átírási szótár szerkesztői a maguk területére vonatkozóan jelentenek ugyan ki, de nézetem szerint valamennyi nem latin betűs (keleti, cirill és görög) név átírására érvényes: „A nyelvünkbe más írású nyelvből átvett idegen név magyar helyesírási megjelenésének elsősorban természetesen a magyar olvasóközönség érdekeit kell szem előtt tartania” (CBMH. 26; én emeltem ki K. G.). Ez triviális igazságnak látszik, de mindaddig rendszeresen hangoztatni kell, amíg vannak a szakmában (a nyelvészetben és a lexikonszerkesztésben egyaránt) olyanok, akik hajlamosak megfélemlézni róla.

Átírás — helyesírás — kiejtés

Az idegen nevek átvételének és beilleszkedésének erről a három, egymással szorosan összefüggő aspektusáról ezt állapítja meg a CBMH. előszavában Hadrovics akadémikus: „A nem latin betűs írású nyelvek neveinek

befogadásakor kettős feladatot kell megoldani: e nevek írásképet és hangalakját egyszerre kell nyelvünk írott és beszélt változatába illeszteni. Ez a művelet az átírás. A helyesírási értelemben vett átírás tehát nemcsak helyesírási, hanem egyúttal kiejtési szempontból is szabályozza a nyelvünkbe állandóan és nagy számban bekerülő ilyen idegen nevek használatát” (i. m. 7).

A helyesírás tágabb fogalom, mint az átírás, mert magában foglalja azokat a neveket is, melyeket nem a jelenlegi átírási szabályok szerint, hanem azoktól eltérve, hagyományosan írunk (vö. CBMH. 24—5). Korábban számos olyan névalak is bekerült nyelvünkbe — általában valamely harmadik, olykor „többedik” idegen nyelvnek a közvetítésével —, amelyet ma másképpen írnánk át. Mégis megőrizzük őket, mert sajátos hangulati többlet (szakszóval: konnotáció) tapadt hozzájuk. L. az AkH.¹¹ 210. pontjának példasorát: *Dárius* (vö. Dareiosz), *Herkules* (vö. Héraklész), *Krózus* (vö. Kroiszosz) stb. Némelyik ilyen hagyományos névforma csak állandósult szókapcsolatban fordul elő: *valóságos Krózus* (é. nagyon gazdag), de a történelemkönyvben már *Kroiszosz* ókori uralkodóról olvashatunk. Hasonlóképpen: *Dárius kincse*, de *Dareiosz* perzsa király.

Általában éppen a legfontosabb (ennélfogva leghamarabb átvett) nevek írásmódja tér el leginkább a szabályostól. E bizonyos értelemben „hibás”, de meghonosodott alakokat mind a keleti, mind a cirill átírási szótár megtartásra ajánlja: *Himalája*, nem pedig *Himálaja*, *Peking*, nem pedig *Pejcsing* (Ligeti Lajos előszavából: KNMH. 10). Hasonló arab példák: *Alláh*, *Mohamed*, *Kába*, *Nasszer*, *Kadhafi*, *Szadat*, *Jasszer Arafat* (szabályos átírásban: *Alláh*, *Muhammad*, *Kaaba*, *Nászér*, *Gaddáfi* v. *Kaddzáfi*, *Szádát*, *Jászér Arafát*; l. KNMH. 115). A régebben meghonosodott orosz nevek némelyikének írásmódja is eltér a ma szabályosnak tekintettől: *Aljechin* (Aljohin), *Anyegin* (Onyegin), *Lenin* (Lenyin), *Néva* (Nyeva), *Odessza* (Ogyessza), *Potemkin*, *Patjomkin* (Potjomkin), *Sztálin* (Sztalin), *Ural* (Ural). A CBMH. szerkesztői az idézett és az egyéb hagyományos névformák megőrzése mellett foglalnak állást (vö. i. m. 33—4). Ezt a megoldást támogatja az AkH.¹¹ 218. pontja is: „Ha egy tulajdonnév ... nem szabályosan átírt alakban honosodott meg nyelvünkben, hagyományos formájában használjuk.”

Transzkripció — transliteráció

A betűírásos nyelvek neveit (ebből a szempontból a fogalomjelölő írásjegyekkel dolgozó kínai nem jöhet tekintetbe) kétféleképpen írhatjuk át: vagy úgy, hogy minden betűjegyét külön betűvel írjuk át (transzliteráció), vagy úgy, hogy a ténylegesen elhangzó névformát, hangsort igyekszünk a magunk ábécéjének betűivel lejegyezni (transzkripció). Az előbbinek az az előnye, hogy félreérthetetlen, belőle gyakorlatilag hiba nélkül visszaállítható az eredeti íráskép. Az utóbbi viszont azért hasznos, mert a keleti betűk jó része egyszerre több hangot is jelöl, így az értelmező átírásban megadott

névalak jobban megfelel a valóságos hangzásnak (vö. Ligeti akadémikus előszavát: KNMH. 9).

A cirill betűs szláv nevek magyar helyesírásában a fonetikus átírás (a transzkripció) elve csak korlátozottan érvényesülhet. Pl. az orosz **ы** vagy a bolgár **ѣ** hangnak nincs magyar megfelelője, ezért kénytelenek vagyunk a hozzájuk aránylag legközelebb álló magyar hangnak a betűjével írni át őket. Csakhogy melyik is legyen ez a leginkább megfelelő magyar hang, illetve betű? Az orosz **ы** valójában se nem *i*, se nem *ü*, s a bolgár **ѣ** hangnak sem igazán jó lejegyzése a magyar *a* (lehetne ugyanis *ö*, *i*, sőt *e* is; vö. minderre: CBMH. 22).

Nem valósítható meg következetesen a cirill betűs szláv nevek magyar helyesírásában a betűhív átírás (a transliteráció) elve sem, mert a magyar ábécé értelemszerűen nem tartalmazza a magyar nyelvből hiányzó, jellegzetesen szláv beszédhangok betűjeleit. Mindebből az következik, hogy „a cirill betűs szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar átírása a transliteráció és a transzkripció elvének kompromisszumán alapul” (CBMH. 24). Az átírás az eredeti névalak betűsorából indul ki (nem jelzi pl. az orosz hangsúlytalan magánhangzók kiejtésbeli módosulásait: ezért *Potjomkin*, nem pedig *Patjomkin*; nem érzékelteti a mássalhangzók zöngéesség szerinti hasonulását és szóvégi zöngétlenedését sem). Ha azonban a magyar helyesírásnak van rá megfelelő eszköze, egyes lényegesebb kiejtési sajátosságokat mégiscsak tükrözni tud, pl. a *d*, *t*, *n*-nek *gy*, *ty*, *ny*-nyé való lágyulását: *Szolzenyicin* (valójában a *Lenin* névnek is *Lenyin* lett volna a szabályos átírása, de a hagyomány fenntartotta a régebbi formát). A magyarból hiányzó szláv hangokat a hasonló magyar hangok betűivel helyettesítjük: orosz **ы** = *i*; bolgár **ѣ** = *a*.

„Ez a rendszer, amely csak a szűkebb magyar ábécé betűit használja fel, biztosítja azt, hogy a cirill betűs szláv nyelvek nevei könnyedén és egységesen illeszkedjenek be helyesírási rendszerünkbe, a megfelelő szláv nyelveket nem ismerők számára kiejthetők és különösebb nehézség nélkül helyesen leírhatók legyenek, ugyanakkor az illető szláv nyelvek ismerői számára sem torzítja el túlságosan a nevek alakját” (CBMH. 24). Ez mint követelményrendszer bizvást vonatkoztatható a többi nem latin betűs nyelv neveinek magyar helyesírására is. Tehát a magyarra átírt névalak

a) illeszkedjék be helyesírásunk rendszerébe;

b) ne okozzon a magyar nyelvhasználónak se kiejtési, se leírási nehézségeket;

c) ne torzítsa el az elkerülhetetlennél jobban az eredeti névalakot.

Az idegen név eredeti írásképeinek biztos és automatikus visszakövetkeztetését csak a szigorúan a transliteráción alapuló átírási rendszer biztosíthatja (vö. CBMH. 26). Ilyenre van szükség a nemzetközi információcserében, a tudományos munkák, bibliográfiák, katalógusok stb. készítésekor. Erre szolgál az a nemzetközi átírási rendszer, amelyet pl. a könyvtári katalógizálásban használnak világszerte egységesen, így egy idő óta már nálunk is. Ezt azonban — mellékjeles betűi, betűkapcsolatai és általában

véve is kissé szokatlan írásképe miatt — más területen, különösen a tudományos ismeretterjesztésben nem célszerű meghonosítani. Hasonlóképpen külön kérdés a nyelvészeti szakirodalomban használt nemzetközi szlavisztikai átírás (Kniezsa-féle átírás). Egy közismereti lexikonban, ismerettárban legjobbnak látszik a nem latin betűs idegen neveket a szűkebb magyar ábécé betűivel írni, egyaránt ügyelve a transzkripció (a fonetikus átírás) és a transliteráció (a betűhív átírás) szempontjaira és kívánalmaira. Tökéletesen kielégítő megoldás persze általában nem érhető el, de nem is ez a cél, hanem hogy az idegen név a magyar ajkú olvasó számára minél könnyebben kiejthető, leírható és megjegyezhető legyen. Az így írt szótári, illetve lexikoncímszó mellé pedig, ha szükséges, még mindig oda lehet illeszteni egy „tudományosabb”, pontosabb, az eredetihez közelebb álló változatot. Különösen akkor kívánatos ez, ha a címszó valamilyen hagyományos írásmódot őriz, ennél fogva kirívóan nem felel meg a ma elfogadott átírási szabályoknak.

A fontosabb élő nyelvek átírási szabályai és névjegyzéke

A keleti nevek magyar helyesírását, mint említettem, a KNMH. mutatja be nyelvcsoportok és ezeken belül nyelvek szerinti bontásban. E helyütt természetesen nincs mód (de szükség sincs) arra, hogy egyenként ismertessem ezeket az — egyébként az egyes nyelvterületek legkiválóbb ismerői, kutatói által összeállított — átírási szabályokat. Ehelyett csupán felsorolom, hol, milyen terjedelemben tárgyalja a szótár a fontosabb élő keleti nyelveket, illetve nyelvcsoportokat:

- Arab: 105—66
- Ivrit (újhéber): 167—78
- Iráni nyelvek (perzsa, oszét, kurd, tádzsik, pastu, beludzs): 193—226
- Török nyelvek (oszmán-török, azerbajdzsán, tatár, kazak, özbeg, jakut, csuvas stb.): 229—49
- Mongol nyelvek (mongol, kalmük, burját stb.): 261—82
- Dél-ázsiai nyelvek (hindi, bengáli, szingaléz, nepáli, tamil stb.): 307—67
- Délkelet-ázsiai nyelvek (burmai, thai, lao, vietnami, khmer stb.): 371—85
- Kínai: 397—440
- Tibeti: 441—64
- Koreai: 483—98
- Japán: 499—534
- Grúz: 543—60
- Örmény: 561—78

A cirill betűs szláv nevek átírását a CBMH. ismerteti. Nyelvenként közli előbb a legfontosabb szabályokat, majd a hang-, illetve betűmegfelelések táblázatát, végül a példatárat. A kötetet a teljes névanyagot felölelő betűrendes mutató teszi még jobban használhatóvá. Az egyes cirill

betűs írású szláv nyelvekkel a szótár az alábbi helyeken és terjedelemben foglalkozik:

Orosz: 29—76

Ukrán: 77—91

Belorusz: 93—100

Bolgár: 101—21

Macedón: 123—9

Itt jegyzem meg, hogy a cirill és latin betűs ábécét egyaránt használó ún. szerbhorvát nyelvet a magyar helyesírás szempontjából korábban latin betűsnek tekintették, tehát magyar szövegben a szerb, illetve horvát neveket és szavakat hivatalos latin betűs alakjukban kellett leírni (vö. CBMH. 20, 199; az MTA Szláv Nyelvészeti és Helyesírási Bizottságának ilyen értelmű határozatát l. MTA I. OK 1981: 193—4). Ennek megfelelően a CBMH. nem is tartalmaz szerb-horvát névanyagot, de a 199. lapon közli a szerb-horvát cirill és latin betűs ábécék összevető táblázatát.

Ugyanebben a kézikönyvben találhatjuk meg végül az újjörög nevek átírási szabályait, táblázatát és betűrendes példatárát (209—39).

Néhány kiegészítő megjegyzés és javaslat

I. Az ógörög nevek átírásáról. Mivel az ókori görög névanyag magyar helyesírásával sem a KNMH., sem a CBMH. nem foglalkozik, ebben kizárólag az akadémiai helyesírási szabályzatra támaszkodhatunk. Azonban még ennek legújabb, II. kiadásában is az a kellemetlen meglepetés éri a tájékozódni kívánót, hogy a klasszikus görög nevek írásszabályai explicit módon nincsenek megadva. Csupán a 218. és a 219. pont tartalmaz némi „bújtatott” információt erről a kérdéskörrel. „Átíráskor ... az idegen betű- és hangsort együttvéve ... nyelvenként szabályozott módon helyettesítjük magyar hangokkal, illetve az ezeknek megfelelő magyar betűkkel” — írja a már az általános alapelveknél is idézett 218. pont, s hogy ez a szabály vonatkozik a görögre is, azt az *együttvéve* szó utáni, az előbb az idézetből kihagyott zárójeles közbevetés: „(pl. ... a görög ... esetében)” adja tudtunkra. Valamivel határozottabb felvilágosítással szolgál a 219. pont azáltal, hogy a magyar átírású, következésképp a magyar betűk hangértéke szerint kiolvasandó nevek példasorába felvesz hat ógörög személy-, illetve földrajzi nevet is (*Hérakleitosz*, *Periklész*, *Platón*, *Odüsszeusz*, *Délosz*, *Thébai*), s ezeknek írásmódja arról tanúskodik: nem változott meg az ókori görög nevek és szavak magyar helyesírásának 1954-től érvényben levő szabálya, még ha az új kiadásba expressis verbis nem került is bele.

Lássuk tehát, mit is mond a 10. kiadásnak ez a szabálpontja, a 307-es: „Az ógörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket ógörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, vagyis fonetikusán írjuk át.” A régebben használatos latinosított (pl. *Telemachus*) vagy német mintára csonkított

(pl. *Homer, Homér*) formák nem szabályosak, kerülendőek. Figyelemreméltó, hogy a szabálypont sem pró, sem kontra nem tesz említést az ún. módosított latinos vagy klasszika-filológiai átírásról, amelyet pl. Kerényi Károly már a háború előtt alkalmazott magyar nyelvű publikációiban, s amely csupán abban tér el az 1954-ben kötelezővé tett írásmódtól, hogy a görög σ , ς (szigma) betűt *s*-sel (nem pedig *sz*-szel), az *υ* (üpszilon) betűt pedig *y*-nal (nem pedig *ü*-vel) helyettesíti. Ez tehát korántsem azonos a „latinos” vagy „latinosított” írással: pl. *Aiszhkhülosz* itt nem *Aeschylus*, hanem *Aiskhylos* alakban írandó.

Az először 1971-ben megjelent, az akadémiai Helyesírási Bizottság által is jóváhagyott s így majdnem szabályzat érvényű Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (szerk. Timkó György) az AkH.¹⁰ idézett szabálypontját a következőkkel egészítette ki: „Tudományos szakmunkákban — a szerző külön kívánságára — az ógörög szavak és nevek fonetikus átírása helyett a latin közvetítésű formák is használhatók: *Orestes, Euripides, Aeschylus, Odysseus* stb.” (HTT. 47). Ez a rugalmasabb felfogás tette azután lehetővé, hogy pl. Kerényi Görög mitológiájának magyar fordításában (Gondolat, Bp. 1977. Ford. Kerényi Grácia) a görög és mitológiai nevek a sajátos „Kerényi-féle” írásmóddal legyenek írva.

A CBMH. újjörög részének szerkesztője úgy véli, hogy az ókori görög nevek fonetikus írása „a népszerű kiadványokban polgárjogot nyert, de az ókortudományi publikációkban ma is tartja magát a módosított latinos átírás” (i. m. 210). A fonetikus vagy „görögös”, sőt egykori népszerűsítőjéről „Devecseri-félének” is nevezett írásmód azonban nemcsak a „népszerű” (?) kiadványokban vált általánossá az elmúlt évtizedekben, hanem úgyszólván mindenütt, a legkülönbébb műfajokban és stíluszinteken. Legfeljebb a klasszikus filológia némelyik művelője és műhelye ragaszkodik még a régebbi, latinos írásképhez, amihez persze, mint láthattuk, megvan a felhatalmazása. Ez azonban nem elégséges ok arra, hogy az új Nagylexikon visszakanyarodjék a korábbi, az 1954 előtti gyakorlathoz. Azt javasoltam tehát, ne bolygassuk meg ezt a bonyolult, sokféle érzelmi momentummal is terhes problémakört, s a címszókban és egyebütt is ragaszkodjunk a szabályosan írt *Aiszhkhülosz*-, *Szophoklész*- stb. -féle névalakokhoz. Annak viszont bizonyára nincs akadálya, hogy a fonetikusan írt címszó (pl. *Plutarkhosz*) mellé felvegyük írásváltozatként a *Plutarkhos*-t, a *Plutarchos*-t vagy akár a régies-latinos *Plutarchus*-t. Ebben (is) a VirLex. módszerét tartom követendőnek (l. ott: X, 649).

2. Az újjörög nevek átírásáról. Az 1954. évi helyesírási szabályzat az újjörög szavak és tulajdonnevek magyar szövegbeli írásmódjáról a következőképpen rendelkezett: „a görög betűket újjörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, a lehetőséghez mérten fonetikusan írjuk át” (AkH.¹⁰ 298. pont). Moravcsik Gyulának a szabályzat részére készített átírási táblázatát azonban nem közölték (vö. CBMH. 210), így a sajtó-, sőt a könyvkiadásbeli írásgyakorlat továbbra is következetlen, rendezetlen maradt.

Az MTA Helyesírási Bizottsága 1981 májusában úgy határozott, hogy „az újjörög szavakat az eredeti kiejtés szerint kell átírunk a lehetőség határain belül” (idézi CBMH. 209). Bár a megfogalmazás nem a legszerencsésebb, hiszen „az eredeti kiejtés szerint” éppen az újjörög esetében úgy is érthető, hogy az eredeti, klasszikus, ókori görög kiejtést, illetve ennek rekonstrukcióját kell alapul venni (helyesebben, félreérthetetlenül így hangzott volna a szabály: „a mai görög nyelvbeli kiejtés szerint”), maga a szemlélet s az ebből fakadó döntés helyes volt. A gyakorlatba való átvitelhez azonban szükség volt egy jó átírási táblázatra és egy bő példatárra is, s ez csak 1985-ben, a CBMH. megjelenésével került az olvasók, szerkesztők stb. kezébe. Ez annál is inkább fontos volt, mivel az AkH.¹¹ erről sem közölt szabályt (ahogyan, mint láthattuk, az ógörögről sem), hanem csupán a 219. pont példásorába felvett *Evdokía*, *Venizélosz*, *Iráklion*, *Kavála* nevek írásmódjával jelezte a magyar átírás kívánatos, szabályos módját.

Az 1985-ben közzétett újjörög átírási szabályzat és szójegyzék legfontosabb újdonsága az, hogy az újjörög hangsúlyos (és emiatt megnyúlt) magánhangzókat magyar hosszú magánhangzókka (á-val, é-vel, í-vel, ó-val) íratja át: *Palamász*, *Karaiszkákisz*; *Aléxandrosz*; *Iríni*, *Ikaría*; *Omalósz*, *Theódorosz*. Így az átírt újjörög nevek első pillantásra is jól megkülönböztethetők az ógörög nevektől (amelyekben csupán az éta és az ómega betűk helyén van hosszú magyar magánhangzó, az é, illetve az ó).

A hazai lexikonkészítési gyakorlatban csak fokozatosan tör utat magának ez a pontosabb, árnyaltabb írásmód: a VirLex. VI. kötetében (1979) még *Kavafisz*, *Kazantzákisz* címszókat találunk a helyes *Kaváfisz*, *Kazandzákisz* helyett. De az újabb kötetekben már ott vannak — igaz, az egységesség kényszeréből csak címszóváltozatként — az új átírású, ékezetes névformák: *Papánosz*, *Kóosztasz*; *Papanúcosz*, *Evángelosz* (X, 116; a címszavak viszont még: *Papanosz*, *Kosztasz*; *Papanucosz*, *Evangelosz*). Az újabb lexikonokban, ilyen kényszerűség nem lévén, már meg lehet fordítani a sorrendet: a címszó legyen korszerűen, árnyaltos pontossággal írva, s csak az utána következő névváltozatok őrizzék a másfajta, régebbi írásmód emlékét.

Miközben azonban lépésről lépésre formálódik-finomodik az újjörög nevek magyar átírása, némelyek — a könnyebb ellenállás irányában haladva — egyszerűen lemásolják, gépiesen átveszik azt a névformát, amelyet a nemzetközi hírügynökségeknek angol nyelvű vagy angolból fordított anyagaiban, illetve a görög személy(iség)ek latin betűs névjegyén találnak. Pl. a görög nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének nevét így tüntetik fel egy tudósításban: *Tassia Athanassiou* (Magyar Nemzet, 1993. ápr. 8., 16). Az 1993. március 31-i magyar–görög labdarúgó-mérkőzés tévéközvetítésében a képfelíraton (inzerteren) a görög csapat összeállítása alatt az edző neve szabályosan, fonetikusán volt írva, a végén sz betűvel, a játékosoké viszont s-sel: *Mitropoulos*, *Marangos* stb. (talán így kapták meg tőlük a névsort?). Nem görög adat, de ide is tartozik, hogy a magyar bajnokságban játszó orosz „vendégmunkás”-nak, *Oleg Sirinbekov*-nak a nevét így láthattuk a képernyőn: *Shirinbekov*, *Oleg* (TV2, 1993. nov. 1.), vagyis angolos helyesírással!

3. A kínai nevek magyar helyesírásáról. A kínai nevek magyar tudományos átírásának első változatát 1937-ben publikálta Ligeti Lajos (A kínai írásjegyek magyaros átírása. Kőrösi Csoma-Archívum I. kiegészítő kötet. 3. füzet, 249–66; vö. Kicsi Sándor András: A kínai nyelv szótagtípusai a pinyin átírásban. = Nyr. 114 [1990]: 151). A „népszerű”, azaz csak a szűkebb magyar ábécé betűkészletét felhasználó átírásnak a szabályai 1952-ben jelentek meg A kínai nevek és szavak magyar átírása című akadémiai kiadványban. Ennek alapelveit a következőképpen rögzíti az 1954. évi helyesírási szabályzat: „A kínai írásjegyeket ... nem lehet írásunkra átbetűzni, hanem csakis azt írhatjuk le, amit a kínaiak egy-egy írásjeggyel jelölt szó kimondásakor kiejtenek. Ezért a kínai szavak és tulajdonnevek átírása a lehetőséghez mérten fonetikus” (AkH.¹⁰ 309. pont). Ligeti Lajos a KNMH. előszavában igen kedvezően értékeli ezt az átírási rendszert: „a szabályzat megfelelt a hozzá fűzött várakozásnak: sajtónk, hírközlő szerveink azóta kifogástalan alakban közlik a nemzetközi közéletben színre lépő kínai személyek nevét” (i. m. 8). Logikus tehát, hogy — némi finomítással (pl. a *lő, nő, sej, zső* szótagtípusok felvételével; vö. Kicsi S. A.: i. h. 152) — ezt vette át a KNMH. kínai fejezete is.

A kínai szavaknak és neveknek ez a hagyományos magyar átírása az utóbbi időben problematikusává vált: a nemzetközi gyakorlatban a kínai nyelvészek alkotta pinyin (ejtsd: [phin-jin] vagy [pin-jin], azaz ’fonetikus írás’) vált uralkodóvá, s ez a világsajtó révén hozzánk is „begyűrűzött”. Ezenkívül bizonyos szakmai körökből is éri bírálat az eddig szinte kizárólagosan alkalmazott magyaros írásmódot. A fentebb említett Nyr.-cikk szerzőjének pl. az a véleménye, hogy egyik magyar átírási rendszer sem kielégítő: a „tudományos” túl részletező, a „népszerű” viszont elnagyolt a fonológiai szempontból elfogadható Wade—Giles-féle angol, illetve a pinyin átíráshoz képest (Kicsi S. A.: i. h. 150).

A cikk szerint az eddigi szabályozásnak — beleértve a KNMH. kínai fejezetét is — az a leg súlyosabb fogyatéka, hogy az ún. népszerű átírás pontatlansága folytán az eredeti szótagtípusok egynegyede egyszerűen elszikad, eltűnik. Kicsi S. A. (i. h. 152) 404-et (másutt azt írja, 406-ot) különböztet meg,² a KNMH. csupán 302-t.

A fenti tudományos vitakérdés gyakorlati oldala, tehát az, amiben a lexikonszerkesztőknek (s általában a kiadói szerkesztőknek és a lapok olvasószerkesztőinek) dönteniük kell: a pinyin átírás átvétele vagy át nem vétele.

„A pinyin a Kínai Népköztársaság hivatalos latin betűs ábécéje. Részleteiben az ötvenes évek végére dolgozták ki, és Kína 1979-es kérésére világszerte elfogadták” (Kicsi S. A.: i. h. 152). A szerző szerint legkésőbb a

² A Magyar Nagylexikon most megjelent I. kötetének bevezetője 407 szótagtípusról tud (XVIII). Ugyanennyit különböztet meg Csongor Barnabás és Ferenczy Mária A kínai nevek és szavak magyar átírása című műve is (Akadémiai, Bp, 1993.), mely kéziratom lezárása után jelent meg, így nem tudtam a kellő mértékben figyelembe venni.

nyolcvanas évek elejére mindegyik nagy nyelvterületen (angol, német, orosz) áttértek a pinyin rendszerű átírássra. Nem állja tehát meg a helyét a KNMH.-nak az az állítása, hogy ezt a latin betűs írásmódot még Kínában is csak „alkalomszerűen használják” (401), s az ott megjelenő idegen nyelvű kiadványok sem mind vették át.

A pinyin rendszerű átírás terjedését mint idegen nyelvű lapok, folyóiratok olvasója és műholdas tévéadások többé-kevésbé rendszeres nézője magam is tapasztalom. Pl. a sportközvetítésekben az inzerteken a kínai versenyzők neve már szinte mindig ebben a (számunkra még kissé szokatlan) alakban jelenik meg. A Nemzeti Sport szerkesztői egy ideig következetesen átírogatták ezeket a névformákat az olvasó szemének ismerősebb magyaros helyesírásra, de újabban ők is beadták a derekukat, s áttértek a nemzetközi gyakorlat szerinti (azaz a pinyin rendszerű) névírásra. Más lapok már korábban sem csináltak különösebb gondot a kínai nevekből, hanem úgy közölték őket, ahogyan a hírügynökségektől készen kapták. Pl. az Esti Hírlap 1991. július 20-i (és ennek nyomán a Tallózó július 25-i) száma így írja le a Kínai Tudományos Akadémia Biofizikai Intézete vezetőjének nevét: *Zhu Zong-xiang*. A forrás bizonyára a vendég latin betűs névjegye volt. Akinek megvan az említett átforgató táblázat, az kiböngészheti belőle, hogy ezt a nevet „magyarosan” így kellett volna írni: *Csu Cung-hsziang*. Kérdés, megéri-e a fáradságot az efféle „fordítgatás”.

A „népszerű magyar” és a pinyin átírás békés (?) egymás mellett élésének legalább két kedvezőtlen következménye máris van:

a) A magyar átlagolvasó, de többnyire a tévériporter sem tudja, hogyan is ejtse a pinyinben megadott neveket, amelyek mind a hagyományos magyar, mind a más idegen nevek esetében megszokott angolos írásmódtól különböznek. A *Zhao*-t pl. hajlamos lesz [zsaó]-nak vagy [zaó]-nak, a *Xiao*-t meg [ksziaó]-nak ejteni, holott ezek magyar beszédben így hangzanak helyesen: [csao], [hsziao], illetve az *o* hangnak rendszerszerű szóvégi megnyúlásával: [csaó], [hsziaó]. Még aránylag jól ismert neveknél is megbomlik a nyelvhasználat egysége: *Csao Ce-jang* az újságban, [zsao zi jang] a rádióban (saját fülemmel hallott példa!).

b) A kétféle írásmódot felváltva kezdi használni: ugyanabban a könyvben vagy hírlapban az egyik név emígy, a másik amúgy van írva. Ez bosszantó, de még nem „hibrid” (vö. Kicsi S. A.: i. h. 152). Ezt a minősítést tartsuk fenn arra az esetre, amikor egyazon névalakon belül keveredik a két átírás. Ezt látom pl. a Magyar Hírlap sportrovatában: a nő súlyemelők 54 kg-os súlycsoportjának győztese a kínai *Csen Xiaomin* (1993. nov. 15. 24). Ez a *Csen* a pinyin szerint vagy *Chen*, vagy *Zhen* lett volna (l. Kicsi S. A.: i. h. 154, 159). A Mai Napban ugyanez a név így szerepelt: *Csen Hsziao-min* (1993. nov. 15. 20). Itt legalább egy néven belül megvolt az egység!

Végül íme saját véleményem, illetve javaslatom a lexikonszerkesztők számára a kínai átírás ügyében.

A pinyinnek a magyar lexikonkiadásban még nincs igazi hagyománya. Még a VirLex. is a hagyományos módon, a „magyar népszerű” szerint írja

(és csak így írja!) a kínai neveket. Nagy merészség kell tehát ahhoz, hogy a címszókat is pinyinben írassuk. De hasznosnak látszik a második helyen (változatként) ezt a névformát is megadni. S mivel egyre többen már e szerint fogják keresni a kínai neveket (különösen az újabban felbukkanókat), célszerű lesz utalókat is beiktatni, de inkább csak akkor, ha az új rendszer szerint írt névalak betűrendileg máshová esik, mint a hagyományos: *Zhao Ziyang* → *Csao Ce-jang*.³

4. A koreai nevek magyar helyesírásáról. A koreai személyneveket a magyar sajtóban és ismeretterjesztő irodalomban — a nemzetközi szokásnak is megfelelően — három részre tagolva írják le, legyen szó akár a déli *Kim Jung Szam*-ról, akár az északi *Kim Ir Szen*-ről. (Az első névelem a családnév, a második és a harmadik a kéttagú utónév.)

E kéttagú utóneveket a KNMH. egy szóba íratja, mivel „egy-egy személy neveként külön-külön nem használatosak sohasem, teljes egységet alkotnak” (i. m. 488). Pl.: *Csong Hanszuk*, *Csong Inbo* (írók), *Kim Dzsongguk* (tudós), *Kim Jongdzsu* (politikus). Ugyanezt az írásmódot alkalmazza a VirLex.: *Kim Dongni*, *Mo Junszuk*, *Kim Gvangszop* (VI, 577), *Pak Csivon*, *Pak Pharjang*, *Pak Szejong* (X, 30–1) és a Ki kicsoda 1994 is: *Kim Dedzsung*, *Kim Dzsongil*, *Kim Dzsongpil*, *Kim Irszen* (!), *Kim Jongnam*, *Kim Jongszun*, *Kim Jungszam*, *Kim Unjong* (504).

Előrebocsátva, hogy ennek az újfajta névírásnak a szakmai megalapozottságát nem vitatom (nem is vitathatom, hiszen nem tudok koreaiul), megfontolandónak tartom, hogy az újabb kiadású lexikonok ebben kövessék-e a KNMH. előírásait. Vigyázat: az egyszer egyberántott 2. és 3. névelemet utána sokszor már csak koreaiul tudó személy képes biztosan újra kettéválasztani! Pl. egy *Ri Hajun* (l. VirLex. VI, 577) számomra éppúgy lehet *Ri Haj Un*, mint *Ri Ha Jun*. Tehát az egybeírással elveszítünk egy információmorzsát, mégpedig anélkül, hogy ennek fejében bármit is nyerjünk. Az ugyanis nem érv, hogy az utónév egybeírásával a koreai nevek „könnyen elkülönülnek a kínai nevektől” (KNMH. 488). Hiszen az eddigi írásmód szerint is elkülönülnek: *Mao Ce-tung*, de *Li Szin Man* (sőt ha a kínai neveket, a pinyinnek megfelelően, két elemre tagolva kezdjük írni, pl. *Du Daozheng*, még jól is jöhet a koreai nevek hagyományos háromeleműsége!). Az pedig végképp nem látszik járhatónak, amit a KNMH. javasol (488), ti. hogy a közismert nevekkal — hagyománytiszteletből — tegyünk kivételt, pl. *Kim Ir Szen*, *Li Szin Man*, *Pak Csong Hi*. Ezzel csak fokoznánk a zavart!

³ Pontosan így jár el a Magyar és nemzetközi ki kicsoda 1994 című kiadvány (Biográf, Bp. 1993.), pl. *DU Daozheng* → *TU Tao-cseng*, majd ott: *TU Tao-cseng* (*Du Daozheng*). A Magyar Nagylexikon szerkesztői viszont, mint a nemrég megjelent I. kötetből láthatjuk, rászánták magukat az említett „merészségre”: a kínai nevek a címszóban is pinyin írásúak, mellettük — pontosvesszővel elválasztva — a régebben szokásos, fonetikus névalak, pl. *Ai Qing*; *Aj Csing*. Ez utóbbi utaló címszóként is szerepel, pl. *Aj Csing* → *Ai Qing*.

Mindezt figyelembe véve azt javasoltam, hogy vagy tartsuk meg a háromeleműséget, vagy legalább változatként, alcímszóként közöljük a három részre tagolt névformát is.

5. A japán nevek magyar helyesírásáról. Tökéletesen egyetértek a KNMH.-nak azzal az útmutatásával, hogy „A japán nyelvi elemek magyar helyesírásában a japán nyelv Hepburn-rendszerű átírását vesszük alapul. Az angolos írású mássalhangzókat a magyar megfelelőikkel helyettesítjük” (503). Tehát:

ts = c; ch = cs; z = dz; j = dzs; y = j; sh = s; s = sz; w = v.

Ezek közül a hangmegfelel(tet)ések közül talán az ang. z — m. dz nem triviális. Emiatt lett a hagyományos *kamikázé*-ből a KNMH.-ban *kamikadze* (518). Hogy az angolos *Suzuki*-ből lesz-e, legyen-e magyaros *Szudzuki*, nem tudom (lehet, hogy majd el kell választani a védett márkanévet a vele egyébként azonos személynévtől).

A magánhangzók hosszúságát a Hepburn-féle átírásban a betű fölé tett vízszintes vonalka jelzi, pl. *Tōkyō*. A magyaros átírásban ilyenkor a megfelelő magyar hosszú magánhangzót alkalmazzuk. Tehát voltaképp *Tókjó* lenne a szabályos alak, de a hagyományra való tekintettel marad a *Tokió*.

A lényeg az, hogy a jó szabályt kövessük is, azaz soha ne keverjük a tisztán Hepburn-féle (angolos) átírást a magyaros-fonetikussal, ahogyan ezt az újságokban és az útleírásokban oly sűrűn láthatjuk (a példák tömegét közli kitűnő tanulmányában Kubinyi László: MNy. 69 [1973]: 92—100).

Végül a családnév és az egyéni név sorrendjéről, amely, mint ismeretes, a japánban ugyanolyan, mint a magyarban. Ez szorosan véve nem is átírási kérdés, de megjegyzem, hogy a japán vezetéknévek után a címszóban nem tennék vesszőt (így: *Kobajasi Kenicsiró*), ezzel is jelezve, hogy ebben a nyelvben valóban elől áll a családnév, nem pedig a lexikonok szokása szerint került előre.

Kemény Gábor

**Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai
Napló 1943—44. c. művében***

Egyre inkább látható és mérhető, hogy Márai Sándornak milyen nagy szerepe van a XX. századi magyar irodalom folyamataiban, a magyar művészi nyelv történetében. Jóllehet a hatás csak 1945-ig közvetlen, Márait ugyanis azután rögtön heves ideológiai támadások érik (balról), majd emigrál. Mind az addigi, mind a későbbi magyar irodalom azonban azt bizonyítja, hogy művei eljutottak a legjobbakhoz, irodalmi és nyelvi eszménye elevenen élt s él máig. 1989 után, műveinek hazai újrakiadásától a befogadás nyílttá, s mind tudatosabbá vált.

Márai központi szerepe a harmincas évektől nyilvánvaló (Kulcsár Szabó 1991). Miközben nyelvében klasszicizál, s formáiban a hagyományos epikus megoldásokat keresi, aközben látnia kell a nagy epikai formák mint diskurzusmódok, beszédmódok lassú esztétikai ellehetetlenülését. Nagyívű munkáiban is a kisebb, elemi egységek kapják a fő hangsúlyt, az elemi szövegegységekből mindig ismétlődő, újrakezdő gondolatrítmussal szerkesztett művet hozva létre, mint pl. az Egy polgár vallomásaiban (erről l. Tolcsvai Nagy 1994). Nyelvhasználatában — Aranyon, Kosztolányin, Goethén stb. felnőve — erősen klasszicizál: tovább tökéletesíti a magyar mondatformát, itt is elemi egységekre, predikatív viszonyokra és az e környezetben pontos jelentésű jelzőre bontva, egyszerűsítve azt.

Márai Sándor Naplójáról szólva elsőként a naplójelleget szükséges pontosítani. Tehát naplóról van szó, de nem elsősorban az író által átélt vagy tapasztalt események időrendi felsorolásáról s esetleges kommentálásáról, hanem egyes fontos események és élmények kiváltotta reflexiók rögzítéséről irodalmi formában. Márai naplója irodalmi napló, mind a megformáltság és megszerkesztettség igényességének tekintetében, mind pedig tematikájában.

Természetesen e műformának is alapja a kronológia, ám az időnként megbomlik (például az első oldalakon jóval korábbi történésekről is olvashatunk), ill. valójában csak említésszerűen jelenik meg (például a háborús

* Köszönettel tartozom az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport tagjainak, akik a dolgozat első változatát megvitaták, s javaslataikkal jobbítottak rajta.

frontvonalak mozgásának eseményeire való utalással). Jól jelzi e látens kronológiát az 1990. évi kiadás (ahonnan az említendő idézetek is származnak) végén található jegyzetsor, mely mintegy megadja, megnevezi az egymás után következő történelmi eseményeket; s az egymásra következők oldalszám és dátum szerinti következősen előre haladó: az utalt események megfelelnek a történelmi időrendnek.

Azaz: valóban naplóról van szó, ám irodalmi, reflektáló, meditáló, esszéisztikus írásról, mely magában a szövegben nem köti mindig az egyes bejegyzéseket konkrét, egyedi eseményekhez (ellentétben például Széchenyi Naplójával, mely az eseménytörténet mellett, azzal összefüggésben szintén erősen reflektáló, de mind az eseményeket, mind a reflexiókat részletesen kifejti). Ennek megfelelően a Napló a külső történeti eseménysor mellé helyez egy privát történessort is Márai saját tevékenységeiről („találkoztam X-szel...”, „befejeztem...”, „elolvastam...”), valamint a reflexiókat, a belső eseménysort, mely a Márai-napló legfőbb globális témája. E három lineáris, egymással párhuzamos réteg adja a Napló pragmatikai összetartó erejét, s határozza meg a szerkesztés módját és lehetőségeit.

A Napló teljes szövege elemi szövegekre: bejegyzésekre tagolódik. Márai bejegyzései viszonylag rövidek, az 1943-as részben ritkán haladják meg a fél nyomtatott oldalt, az 1944-es részben néhány helyen ennél hosszabbak, de nemigen haladják meg az egy oldalt. A terjedelem a bejegyzés esetében fontos, különösebb kutatás s vizsgálat nélkül is tudható, hogy nem esszéformájú s -méretű naplójegyzeteket olvashatunk, hanem a rövid műfajok különleges változatát.

Nincs mód e helyt szövegtani és műfajelméleti vagy műfaj történeti szempontból részletezni, összehasonlításokkal elemezni a Márai-féle napló-bejegyzést. Hipotézisünk a következő (Thomka 1986 és Kocsány 1986 alapján): a bejegyzés viszonylagosan önálló szöveg, azaz önmagában is értelmezhető verbális egység, ugyanakkor teljesebb jelentését a Napló szövegében található nyelvi jellegű utalás- és ismétlésrendszer (illetve a látens kronológia és az értékrend) adja meg, ám ez nem jelenti azt, hogy a bejegyzést bekezdésként (vagy fejezetként) kezelhetjük. A bejegyzések — mint az alábbi elemzések bizonyítani kívánják — ugyanakkor epikusan nem tekinthetők önállóknak: belső szerkezetüket nem saját epikai tér- és időkoordinátáik határozzák meg, hanem inkább az eseményemlítés (nem leírás), majd az eseményemlítés által kiváltott asszociáció (emlékezés) és az abból következethető szentencia. A Márai-féle Napló-bejegyzésben tehát jószerivel teljesen eltűnnek az elsődleges epikai közlésformák, s helyüket a másodlagosak veszik át, azok közül is a reflektálásra alkalmasak. E váltás látszólag természetes (a műfajból következően), jöllehet az irodalmi igényű naplóban az elsődlegesnek is lehet szerepe.

A bejegyzések belső szerkezete általában hasonló, még ha a kiindulópont különbözik is. Az első típus többé-kevésbé tisztán eseményleíró:

Délben tudom meg, hogy Párizs elesett. Az újságban, a hadijelentésben ezt olvasom: La Roche Guyon. — Ez a helység, ahol az amerikaiak most átkelnek a Szajná. Ez a helység, ahol fiatalon, néhány napon át boldog voltam. A Szajna-parti táj csodálatosan szelíd itt; a kertek tele rózsákkal és méhekkal.

Este a rádióban hallom, hogy De Gaulle beronult Párizsba, s az amerikai tankok a Boulevard Saint Germainen haladnak. Minden követ ismerek itt. Figon, a vendéglős. A Deux Magots, Derainnel. Nem tudom, mi lesz, de ez a nap mégis boldogító; talán érdemes élni. (197)

A bejegyzésjellegzet a kezdő főmondat személyessége s az időpontmegjelölés adja. Jellegzetes naplóíró eljárás ez: nyelvtanilag jelen idejű igealak, fogalmilag múlt (a bejegyzés sugallt időpontja este), azaz praesens historicum. Az első félmondat tehát a privátszférára utal, a második félmondat ellenben a külső történelemre, azon belül egyetlen meghatározott eseményre, Párizs elfoglalására. Majd újra a naplóíró közvetítésével („*ezt olvasom*”) konkretizálódik tovább a megemlített hír, méghozzá jellegzetesen Márai stílusában. Két azonos kezdetű mondat (epanaforával) kommentálja a helynevet (Párizs egy kerületét), ahol a katonai áttörés megtörtént, s melyet ő személyesen ismer korábbi évekből. E párhuzamosság („*Ez a helység. . .*”) s egyben szerkezeti újakezdés Márai sok írásában szövegszervező elv. Itt lehetővé teszi a távoli események tárgyias rögzítését, majd vele párhuzamosan szubjektív asszociációk felidézését. Az azonos kezdetű két mondat így ugyanannak a helynévnek két értelmezését adja: egy jelen idejű háborúsat s egy múltbeli békését („*fiatalon . . . boldog voltam*”). Az emlék csak pillanatszerű a szövegben, minden részlet nélküli említés, mint ahogy a háborús eseményről sem tudunk meg semmi többet. Nem is szükséges, ez már nem a naplóba tartozik. A napló föladata a reflexiók rögzítése, s a ki nem mondott, ám implikált lényegi reflexió e helyütt a háborús helyzetből fakadó feszültség. Ezt jelöli a két párhuzamos mondat belső ellentéte.

E két tárgyszerű mondatot alakítja át utólag a rá következő, megint jelen idejű, vagyis általános érvényű (= mindig) mondat (Márai (a nominális szerkezet csak jelen időbe transzformálható). E rész máshogy konkretizál, mint az előző: a szubjektív élményt tárgyias elemekhez köti, látványhoz, tájhoz, ahhoz a tájhoz, amit maga Márai látott a már említett korábbi időszakban. E mondat két rétegből áll, egy fogalmiból s egy vizuális-hangulatiból, s mindkettő az előző tartalmát erősíti, miközben az azt megelőző párhuzamos mondat (és a korábbiakkal) szembeni tartalmi ellentétet fokozza, s egyúttal sajátos szemantikai rendszerben az elvonttól a konkrét felé halad (*táj — kertek, szelíd — tele rózsákkal és méhekkal*), miközben a konkrét egyúttal elvont irodalmi toposz.

A bejegyzés párhuzamos szerkesztése e ponton nem áll meg. A második bekezdés visszatér az első külső eseménytörténetéhez, ugyanabban a szerkezetben („*Délben tudom meg. . .*”, „*Este a rádióban hallom. . .*”). Mindkét főmondat implikációs rendszere igen gazdag, jóllehet maga a bejegyzés a Napló második harmadában olvasható, tehát az olvasó a könyv eddig kiépült kontextusából is számos mozzanatra következtethet.

E bejegyzésben a bekezdés kezdetei időmegjelölésként és gondolatpárhuzamként egyúttal epanaforikus jellegűek is:

Délben | tudom meg, | hogy Párizs elesett.
Este | hallom a rádióban, | hogy De Gaulle bevontult Párizsba,
| s az amerikai tankok a ...

S hogy a belső szerkesztés végképp következetes és lezáró legyen, az újra megemlített témát (Párizs elfoglalása) ismét személyessé teszi Márai a múlttal, az emlékezéssel. Stílusesszközei itt válnak végképp pontossá, őrá jellemzővé. Újból a fogalmi megnevezés az első: „*Minden követ ismerek itt.*” Majd a következő két mondat ismét a képé, a vizualitásé. Ám míg az első bekezdésben kissé elhasznált, romantikus, illetve szentimentális és rokokó eredetű irodalmi kliséket alkalmaz Márai (*csodálatos, rózsá, méh*), itt megtalálja a pontos tárgyi megfelelőt, az egyedi tárgyat, mely felidézhet valamilyen hangulatot, érzést: „*Figon, a vendéglős*” (vö. Eliot 1919/1981: 77–8). Az értelmezős nominális szerkezet többrétegű stílusesszköz. Metonimikusan a „*minden kő*” helyett áll (mely viszont szintén metonimikusan s egyúttal metaforikusan a Boulevard Saint Germain helyett áll, mely Párizs helyett áll stb.), s egyúttal metaforikusan az egész környéket, az ott élőket adja. Ez az objektív korrelatív, mely hagyományos szemantikai módszerekkel nem vezethető le egyszerű metaforaként, ám azt is tudjuk, hogy Figon, a vendéglős sem pusztán a környék helyett van megemlítve, hanem földézi magát a környéket, hiszen azonosak egymással, mert hasonlítanak egymáshoz. Márai igen érzékenyen figyel föl a XX. századi európai irodalom új poétikai lehetőségeire, melyeket egyébként a lírában, s részben a prózában, már évtizedek óta műveltek, például Proust, Eliot, Babits.

Minderre jön a bejegyzés lezárásául a szentencia. A szentencia (mely Márai minden művében alapvető poétikai eszköz, a Naplóban pedig különösen az) összegez és lezár, szövegtanilag pontot tesz a bejegyzés végére, stilisztikailag pedig csattanóval zár. Márai kedveli a rövid mondatokat, melyekben a szavaknak pontos helyük, jelentésük és értékük van (ez ama Kosztolányi—Márai—Ottlik vonal a magyar prózában), ezért különösen jó szentenciákat tud fogalmazni. Jószerivel minden bejegyzést szentencia zár le a Naplóban. Az itteni finoman általánosít: a jelen (a közelmúlt) és a régmúlt mellé odaállítja a jövőt, mely formailag bizonytalan, hangulatilag viszont éppen bizonyos, hiszen újra hozzáférhető a múlt egy részlete, mely fontos valakinek a jelenben, és jövőt is ad.

E bejegyzésvégi szentencia (egyúttal entiméma) univerzálisan ontológiai érvényű: talán érdemes élni. A letisztult egyszerű fogalmazásban egyszerre tapasztalhatjuk a teljes értéktelítettséget és a finom iróniát: az elsőt az *értelmes* adja, a másodikat a *talán*. Az elsőt az, hogy *valami lesz*, a másodikat, hogy *nem tudni, mi lesz*.

Az idézett és elemzett bejegyzés tehát egyszerű, szándékosan a lehető legnagyobb mértékben leegyszerűsített formákkal dolgozik: elemi mondat-

szerkesztés (áttekinthető predikatív viszonyok, a magyar nyelvben gyakori kéttagú alárendelő és mellérendelő összetett mondatok), szemantikailag könnyen követhető és levezethető párhuzam és ellentét, klasszikus képpel, majd toposszal építkező vizualitás, s végül a szentencia, mely tömör jelentésében nyitott, de mégsem homályos vagy kétértelmű.

Hasonló külső, természeti történést ír le a következő bejegyzés:

Háromnapos hóguta. Éjjel vad zivatar, mennydörgéssel és villámlással, többórás mennyei légítámadás. Mintha az Isten megmutatná a kontár embernek, hogy Ő is tud valamit. (188)

Az első mondat nominális szerkezetével (egyetlen jelzős szerkezetből áll) egyszerre utal fogalmilag az időbeli folyamatosságra, az évszakra, az időjárásra, annak az emberre s leginkább a naplóíróra gyakorolt hatására. Majd a következő mondat a részletezésben (az értelmezős szerkezetben) enyhén metaforizálni kezd, aktualizálva („légítámadás”), a metaforával a pillanatnyi természeti képből a történelmi eseményekre mutatva. A metaforizálás e sajátos, visszafogott módja szintén Márai-jellegzetesség. Azt teszi, amit Black ír metaforaelméletében (Black 1954/1990): a metafora a mondatban értelmezhető, elsődlegesen valamilyen szemantikai fókuszban jelenik meg, s ez a fókusz kisugárzik a mondat többi részére is. Az idézet második mondatában az értelmező, a *mennyei légítámadás* a metaforikus fókusz, s ez teszi metaforikussá utólagosan, anaforikusan az előző főnévi részeket (*éjjeli vad zivatar, mennydörgéssel, villámlással*). Majd erre következik a szinte kötelező szentencia, ezúttal a hasonlat külső szerkezetében, az előző kétmondatnyi rész jelentését egyszerre értéktelítetté s ironikussá téve (Isten tökéletes, az ember ellenben még pusztítani sem tud).

Megjegyzendő még, hogy a bejegyzés utolsó mondata, a *mintha* kezdetű feltételes hasonlító mondat, valójában az előző nominális mondatok alárendelt módhatározói mondata. Jellegzetes Márai-féle szöveggrammatikai megoldással azonban el van választva a főmondat(ok)tól, külön mondatba, önálló szerkezetbe van fogalmazva, hogy a szentencia jellege nyelvtanilag, formailag is megmutatkozzon.

E bejegyzéstípus tartalma már átvezet a privát események bejegyzéseihez. Első példánk a 113. oldalról való:

A „Varázs” utolsó oldalát írom. Ez a cím általános, de a színdarab belsőbb, titkosabb hangulatából tömören fejez ki valamit.

Egyszerű ténymegállapítás e bejegyzés Márai mindennapi életéről: az első mondat folyamatos jelen időben, a második általános érvényű jelenben rögzít valamit.

A következő privát bejegyzés a 188. oldalról már erőbben reflektáló, jobban poétizált szöveg:

A kertben találok egy fiatal almafát, mely mindössze két piros almát termett. Olyan ez, mint az első verseskönyv. Megvizsgálom: tehetséges fa, még lesz belőle valami.

A bejegyzés első, aktuális részében újból az a sajátos nyelvtani jelen idő tapasztalható, mely a megtörtént eseményt folyamatossá teszi és egy-idejűvé az elbeszélés idejével (egyúttal az értelmezésével is). Mindez megerősíti azt a föltevést, hogy reális vizualitással van dolga a befogadónak. S ezt a reális vizualitást váltja át Márai a rá oly jellemző stílusban kissé meglepőnek tűnő hasonlattal. A hasonlat mindig magyaráz, rámutat a hasonlított és a hasonló kapcsolatára (olyan ez, mint az). Nos, e példában a harmadik mondat magyarázza meg valójában a hasonlóságot, mely az értékelő mozzanattal egyúttal szentenciaként működik.

Külön érdekessége a bejegyzésnek a hangnem. Az eddigi példákban főképp a tárgyias, distanciáló stílus uralkodott. Itt a személyes hang finoman áthat a tárgyias ténymegállapításon. Az első ige a kert s a naplóíró kissé távoli viszonyára utal, a második ige egyfajta felsőbbiséget sugall. A megengedő értékelés e felsőbbiséget pontosítja: atyai jóindulattal szemléli Márai a fát, ahogy a tapasztalt, idős író figyel, pártolja a fiatal és tehetséges kezdőt. Az irodalom világát vetíti rá ikonikusan (vö. Bencze 1990) a természet e lejegyzett részletére. A metaforálás, a hasonlítás persze korántsem önkényes, inkább jellemző: a par excellence író nyilvánítja ki magát ezáltal (ahogy állandóan erre hivatkozik a Naplóban: neki az írás, az irodalom a feladata).

A fa megvizsgálása szintén toposz, melyben Márai az eredeti képet a fiatal almafára, majd metaforikusan a fiatal íróra vonatkoztatja. A bibliai példabeszédben a szőlősgazda vizsgálja így a terméketlen fügefát (Lukács 13, 6–9).

A meditatív bejegyzésnek egy tisztább példáját láthatjuk a következőkben a 113. oldalról:

Zsúfolt, nagy teremben, az új Városháza közgyűlési termében kell felolvasnom — a Pantheon évi közgyűlésén — Marcus Aureliusról. Utolsó nyilvános hazai szereplésem ez — nincs olyan kérés, sem presszió, mely még egyszer reákényszeríthetne ilyen vállalkozásra. Magyarországon nem lehet többé másként élni, mint belső emigrációban. Teljesen befelé fordulni, munkám felé. Kivándorolni a munkámba. Itt halni meg, az egzotikus birodalomban, a munkámban.

Amíg a többiek árulják, fosztogatják és pusztítják Magyarországot és Európát — legalább szolgálni, utolsó pillanatig, Magyarországnak és Európának.

E bejegyzés éppúgy konkrét eseménnyel indít, mint előző példáink. Az eseményt tárgyiasan, ám a korábbi példáktól eltérően kissé részletezőbben írja le, majd először az eseménynek az előzményére és utóéletére mutat rá egy vonatkozásban (utolsó nyilvános szereplés), majd kauzálisan, a legegyszerűbb tartalmi-logikai kötéssel („hiszen”, vö. Békési 1986) tér át az elvontabb részre, a reflexióra. A bejegyzés itt enyhén stílust vált. Az első rész fogalmi, tárgyias, nyugodt, viszonylag hosszú mondatai után a második rész átmetaforizálódik (*belső emigráció, befelé fordulni, kivándorolni*). A bujdosás metaforái ugyanakkor eljátszanak az igekötők ellentétes térbeli irányával (*be—ki*), s az utolsó mondat belső grammatikai ellentétével. Az ironikus

jelleget igazolja a nagyon finom önirónia az *egzotikus birodalomról*. S itt rövidek, nominálisak, kissé gyorsabbak és elszántabbak (mert tartalmilag végtelenen lezáróak) a mondatok is.

A szentenciajelleg e bejegyzésben (s az egész kötetben jellemzően, alaphangként) a főnévi igenevekben grammatikailag jelöletlen szemantikai imperativusz által adott kategorikus imperativuszban jelenik meg: *szolgál-ni, utolsó pillanatig* (itt szintén appozíciós szerkezetben). A sztoa bölcsessége s a keresztény etika hivatástudata ötvöződik e ponton, az Arany-féle előképpel a háttérben. Tárgyias beszédmód, választékos sztenderd mondat-szerkesztés, a szavak végtelen egyértelműsége, ezáltal nagy etikai ereje vezet a végső igazsághoz, az egyetlen lehetséges írói magatartáshoz. „Én csak egy módon szolgálhatom a népet: ha pontosan úgy és azt írom, amit eddig” (85).

Az eddigiek alapján azt állapíthatjuk meg a Márai-féle Napló bejegyzésének mint a szöveg alapegységének a stílusáról, szerkezetéről, hogy többnyire tárgyias hangnemben, enyhe, klasszicizáló metaforizálással s egyúttal a tárgyi megfelelő prózabeli alkalmazásával, sztenderd, de irodalmi mondat-szerkesztéssel megemlít valamilyen eseményt, apropót, melyből kiindulva reflexióit rögzíti, s az azt lezáró szentencia mintegy összefoglalja az addigiakat, általános érvényre emeli a mondottakat. Tehát a tárgyiasan leírt eseményt szubjektívan értelmezi, poétikai eszközökkel fejezi ki, majd megfogalmazza az általános igazságot.

E szerkezeti séma alól kevés kivételt találhatunk a Napló e kötetében, leginkább az önmagukban álló szentenciák nem követik azt, amelyek (a fő referenciák mellett) voltaképpen a Napló teljes szövegére vonatkoznak.

S ezzel át is térünk a Napló elemzésének másik szempontjára, a teljes szövegépítkezés vizsgálatára. Mint megállapítottuk, a Napló elemi szövegekből, bejegyzésekből áll, melyek szerkezetileg, tematikailag általában teljesek (önállóan is értelmezhetőek), a külső történet és a belső reflexió lineáris eseményidejét követik. Egymástól határozottan elkülönülnek mind nyelvtanilag, mind szövegtanilag, mind tipográfiaiilag. Mi teszi mindezt mégis teljes szöveggé, irodalmi műalkotássá (mely értéket feltételezzük róla), a műfajon, az azonos szerzőn túl?

E ponton ismét egy jellegzetes Márai-féle poétikai eljárást szükséges megemlíteni, jóllehet e sajátosság az egyes naplóbejegyzéseken belül is megjelenik (mint arra példákat is adtunk). Az eljárás pedig nem más, mint a rekurrencia — a legtágabb értelemben —, az újra említés: a témának, az érzelmi reflexiónak, a motívumnak az ismételt említése.

E rekurrenciának a Naplóban több oka is van. Egyrészt ered a reflektáltság lejegyzéséből: egy-egy téma huzamosabb ideig vagy állandóan foglalkoztatja Márait. Ered a napi események ismétlődéséből, s irodalmi oka is van: a naplóíró keresi a legjobb megfogalmazást.

Az összetett jelleg uralkodik következő példánkban is. Nézzük először magát a szöveget, mely erősen metaforizálva reflektáló, majd e szövegnek a Napló-beli s azon kívüli szétágazását. Íme a részlet (34. old.):

A szél, a víz játéka az ablak előtt. Úgy érzem, egy ideje látom a világi szerkezet mozgását — mintha bennem is áradna a szél, a víz, a fény. Ezt hozza az élet, idővel? Mi vár még, ha megöregszem? Gyanítom, hogy egyszerű lesz megöregedni. Minden sűrű lesz, töppedt, egészen édes és egészen keserű.

A klasszikusan letisztult mondatokkal megfogalmazott szöveg természeti leírással kezdődik. A második mondat már összetetten tér vissza az első tényjelzéséhez. Egyrészt megismétli: a szél, a víz mozog az ablak előtt; másrészt megjegyzi: *látom* mindezt. Pragmatikai bennfoglalással és következtetéssel az olvasó úgy értelmezi ezt az utalást, hogy az író (a szövegben beszélő) az ablak mögött áll, s onnan nézi a szél és a víz ablak előtti, kinti játékát. Tehát a leírás háttérében valamilyen egyszerű cselekvés és helyzet is meghúzódik. Ám a *látom* egyúttal metafora is, még ebben a második mondatban: „*látom a világi szerkezet mozgását*”, „*bennem is áradna a szél*”. A természeti leírás, a cselekvésselbeszélés elvonttá válik, metaforikussá, hogy a szöveg lényegi témájához, az élet, az öregedés kérdéséhez eljusson. Ezt a kérdést fel is teszi, még hozzá a gondos szerkesztés nyomán épp a szöveg közepén. A kérdésekre választ is kapunk. Az első válasz (*nagyszerű lesz*) a második mondat összetett tartalmára utal vissza, itt válik egyértelművé, hogy a „*bennem is áradna a szél, a víz, a fény*” metaforája az élet különös, nem fogalmi megismerését, az így megszerzett bölcsességet jelzi. A második válasz, az utolsó mondat mintegy kiegészíti ezt, belső ellentétéssel összetettebb tartalmat ad az egész szövegnek (*édes és keserű*). A végső válasz egyúttal vissza is utal az első két mondatra: a *sűrű* és *töppedt*, az *édes* és *keserű* természeti jelentése a szövegkezdet megegyező jelentésszintjéhez kapcsol. E jelzők egyúttal az évszakra is utalnak: az érett gyümölcsre, szőlőre, mustra, így a szüretre, tehát az ősze. E példában is találunk két értelmezős szerkezetet (*hozza, idővel*, ill. *sűrű lesz, töppedt*) a tömörítő és kiemelő szerkesztésmód gyakori Napló-beli példáját adva.

E bejegyzésben is tapasztalható a már korábban leírt szerkezet: valamilyen esemény (itt a látvány, az ablakon túli történés, mely az író elé tárul, s meditálásra készíti), reflexió, bejegyzésvégi szentencia: „*Minden sűrű lesz*”.

Márai gyakran indítja bejegyzéseit természeti képpel. Ennek magyar előképeit a népköltészetben éppúgy fellelhetjük, mint a szépirodalomban, különösen Aranyánál, egyik mesterénél, aki a Toldiban éppúgy alkalmazza e felütésmódot, mint pl. a Lejtőn c. versében, melyre a fent elemzett bejegyzés többek között intertextuálisan utal (l. alább). E kezdésmódnak mindemellett klasszikus (ókori és klasszicista) alapjai is lehetnek Márainál.

Még érdekesebb azonban, hogy Márai még ugyanezen az oldalon megírja e bejegyzésnek a variációját, melyben a természeti kép s a reflexió enyhe módosításával, a megfogalmazás más módjával újrairja a természet és az ember, valamint az öregedés, a halál viszonyának toposztát.

Vad, májusvégi szél, ónos eső. Minden évvel közvetlenebbül értem, hogy egy óriás testvérrel viaskodom, a természettel. Erősebb, mint én, s amiről azt hiszem: hangulat, idegállapot — egyszerűen e hatalmas bajnok egyik kivédhetetlen horogütése.

A két bejegyzés között további párhuzamok is föllelhetők. Mindkettő nominális természeti leírással kezdődik, s a klasszikus modernségű metaforizálás ebből van levezetve szemantikailag, könnyen, áttekinthetően. Mindkettőre ugyanaz a hangnem jellemző, a nyugodt, kiegyensúlyozott nyelvhasználat, melyet ismét a sztoicizmus és a panteizmus hat át.

Ugyanakkor kétségkívül szembetűnőek a különbségek is. Az első tárgyalt bejegyzés metaforikája „természetesebb”, hasonló és hasonlított szándékosan közel áll egymáshoz, hiszen az ősz éppúgy hozza a gyümölcserést, mint az öregedés az ember éretté válását. A második bejegyzés nem ilyen belenyugvó, a természet itt *óriás testvér, hatalmas bajnok*, akivel *viaskodni* kell, s aki erősebb az embernél. A regiszter nyelvi eszközei lényegében tehát változatlanok a két bejegyzésben, a metaforahasználat ellenben finom különbséget tesz, ezáltal más szemszögből tételezi ugyanazt a kérdést, melyet bizonyos mértékben már a természeti kép reprezentálásában is megjelenít. A természetleírás, a mégoly rövid is, interpretált kép, ezúttal Márai értelmezésében olvashatjuk ugyanannak a látványnak kétféle megértését. Így visszafelé, a két bejegyzés ismeretében válik fontossá az apró különbség: *a szél, a víz játéka* sugallt, másodlagos jelentésében más, mind a *vad szél s eső*. Az első értéktartalma inkább pozitív, míg a másodiké inkább negatív.

A két kezdő mondat képi összetevői, a *szél* és a *víz (eső)* az egész kötetben végigvonuló témaként mint kiinduló motívum fogalmazódik meg, mindig kezdő eseményként, apropóként. Néhány példa:

Májusi szél. Mintha szellőztetnék ezt az áporodott, fülledt, avas zugolyt, a világot. (24.)

Vagy:

Süt a nap és a Dunát kergeti a májusvégi szél. Hónapok óta először érzem, hogy érdemes és érdekes dolgozni. (A betegség kezdetű bejegyzés vége. 33.)

Vagy:

Didergő fák a júliusi esőben. A világ most olyan, mint egy harmincéves szőke nő, hárttyaköpenyben, másállapotban. (51.)

Vagy:

Három napja megint nagy fájdalmak. Talán a sirokkó okozza. (62.)

Tehát az egész kötetet behálózza e két természeti jelenség, mindig fölbukkan a bejegyzésekben, többnyire azoknak az elején, s mindig lehetőséget ad valamilyen újabb értelmezésre, valamilyen újabb asszociációra és szentenciára. A fentebb elemzett két, egymást követő bejegyzés tehát közvetlen kapcsolatban van a kötet számos lényeges pontjával. E valószínűleg tudatos szerkesztési elvet csak erősíti az a tény, hogy néhány szintén elemi jelentőségű természeti jelenség rendszeresen hasonló kezdő képként bukkan föl a Napló lapjain. Ilyen kép a meleg, a hőség, a nyári nappal, délután. A 10. oldalon két egymást követő bejegyzés a következőképpen kezdődik:

Nyári délután a Cap d'Antibes sziklafokán. A mimózafák és a kaktuszok póré boldogsággal tárulkoznak a napsütésben. (...)

illetve:

Nyári délután Bártfán. A szoba a fogadóban, ahol Erzsébet királyné is lakott. A fenyők között, az erdőben...

A két bejegyzés teljes szövege két különböző értelmezést, kifejtést ad a kezdő képnek, pontosabban az azt jelölő jelzős főnévnek. A *nyári délután* lehetséges szélesebb jelentésösszefüggéseiből kapunk két változatot. Márai személyes élményei alapján.

A meleg, a hőség továbbra is foglalkoztatja, s egyre több részletét, vonatkozását fejti ki hasonló bejegyzésekben, a már elemzett szerkezeti sémával. Így tesz a 17. oldalon:

Augusztusi délelőtt Gardonében. D'Annunzio kertjéből jövök le a tópartra... A tóparton fülledt és illatos hőség, mint egy virágházban [...] Mintha az alvilág melegházába nyitottam volna be, szórakozottan. Ez a párák, szagos hőség mindent elernyeszt s a kéz illatát lehelik a kövek és a föld is. Ilyen lehetett a Paradicsomkert illata, egy perccel a bűnbeesés után.

Majd újabb változat:

Első nyári nap. Elárad a világban és bennem a boldogság, a béke [...] A napban élni, meghalni a napban, visszamenni a napba, ahonnan leszakadtunk, befejezni a fényben azt, ami a fényben kezdődött, parányi pont, pontot tenni. (37.)

S a finom metaforizálás, az állandó újraértelmezés csak folytatódik, hol összetettebben, mint az előző példában, hol nagyon szűkszavúan, csak sejtetve bizonyos tartalmakat:

Kánikula. Rómát bombázzák. Angolok, olaszok és németek 75 fokos hőségben harcolnak Szicíliában. (63.)

Majd a témát összeköti Márai egy másikkal, mely szintén jó ideje fölbukkan a Napló lapjain: a betegségével. S azonnal újra a metaforizálást tapasztalhatjuk, a szentenciás értékelést:

Kétnapos nyári betegség, heveny lázzal, borzongással. A világ forrponton van, minden láng és tűz... nem csoda, ha a testek is égni kezdenek önmagukban. (67.)

Majd a 79. oldalon újra visszatér a két téma közös, metaforikus tárgyalásához. A külső és belső (nyelvi, szemantikai) viszonyokat voltaképpen megtartva, mégis új megfogalmazást keresve a viszonyrendszernek:

A világnak 40, sőt — napon — 54 °C láza van. Napok óta hőlégkamra az egész ország. Minden felforrt, lobog (éjjel Berlinre 2 millió kilogramm bombát dobtak, Harkov elesett...) Ó, boldogok a közömbösek!

A példákat természetesen tovább lehetne sorolni csak e néhány motívum kapcsán is, melyeket a Naplóban a 34. oldalon olvasható bejegyzéssel szemantikailag, pragmatikailag és stilisztikailag egyaránt összefüggésbe lehet hozni. Már csak egyetlen részletet érdemes fölidézni, mely az eredetileg elemzett bejegyzéshez kötődik a legszorosabban, a kezdő természeti kép átmetaforizálásával, megint egy újabb változatban, ám megtartva annak a vizuális elemeken túl a Márai-féle világértelmezésben lényeges fogalmi összetevőit is: a világ megy tovább, az ember csak pont, porszem e végtelen folyamatban. A részlet megelőzi az elemzett bejegyzést, az oda-vissza utalásoknak tudatos, megszerkesztett, finom rendszerét hozva létre:

Utak, mélyvizek és áramok az irodalomban: Egy Walser nevű író hangját viszi tovább Franz Kafka. Kafka hangját tudatosan dűnnögi tovább Julien Green. Charles Morgan továbbépíti e különös térfogatú világot, Green világát. (21.)

Az ősi toposzt tehát egy másik toposzhoz kapcsolja az értelmezésben Márai, az irodaloméhoz, ahogy ezt többször is teszi a Naplóban. Ez az összefüggésrendszer a szavak, a szavakkal leírt vizualitás jelentésének (jelentéseinek) állandó újraértelmezésével, mindig hasonló, de egy kissé eltérő megfogalmazásával két rendszert hoz létre nagy pontossággal a Naplóban: egyrészt a természet — ember — irodalom (+ nyelv) viszonyrendszert, másrészt a kifejezhetőség enyhe relativitását, a nyelvi lehetőségek végtelen voltát. Mindezt úgy teszi, hogy közben a korszak legklasszicizálóbb magyar prózáját írja, tehát a nyelvi bizonyosságra mint alapra helyezi rá e finom nyelvi sokféleséget.

A Napló teljes szövegében számos ilyen motívum, téma, toposz vonul végig, hol eltűnve, hol felbukkanva, a legkülönbözőbb változatokban, nyelvi variációkban. A legfontosabb ilyen motívumok: irodalom, történelem (a háború, valamint általában az emberiség történelme), a társadalom (különös tekintettel a társasági életre), az emberi jellem, a betegség, a nyár és hőség, s ami — mint említettem — a legátfogóbb motívum: a szolgálat, a sztoa és a keresztény etika ötvözete. E témák, melyeket egy-kettővel bizonyonyal lehet még bővíteni, egymásba fonódnak a Naplóban, ahogy egyetlen példánkban a természeti kép (hőség), a betegség és az irodalom. A Napló tehát — miközben elemi egységekre osztódik a maga műfajából következően — állandó nyelvi és motívumbeli megfelelésekkel dolgozik, a szövegben minden mindennel összefügg, ezúttal hangsúlyosan. Nem véletlen, hogy a teljes szöveg végső szintjét, a sztoikus szolgálatvállalás témáját leginkább a szentenciák működtetik a szövegben, úgy, hogy önmagukban is viszonyban állnak az összes bejegyzéssel. Egyetlen példa a 183. oldalról:

Aki elhallgat, ne jelentse be kürtökkel, hogy elhallgat. Úgy kell elhallgatni a világban, hogy nesze se legyen.

A 34. oldalon olvasható bejegyzéssel kapcsolatban még egy másik fontos stilisztikai jelenségre, poétikai eljárásra is szükséges föl hívni a figyel-

met: az intertextualitásra. Az „*A szél, a víz játéka az ablak előtt*” kezdetű bejegyzés csak a magyar irodalomban két korszakos jelentőségű versre utal. Egyrészt Aranytól *A lejtőn* címűre, az *ablak* jelenetező mozzanatával:

*Száll az este. Hollószárnya
Megrezzenti ablakom.*

Másrészt határozottan és tematikusan földolgozza Kosztolányinak az Őszi reggeli c. versét e rövid prózai bejegyzésben, annak fő tartalmi, metaforikus motívumát, a természet isteni tökéletességének és az ember halandóságának örök témáját. Az utalások egyértelműek: vagy tematikusak (*gyümölcs — természet*), vagy szinte szó szerintiek (*ezt hozta az ősz — ezt hozta az élet*), bemutatván az intertextualitás tiszta irodalmi példáját.

A napló e szövegszerkesztéssel sajátos diskurzusrendet állít föl. A bejegyzés (a bejegyzések) verbális interakcióban áll a többi Napló-beli bejegyzéssel, az irodalommal (intertextuálisan, s konkrét, nevesített utalásokkal egyaránt, ill. a naplóbejegyzés irodalmasításával) s magával a világgal, melyre a Napló folyamatosan referál és reflektál.

A bejegyzések rendje, a témák váltogatása, a látszólagosan szabad asszociáció, a kötetlen, mégis kiváltott emlékezés kettős rendet hoz létre. Egyrészt bizonyos témák állandóan újra fölbukkannak mind a külső eseménysor, mind a privátszféra, mind a reflexiók szintjén. Ez az adjekciós gondolatritmus egyfajta kiegyensúlyozottságot ad a Naplónak, s meghatározza létmódját: a dialogikus írói beszéd nem elkezdődik, felépül, csúcspont-ra ér, majd bevégeződik, hanem a dialógusba a naplóíró belépteti a befogadót, a különböző jellegű eseménysorokon végigviszi (belső utalásrendszerrel), majd kilépteti úgy, hogy mindkét fél tisztában van a folyamatok megszakíthatlanságával.

A bejegyzett esemény valamilyen asszociációra készíti a naplóírót, ebből valamilyen szentenciaszerű következtetést von le, ez azonban nem állítja meg a naplófolyamatot, mely az intellektuális emberi tevékenységgel ikonikus: különböző helyzetekből hasonló szellemi és érzelmi helyzetbe kerül. Így fogja össze a teljes szöveget a sztoikus keresztény szolgálat, s növekvő mértékben a felelősség.

Másrészt a Napló dinamikája nem monoton: hol erőteljesebb, drámaibb, hol nyugodtabb, epikusabb. A két teljes év keretbe foglalja, a külső s privát események menete, az évszakok váltakozása, a történelmi események — belső változatosságukban is — egyetlen teleologikus pillanat felé tartanak: 1944 vége felé, mely Márai számára (s Magyarország számára is) a sorsfordító pillanatot hozta történelmileg. Márainak ama polgári korszak végleges lezárását, melyet már az Egy polgár vallomásaiban (s egyebütt is) oly erővel megérzett és megírt. Sejtette, hogy ez a végső pillanat.

E tematikus keretet jól jelzi az első és az utolsó bejegyzés, mely az események befogadása és bejegyzése elé sejtet valamit, majd az utolsóban mintegy megadja a végső értelmezést:

Pillanatok, mikor olyan csend lesz — bennünk és körülöttünk —, hogy a világ szerkezetének titkos ketyegését véljük hallani.

Illetve:

Ki tudja, mi van a Sieyés-abbék „J'ai vécu”-i mögött? Csak az tudja, aki megélte.

Márai a szentencia szövegtípusát is módosítja bizonyos mértékig azáltal, hogy általában a bejegyzések (szövegek) végére, a poénos következtetés helyére teszi őket, entimémaként, még nagyobb feszültséget adván neki, s a bejegyzésnek egyaránt. E záró mondatok logikailag és modalitásukban nemegyszer távolabb kerülnek a klasszikus szentencia propozicionális jellegtől (pl. bizonyos módosítószók gyakori használatával: *mintha, talán*), újból rámutatva az ismeretelméleti és nyelvi kételyre finoman, de határozottan.

Márai szentenciahasználatának nyilvánvaló előképe a klasszikus ókori megfelelő, majd leginkább Goethének, s a magyar irodalomból Kölcseynek s esetleg Aranynak változó természetű szentenciázása. Márai keresi a klasszikus, tökéletes formákat, de hitelesen nagy etikai erővel csak így tudja újrateremtetni azokat.

Ezzel függ össze az elbeszélő nézőpont itteni kérdése is. A naplóműfajból következő egyes szám első személyű részeket nemritkán váltják föl önmegszólításos, illetve személytelen bejegyzések, melyeknek megszólítottja nemcsak maga a naplóíró, hanem a befogadó, az ember általában. E fogással Márai minden tekintetben megfelel a kategorikus imperativusz nyelvi modalitásának.

Márai 1943–44-es Naplója remekmű, s hogy az, azt a fentebb kimutatott stilisztikai és szövegtani jellegzetességek is bizonyítják.

HIVATKOZÁSOK

- Black, Max 1954/1990. A metafora. *Helikon* 432–7.
 Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Gondolat.
 Bencze Lóránt 1990. Ikonicitás és szimmetria a magyarban. *Nyr.* 101–8.
 Eliot, T. S. 1919/1981. Hamlet. In: *Káosz a rendben*. Gondolat. 73–9.
 Kocsány Piroska 1986. A mondás mint szövegtípus. Kandidátusi értekezés.
 Kulcsár Szabó Ernő 1991. Az egyéniség foglalatja. *Irodalmi Szemle* 4: 362–9.
 Thomka Beáta 1986. A pillanat formái. A rövidítéstörténet szerkezete és műfaja. Forum. Újvidék.
 Tolcsvai Nagy Gábor 1993. A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő szerkesztette: *Szintézis nélküli évek*. JPTE Kiadó, Pécs, 181–95.

Tolcsvai Nagy Gábor

Stilisztikai szakkollégium a tanítóképző főiskolán

1. Mostoha helyzetben van a stilisztika oktatása a tanítóképző főiskolákon. Az alapképzésben periferikusan kerül elő, attól függően, hogy a nyelvészeti stúdiumot tartó oktatónak mennyiben szívügye a tárgy. Újabban azonban egyre több főiskolán fakultatív szakkollégiumban kerítenek sort a stílusvizsgálatra, a stilisztikának önálló diszciplínaként való kezelésére. A debreceni tanítóképző főiskolán a jelzett hiány pótlásaként indítottunk ilyen szakkollégiumot. Az alábbi dolgozat az itt folyó munkának egy szeletét adja.

Az elemzett művek az alsó tagozatos olvasókönyvekben találhatók, tehát a tanítójelöltek egyszerre kapnak mintát a stíluselemzéshez és konkrét segítséget az adott alsó tagozatos osztály egy-egy irodalomtanítási órájához.

2.1. A verselemzési módszerek jól ki vannak dolgozva, sokoldalú megközelítést tesznek lehetővé. A műhöz és műfajhoz kapcsolódó, objektívnak tűnő vizsgálódás azonban nem az értelmező hibájából, de mégiscsak szubjektív. Ennek így adja magyarázatát Weöres:

A jó vers élőlény, akár az alma,
ha ránézek csillogva visszanéz,
mást mond az éhesnek s a jóllakottnak,
és más a fán, a tálon és a szájban,
végső tartalma vagy formája nincs is,
csak él és éltet. Vajon mit jelent,
nem tudja és nem kérdi. Egy s ezer
jelentés ott s akkor fakad belőle,
mikor nézik, tapintják, ízlelik.

2.2. Olvassa el többször hangosan Szabó Lőrinc Hajnali rigók című költeményét (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. 4: 42), és a magában felöltő gondolatokat szembesítse a stíluselemzéssel!

Hajnali négykor bekiabáltak,
ahogy a torkukon kifért,

(bár az ablak alatt a fáknak
zöld korecsmáiba még alig ért,
még nem is ért új fénye a napnak)
s mint a bolondok, úgy kacagtak,
kurjongattak az ablak alatt vad
vigadozásban a kerti rigók.

Hajnali négykor e szárnyas égi
korhelyek dala vert ma fel.
Micsoda hangok csetepatéi!
Fütytők, sípok, ezer meg ezer!
Bosszantott ez a csibészlárma,
de a szívem nemsokára
együtt dalolt, egy nótára
vert veletek, buta sárgarigók.

S mintha én volnék a hajnal,
mintha én volnék a kert,
úgy megteltem e friss zsvajjal,
úgy telezengett az irigyelt
állati jókedv bölcsessége,
hogy valami könnyű égbe,
földöntúli békességbe
vittek, emeltek a földi rigók.

Hajnali négytől harsogott a
korhelynóta az ablak alatt:
úgy zengett az a dal, hogy azóta
nélküle is csupa fütyty a nap;
csupa fütyty, pedig elhallgattak
s reggelre emlék maradt csak,
hogy milyen éktelenül mulattak
a hajnali kertben a sárgarigók.

Első olvasásra ennek a versnek a hangzása fogja meg a műélvezőt, pedig hangstatisztikája ellentmond annak az általában hangoztatott elvnek, hogy a mély magánhangzók komorságot, a magasak vidámságot sugallnak. Hiszen a rigófütytytől hangos, vidám reggel ábrázolása az első versszakban 53 mély és 22 magas magánhangzóval történik. Különben a palatális és veláris vokálisok arányának ilyen jellegű elbillenése az egész versre jellemző (156 mély és 135 magas).

Szabó Lőrinc költeményében a tartalmi szegmentálást (a versszakokra tagolást), a strófák zártságát feltűnő formai jegy jelzi: A *Hajnali négykor* kifejezéssel kezdődik, és a *rigók* szóval zárul mindegyik, egy kivétellel, ugyanis a harmadik versszak nem a megszokott módon, az idő jelzésével indul. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy ebben a strófában előtérbe lép a

költői szubjektum, míg a többiben a rigók a „főszereplők”. Ennek kiemelését szolgálja a strófák rímképlete is: kereszt- és bokorrím után a versszakok egyetlen rímtelen sora ugyanazt a szót esengeti össze mind a négy egység végén: *rigók*.

A cím témamegjelölése ellenére is várakozással teli hangulatot eredményez az első versszak impresszív szórendje, hiszen az első sor állítmányához (*bekiabáltak*) csak a nyolcadik sor utolsó szavaként kapcsolódik az alany: *rigók*. A késleltetés a sajátos mondatszerkesztésből is adódik: a két főmondat igei állítmányai közé két alárendelő mellékmondat ékelődik: egy teljes alakú — hiszen a főmondattól független, külön állítmánya van: *ahogy a torkukon kifért* — és egy csonka hasonlító módhatározói mellékmondat: *mint a bolondok*. Noha a főmondati igék (*bekiabáltak, kacagtak, kurjongattak*) hangutánzó és megszemélyesítő jellegüknél fogva már stíláris értékűek, mégis — a szemléletesség, sőt a túlzás érdekében — a tartalmat bővítik ki és erősítik a módhatározói mondatok. Sőt még ezeket is megszakítja a zárójelben közbevetett, két megengedő értelmű mellékmondat, amely egymáshoz ún. visszavétellel kapcsolódik:

„... még alig ért,
még nem is ért uj fénye a napnak...”

Nemcsak az alany és az állítmány, illetve a két főmondat esik egymástól távol, hanem a strófa metaforái is egymástól távol álló fogalmakat kapcsolnak össze, így a stílushatás még meglepőbb. A rigó hangjának igei metaforákkal való ábrázolása nem állatra jellemző sajátos cselekvést, hanem emberi tevékenységet köt a madárhoz (*bekiabáltak, kacagtak, kurjongattak*). A fák lombjának kocsmával történő csonka metaforás azonosítása — noha végtelenül messze eső tartalmak között létesít kapcsolatot — az előbb említett igei metaforák és a *vad vizadozásban* szintagma miatt érthető.

Az első strófa metaforikus képei a másodikban bomlanak ki, ahol ezekhez egy természetesen asszociálható újabb metafora kapcsolódik, amely a rigókat korhelyekkel azonosítja. A részek hangoskodását kifejező szavakkal és a zajt keltő eszközök megnevezésével (*csetepaté, csibészlarma, füttyök, sípok*) illeti a költő a rigók hangadását. — Míg az első versszak bonyolult, többszörösen összetett mondatstruktúrája ellenére is egyetlen szerves egész, addig a második strófa négy mondata szemantikailag négy egységet jelent. Az elsőben a rigók keltette zsivajnak a megjelenítése és a két nominális stílusú, ráadásul tagolatlan felkiáltással válik expresszívvé. A tartalmi változást egy alapige ellentétes értelemben fordulása jelzi:

„...dala vert ma fel...
„...egy nótára | vert veletek...”

Ezenkívül a pejoratív jelentésű *buta* melléknévnek leereszkedő, kedveskedő, szinte becézgető értelmű jelzőként való használata a megszólításban a tege-

ző forma mellett szintén ilyen hatású. A tartalmi és hangulati váltásnak a jele az, hogy a harmadik versszak nem a vádlóan felcsattanó időpontmegjelöléssel indul; a rigók előidézte *zsivaj* jelzője a pozitív értelemben használt *friss* lesz; az eredetileg bosszantóan korai ébresztő csodába illő hatású: ugyanis nem a szokásos módon a tárgyakat, jelenségeket antropomorfizálja, hanem az ember válik mintegy hajnallá, kertté. Az embert átjáró jókedv a poliszém *állati* jelző két értelmének egybejátszása miatt nyelvi játékként hat. Ehhez társul még az *állati jókedv bölcsessége* sor többszörös ellentétének tréfája (*állati↔jókedv*, *állati↔bölcsesség*, *jókedv↔bölcsesség*). A felfokozott vidámság hatását fokozás (*könnyű égbe*, *földöntúli békesség*), rokonértelműség (*vittek*, *emeltek*) és kiélezett ellentét (*égbe↔földi*) sejteti. Az emelkedett hangulatot az élőbeszéd természetes mondatszerkesztése a szokatlanul sok utaló- és kötőszóval hozza emberközelbe.

A negyedik strófát indító, gondolatritmust adó, anaforikus ismétlés a versszak egészének hatására többé már nem a korai időpont elmarasztaló tartalmú emlegetése, hanem pozitív jelentésű ellentét a *reggel*-lel szemben. Hiszen a rigónóta kisugárzó erejét érezteti a túlzás (*ugy zengett az a dal, hogy azóta | nélküle is csupa fütty a nap*), a metafora (*csupa fütty a nap*), az ismétlés (*csupa fütty a nap*, *csupa fütty*), a hangutánzó ige (*harsogott*, *zengett*) és az aránylag sok enjambement, amely esetleg vizuálisan jelzi a jókedv megállíthatatlanságát. A friss, örömteli hangulat adekvát kifejezője a daktilikus verselés, amely a költemény lényegéhez tartozik.

2.3. Olvassa el figyelmesen, hangosan Arany János Mátyás anyja című költeményét (3. osztályos olvasókönyv: 183)! Milyen stiláris jellegzetességek szembeötlők benne?

Szilágyi	Fekete	Lecsapott,
Örsébet	Viaszból	Lecsapott
Levelét megirta;	Nyom reá pecsétet;	Fekete szélvészből,
Szerelmes	Könyöklön	Kikapá
Könnyével	Várnak az	Levelét
Azt is telesirta.	Udvari cselédek.	Az anyai kézből.
Fiának	„Ki viszi	„Hamar a
A levél,	Hamarabb	Madarat! . . .
Prága városába,	Levelem Prágába?	El kell venni tőle!”
Örömhírt	Száz arany,	Szalad a
Viszen a	Meg a ló,	Sokaság
Szomorú fogságba:	Teste fáradsága.”	Nyomban, hogy lelője.
„Gyermekem!	„Viszem én,	Madarat
Ne mozdulj	Viszem én,	Nem egyet,
Prága városából;	Hét nap elegendő.”	Százat is meglőnek:
Kiveszlek,	„Szerelmes	Híre sincs,
Kiváltlak	Szívemnek	Nyoma sincs
A nehéz rabságból.	Hét egész esztendő!”	A levélvivőnek.
Arannyal,	„Viszem én,	Napestig
Ezüsttel	Hozom én	Az erdőn
Megfizetek érted;	Válaszát három nap.”	Úzeti hiába:

Szívemen Hordom én A te hazatérted.	„Szerelmes Szívemnek Három egész hónap!”	Éjfelen Kocognak Özvegy ablakába.
Ne mozdulj, Ne indulj, Én egyetlen árvám! Ki lesz az Én fiam, Ha megejt az ármány?	„Istenem, Istenem, Mért nem adál szárnyat, Hogy utól- Érhetném Az anyai vágyat.”	„Ki kopog? Mi kopog? Egy fekete holió! Nála még A levél Vagy ahhoz hasonló.
Adassék A levél Hunyadi Mátyásnak, Tulajdon Kezébe, Senkinek se másnak.”	S ahol jön, Ahol jön Egy fekete holló; Hunyadi Paizsán Úl ahhoz hasonló.	Piros a Pecsétje, Finom a hajtása: Oh áldott, Oh áldott A keze-írása!”

Ennek a költeménynek a vizsgálatakor a ballada műfaj jellegzetességeit fedezhetjük fel: az elbeszélés és a dráma összefonódását. Nyugalmas elbeszélő hangnemben indul a mű: teljes szerkezetű kijelentő mondatokkal, amelyek a történelmi szituáció lényegét tömören vázolják fel. Ebben az indításban csak egy ellentét előlegezi a balladában kifejeződő érzelmi hullámzást:

„Örömhírt
Viszen a
Szomorú fogságba.”

Majd a szöveg átvált a közlésből a drámai feszültségről árulkodó monológba. Ebben az anya lelki zaklatottságának, aggódásának több nyelvi jele is van. A felkiáltó tartalmú megszólítások egyrészt megfelelnek a levélformának, kifejezve az anya kötődését a megszólítottához (*Gyermekem!*), másrészt nem titkolva a bekövetkezett tragédiát (*Én egyetlen árvám!*). Az ellenfelek fondorlata miatti szorongásban Szilágyi Erzsébet óvatosságra inti fiát ismételt, illetve szinonimákkal elhangzó felszólítással (*Ne mozdulj... Ne mozdulj, Ne indulj...*). A megnyugtató szándékával halmozza az anya a rokon értelmű igéket (*Kiveszlek, Kiváltlak*) és az azonos mondatrészeket (*Arannyal, Ezüsttel*). A szülői nyugtalanság jele az, hogy a négystrófás levélmonológban egyetlen kötőszó van (*ha*). Ez lélektanilag teljesen hiteles, hiszen izgatott állapotban csak a lényeg megfogalmazódására korlátozódik a beszéd. Az anya gondosságát tükrözi Arany azzal a tautologikus részletezéssel, ahogy Szilágyi Erzsébet igyekszik többszörösen biztosítani a levélnek a címzetthez kerülését (*Adassék | A levél | Hunyadi Mátyásnak, | Tulajdon | Kezébe, | Senkinek se másnak*).

Az anyai aggodalmaskodást visszaadó különböző modalitású mondatok után az elbeszélő nyugodt hangú ténymegállapítása következik, amelyben főleg pontosságra törekvésnek tűnik a viasz fekete színének közlése. Csak a ballada zárásából (*Piros a Pecsétje*) érthető meg, hogy ezt az aprónak látszó részletet kifejező jelző miért került versszakot indító, hangsúlyos helyre.

Ezután a balladában a felgyorsult eseményeket tömör megszólalások hirtelen váltásai jelzik. A zaklatottság látható jele a magyarázat nélküli párbeszédnek közlése, amelyekben még idéző mondat sem csatlakozik a cselédek ígéreteihez és az anya válaszaihoz, ezzel is elmélyítve a balladai homályt. Az anya kérése és a jutalmazás hangoztatása még egy strófán át tart, míg az ezt követő szóváltás a szolgák és az úrnő között egy-egy versszakba zsúfolódik. A szolgák ígéretéseiben a meseszámok (hét, három), a szóismétlés nyomatékosító ereje (*Viszem én, | Viszem én*) és az azonos szerkezetű mondatfelépítés (*Viszem én, | Hozom én*) a bizonygatás módja. Az anya válaszaiban az egybevágóságig azonos mondatstruktúra (*Szerelmes | Szivemnek | Hét egész esztendő!; Szerelmes | Szivemnek | Három egész hónap!*) és a túlzás az elutasítás eszköze. Ez utóbbi pszichikailag a szubjektív időérzékeléssel magyarázható. — A rövidre tördelt sorok egyrészt az ajánlkozás gyorsaságát érzékeltetik szemléletesen, másrészt az anya türelmetlenségét:

„Viszem én,
Viszem én,
Hét nap elegendő.”
„Szerelmes
Szivemnek
Hét egész esztendő!”

Hogy mégsem hullik szét szavakra a strófa — és a vers — egyfelől a sok enjambement-nal, másfelől az a,a,b,c,c,b, rímképletben a b-vel jelzett sorok „összeölekezésével” magyarázható.

Az Istenhez címzett, kissé vádló tartalmú óhaj éppen a megszólítás megismétlésével veszít éléből, válik sóhajszerűvé, és ugyanakkor a *szárny* emlegetésével előlegezi a következő versszak mítikus hollóját. Ez a correspondance-elv, vagyis a versbeli motívumok összefüggésének megjelenése.

Ezt követően ismét a balladamondó veszi át a szót. Előadásmódja azonban már nem a külső szemlélő epikusan nyugalmas hangneme, hanem az együttérző résztvevő izgalma érződik a jelenidejűségben (a múlt idejű elbeszélés helyett), a strófakezdő szavak megismétlésében (*S ahol jön, | Ahol jön... Lecsapott, | Lecsapott...*), a sok rövid szó használatában. Ehhez társul még a *madár* és a *szélvész* szó vészjósoló jelentése.

Az eddigieknél is drámaibb helyzetet az anya zaklatott felszólításai mutatják, amelyek három ponttal jelzett elhallgatásokkal, felkiáltójelekkel felszabdalt, hiányos szerkezetű mondatok:

„Hamar a
Madarat!...
El kell venni tőle!”

A történések izgatott elmesélője inverzióval (*Madarat | Nem egyet, | Százat is meglőnek.*), módosított ismétléssel (*Híre sincs, | Nyoma sincs*) és

időhatározókkal érzékelteti az események sikertelenségét (*Napestig... Éj-felen*).

A ballada két befejező versszakának monológjában a feldúlt lelkiállapotot mutató kérdések, felkiáltások, a rövid szótagok kopogásszerű akusztikai hatása (*Ki kopog? Mi kopog?*) után a megnyugvás állapotát jelzi az azonos mondatrészi szerepek azonos szórendi elhelyezése (*Piros a | Pecsétje; Fínom a hajtása*), a *fekete viasz*-nak gyászt szimbolizáló voltával szemben a *piros pecsét* életet sugalló jellege, a hálaadásszerű, indulatszóval nyomatékosított állítmány és a sokat sejtetően, dőlt betűvel szedett *keze-írása* szó.

A történelmi tárgyú ballada hitelességét szolgálja az archaizálás. Ennek stílári eszközzeivel Arany Mátyás korának hangulatát idézi vissza.

Fogalmi archaizmus idézi fel a régi nemesi udvarházak, várak erkélyeinek, ablakainak párkányszerű kiképzését a *könyöklőn* szóval. A *Fekete | Viaszból | Nyom red pecsétet* mondat ősi, nemesi levélküldési formát jelez. Hunyadi *paizs*-ának emlegetése egyrészt régi, karon viselt védőfegyvert, másrészt nemesi címert asszociál a tudatunkba. A nemesasszony szolgálát megnevező *udvari cseléd* kifejezés a korhűség megteremtésének az eszköze. Noha az *ármánykodás* nem vezett ki a mi korunkra sem, de cselszövést, gonosz fondorlatot mondunk *ármány* helyett. Ennek a szónak a konkrét történelmi tényekre (Hunyadi László lefejezése) utalását a dőlt betűs szedés és sejteti. Így rajzol a történet köré Arany a századokkal azelőtti világ emlékeivel, társadalmi berendezkedésével hiteles tárgyi és emberi világot.

Jelentésbeli archaizmus érvényesül akkor, amikor a *szerelmes* melléknevet a régi értelemben használja a *szerelmes könnyével, szerelmes szívemnek* jelzős szintagmákban, ugyanis ma szeretetből fakadó könnyet és nagyon szerető szívet mondanánk. A *megejt* ige 'törbe csalva elfog' értelme sem használatos ma már.

A formai archaizmusok sokasága is a korhűség megteremtésének nyilvánvaló módja. Az 'éjféltor' értelmű *éjfen* régies alak; a jelen idejű *viszen*, az elbeszélő múlt idejű *adál, kikapá*, a felszólító módú *adassék* igéknek a toldalékai koptak ki korunkra a nyelvhasználatból.

A történet elbeszélőjének népies stílusáról árulkodik nem egy forma a balladában: az *Erzsébet* helyett az *ő-ző* nyelvbe illő változat, az *Örzsébet* szerepel; az *ott* mutató névmási határozószó helyett az *ahol*-t használja Arany. A *kocognak* a népnyelvben 'kopognak, zörögnek' jelentésű; nyelvjárásra jellemző az *ablakába* szónak a toldalékolása.

Az archaizáló, népnyelvi alakokkal is élő nyelvezetben jól megfér a választékos szóhasználat. A 'napnyugtáig' értelmű *napestig* a népi és irodalmi nyelvben egyaránt használatos. A *rá* helyett a *red* népi és választékos nyelvbe is illő határozószó. A *szélvész* főnév a súlyos károkat okozó *szélvihar* választékos megnevezése.

2.4. Gondoljon arra Móra Ferenc A csókai csóka című versének (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. I: 109) olvasása közben, hogy a műfaji sajátosságokkal milyen stilisztikai eszközök járnak együtt!

Csókai csókának	Ahogy így tűnődik
Mi jutott eszébe?	Ághegyen a csóka,
Föl szeretett volna	Arra ballag éppen
Öltözni fehérbe.	Csalavér, a róka.
Unta szegény jámbor,	Attól kér tanácsot,
Hogy ő télen-nyáron,	Mit kellene tenni,
Örökkön-örökké	Hófehér galambbá
Feketében járjon.	Hogy kellene lenni.

„Nincsen annál könnyebb” —	Nagyeszű rókának
Neveti a róka,	Szót fogad a csóka,
„Fürödj meg a hóban,	Nagy vígan leugrik
Te fekete csóka!	Az ágról a hóba.
Olyan fehér galamb	Az orra hegye se
Lesz rögtön belőled,	Látszik ki belőle,
Hogy magam sem tudom,	Kérdi is a rókát,
Mit higgyek felőled.”	Mit hisz most felőle?

„Azt hiszem, galamb vagy” —
 Csípte meg a róka,
 S csapott nagy ozsonnát
 Belőle a hóba.
 Róka-csípte csóka,
 Csóka-csípte róka —
 Így lett fehér galamb
 A csókai csóka.

Ez az elbeszélő költemény olyan figyelemkeltő kérdéssel indul, amely szórendjével is ráirányítja a figyelmet a „cselekvőre”, aki megszemélyesített, tudatos lényként gondolkodik. A válasz a csóka tudatos, de mesébe illő szándékát fogalmazza meg. Az emberien cselekvő és érző (*felöltözik, unta*), emberre jellemző tulajdonságú (*szegény jámbor*) madár vágyának indítékát a fehér és fekete ellentéte, az ellentétes jelentésű szavak összetétellé kapcsolása (*télen-nyáron*) és a figura etimologica hangsúlyozza (*örökkön-örökké*).

Az allegorikus értelmű állatmesék hagyományához híven nemcsak a csóka emberiesített (*tűnődik, kér tanácsot*), hanem a másik szereplő, a róka is. A két állatszereplő a nevével egyénített: a csóka hovatarozását mutatja a jelzője (*csókai*), a rókáé pedig ún. beszélő név.

A két versszakon át tartó elbeszélés után egy egész strófa a róka tanácsát tartalmazza, aki a feladat egyszerűségét könnyed társalgásba illő fordulattal érzékelteti (*Nincsen annál könnyebb*). A csóka vágyában megjelenő ellentétek (*fehér ↔ fekete, galamb ↔ csóka*) felbukkannak a róka „jó szándékú” tanácsában is.

A csóka tetteit magyarázó elbeszélés alaposan részletez, azonban a sok apró mozzanat közlését nem fékezi a versforma, hanem egyenesen a prózai

mese felé közelíti az enjambement-ok nagy száma, a hangsúlyos ritmus ellenére is.

A látszólag tragikus befejezés élet elveszi a záró strófa nyelvi játékosságát: a relatíve sok *cs* előfordulása, az azonos utótagú, de az állatok elnevezését tartalmazó, nyelvtörő hatású alanyos összetétel (*róka-csípte*, *csóka-csípte*), a *csóka* és a *róka* szavak gyakori, alig különböző hangsorának említése, a *megfog* helyett a tréfás *megcsíp*, az alliteráció (*csípte csóka*, *csókai csóka*) használata, illetőleg az uzsonna szónak *ozsonna* hangváltozata és a *hóba* népnyelvi toldalékolása. A világos befejezést elfedi a humorizáló igehasználat (*csípte meg*) és az eufemisztikus megfogalmazás (*Így lett fehér galamb | A csókai csóka*).

A verses mese kulcsszavai (*róka*, *csóka*) mindig rímbe, tehát hangsúlyos pozícióban vannak elhelyezve.

A mese kerekre zártságát a *csókai csóka* kifejezés megismétlése adja, amely betűrímes volta, alig módosított hangalakja miatt játékosságot kölcsönöz az akusztikai hatásnak.

2.5. Olvassa el a következő szöveget, és állapítsa meg a műfaját (3. osztályos olvasókönyv: 31)!

Hágsón hágtam,
lépcsőn léptem,
aranygyűrűm
elvesztettem,
hold letette,
nap felvette,
kebelébe
eresztette... Mi az?

(Harmat)

Ez nyilvánvalóan találós kérdés. Milyen tartalmi jellemzők alapján lehet ezt felismerni?

A találós kérdések szokásosan két részből állnak. Melyek ezek?

A találós kérdés népköltészeti alkotás. Mégis milyen stílusrétegbe, stílusárnyalatba illik bele a *hág* tárgyatlan igei formában?

Az első két sor hangrendi ellentéte feltűnő. Ez milyen képzeteket szuggerál? Mi a stilisztikum forrása még ebben a két kifejezésben?

A harmat este, holdvilágnál keletkezik, a napon felszárad. Milyen képpel kapcsolta össze a találós kérdés ezt a két történést, és mivel érzékelteti az ellentétes irányt?

A *kebel* szó egyaránt jelenti a 'mell'-et és a 'ruházat mellett fedő része'-t. Miért költői a *kebelébe eresztette* kifejezés? Mi ennek a köznapi megfelelője?

Az ige és a névszók stílushatása különböző. Mi az arány ebben a versben e szófajok között, és ez mit eredményez?

A találós kérdések verses vagy prózai formájúak lehetnek. Ebben az esetben mi jelzi a szöveg vers voltát?

A ritmus lényeges eleme a versnek. Milyen ritmikai szabályosságot mutat ez a versformájú találós kérdés?

2.6. Igyekezzen a következő kérdések alapján feldolgozni Radnóti Miklós Éjszaka című versét (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. 3: 47)!

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
alszik a pókháló közelében a légy a falon;
csönd van a házban, az éber egér se kapargál,
alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály,
kasban a méh, rózsában a rózsabogár,
alszik a pergő búzaszemekben a nyár,
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;
fölkel az ős és lopni lopakszik az éjben.

- Milyen műfajúnak tartja a verset?
Miféle elemeit ismeri fel ebben a versben ennek a műfajnak?
Milyen szerkesztésmód jellemző a költeményre?
Mi módon jelzi ezt a rímképlet?
Mit jelent a montázstechnika (a képek függőleges vagy vízszintes irányú tagolása) ebben a versben?
Milyen kontrasztokat észlel a költeményben?
Mi az évszakok szerepe a versben, és milyen képzetek fűződnek hozzájuk?
Milyen színeket képzel maga elé a vers olvasása közben?
Miféle hőérzetet és hanghatást idéz fel a vers?
Milyen érzelmeknek ad hangot a költő? Miféle elemekhez tudja ezt kötni?
Mi a funkciója annak, hogy a költő az *alszik* igét többnyire a sor elejére helyezi?
Mely szavak tartoznak még az *alszik* jelentésmezejébe?
Milyen jelentésmezőt alakítana ki az *alszik*-hoz viszonyítva?
Az *alszik* igéből melyik hang válik dominánssá a hangkörnyezet hatására az első sorban?
Miért meglepő az *alszik a szívben az aggodalom* tagmondat?
Miféle költői eszköz teszi hatásossá a következő kifejezéseket: *alszik a szív, alszik az aggodalom, alszik a légy, alszik a kert, a faág, ... a harkály, ... a méh, ... a rózsabogár, alszik ... a nyár, alszik ... a láng*?
Milyen különbséget észlelne, ha a *csönd van a házban* tagmondatban az *ő-t e-re* cserélnénk?
Milyen hanghatást kelt az *éber egér se kapargál* szerkezet?
Miféle szerkesztés érvényesül a következő kifejezésekben?

*fatörzsben a harkály
kasban a méh
rózsában a rózsabogár*

Hogyan vélekedik a *-ban*, *-ben* sokszori előfordulásáról ebben a költeményben?

Mi miatt kellemes stílushatású a *rózsában a rózsabogár és a faág, fatörzsben* kifejezés?

Miféle jeleit tapasztalja a játékoságnak a költeményben?

Milyen stílusminősítésűek az *alszik, fölkel és lopakszik* igék, és mi a szerepük a vers hangulatiságának felépítésében?

Miért kép, és miféle költői kép a *hideg érem az égen* kifejezés?

Mi miatt nagyon kifejező a két záró sor?

Hogyan befolyásolja a vers ritmusa a kifejező hangoztatást?

Miféle tempó, hangerő és szünettartás jellemzi ezt a költeményt?

2.7. Házi feladatként a *Nem szoktam, nem szoktam . . .* kezdetű népdal (Nyelvi-irodalmi-kommunikációs program. 3: 18) stílusvizsgálatához csak néhány átfogó szempontot kap. Ennek alapján készítsen részletes elemzést!

Milyen jellegzetes népdalszerkesztési modell ismerhető fel ebben a műben?

Miféle szokásos alakzat fokozza a stílushatást?

Milyen stíláriis eszköz szerepel a népdalbeli kedves megszólításában?

Milyen ritmus- és rímképlet jelzi a vers népdal voltát?

2.8. Végezze el házi feladatként teljesen önállóan Pilinszky János, Őszi cirkusz című versének (3. osztályos olvasókönyv: 251) stíluselemzését úgy, hogy

1. először olvassa el hangosan a verset többször,
2. jelölje meg benne a feltűnő stíluselemzéseket,
3. írjon vázlatot stílusvizsgálatához,
4. dolgozza ki alaposan a stíluselemzést értekezés formájában!

3. Dolgozatomban megkíséreltem stíluselemzések bemutatását. Ezt kiegészítettem a főiskolai hallgatók számára készített olyan feladatokkal, amelyekhez irányító kérdéseket adtam segítségként. Mindezzel a stilisztika tanításának, a stílusvizsgálatnak egyik megoldási lehetőségére igyekeztem példát adni.

Szikszai Lajosné

Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről

I. rész

I. Anyanyelv — idegen nyelv

Az anyanyelv és idegen nyelv viszonyát korunkban igen sokoldalúan, gazdag szempontrendszert figyelembe véve vizsgálják a kutatók. Mást jelent a kérdés felvetése a nyelvtörténet számára, megint mást mond a tipológusnak, a kontrasztív nyelvészettel, a szocio-

lingvisztikával, a pszicholingvisztikával foglalkozó szakembernek. Jóllehet a gyakorlatban, a nyelvtanulásban, a fordításban stb. csak elvétve találhatjuk meg ezeket a kutatási eredményeket, nem vitás, hogy itt az elmélet sokszor közvetlenül felhasználható anyagként segíthetné például az idegennyelv-tanítást.

Amikor a pszicholingvisták az ontogenetikus nyelvelsajátítás folyamatát elemzik, feltételeznek egy olyan előtanulmányt, mely lehetővé teszi a nyelvelsajátítást. Ez az előtanulmány egyes nézetek szerint (pl. N. Chomsky) a gyermekekkel született adottságból fakad, mások szerint a kognitív- és cselekvésformák fejlődésével jön létre. E. Osgood szerint „mind a faj fejlődése, mind az emberi egyén fejlődése során azokat a kognitív struktúrákat, amelyek a felfogott mondatokat értelmezik, valamint a produkáló mondatokat kezdeményezik, a nyelv előtti tapasztalatban alakítjuk ki és szilárdítjuk meg annak révén, hogy a különböző cselekvés-, illetve állapotrelációkban észlelt entitásokhoz kötődő alkalmazkodó jellegű viselkedésformákat tanultunk meg” (Osgood 1983: 47). J. S. Bruner felfogásában a „nyelvelsajátítás egy akció-s dialógus keretében jelenik meg, ahol a csecsemő és a felnőtt közös cselekvést végeznek” (Bruner 1983: 483), és a nyelv univerzális struktúráit a közös cselekvés követelményéből vezeti le.

Vigotszkij szintén a tevékenység és a szociális környezet szerepét hangsúlyozza. D. I. Slobin szerint (1983) a gyermek előbb a nyelvről, annak rendszeréről alakít ki egy benső struktúrát, ami lehetővé teszi a nyelvi és a nem nyelvi adatok feldolgozását. A továbbiakban a kognitív fejlődés határozza meg ennek a rendszernek a szerveződését.

Az anyanyelv-elsajátítás bonyolult folyamatában a biológiai-idegi-pszichikai-kognitív érés számai szétválaszthatatlanul összefonódnak. Nem lehet pontosan elkülöníteni a beszédtevékenység fejlődésében a csupán nyelvi jellegűeket, bár ezek alapos ismeretére szükségünk lenne, hiszen segítséget nyújthatna az idegennyelv-elsajátítás folyamatának feltárásában.

Az anyanyelv mint előtanulmány, pozitív és negatív transzfer. Látható tehát, hogy az ontogenetikus nyelvelsajátítás folyamatában is szükséges az előtanulmány. Az anyanyelv és az idegen nyelv viszonyának fontos ténye az, hogy a második nyelv tanulásában viszont az anyanyelv jelenti az előtanulmányt. Ha előtanulmányról beszélünk, akkor általában a pozitív transzfer lehetőségét fogadjuk el, de jól tudjuk, hogy ez csupán a lehetőség szintjén egyértelműen pozitív. Miből is alakulhat ki a transzferjelenség?

Az anyanyelvi grammatikai struktúra elsajátításának univerzáléi — melyet D. I. Slobin tanulmányából (1983) ismerhetünk meg — egyrészt életkori sajátosságokhoz kapcsolódnak, másrészt viszont az ember általános tanulási és beszédészlelési stratégiájához. R. Brown—V. Bellugi egyenesen így fogalmaz (1983: 407): „Valahogy minden gyermek feldolgozza a neki mondott beszédet, és egy látens struktúrát von le belőle. Ez a látens struktúra annyira általános, hogy implikációi egész életre eltartanak. Ez szemantikai és szintaktikai egyaránt.” Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az anyanyelv egyrészt tanulási stratégiában megnyilvánuló előtanulmányt jelent a második nyelv tanulási folyamatában. Gondoljunk itt akár a perceptuális észrevehetőség követelményéből kiinduló szabályszerűségekre vagy a nyelvi struktúrát megközelítő rendszerkiepítő tevékenységre, a (spontán) szabályalkotó képességre.

Ha elfogadjuk Brown—Bellugi imént idézett gondolatát, akkor az anyanyelvből kivont látens struktúra szemantikai és szintaktikai implikációi eredendően magyarázzák az idegen nyelv tanulása során érvényesülő pozitív és negatív transzferjelenséget. A kontrasztív nyelvészet felfogásában (L. Dezső — W. Nemser 1972: 13) „az előző tanulás (ez esetben a korábban elsajátított nyelv) pozitívan befolyásolja a további tanulást, a célnyelv elsajátítását, ha a korábbi és a későbbi tanulási feladat megegyezik — ez a »pozitív transzfer« — és negatívan, ha azok különböznek — »negatív transzfer«”.

Az alap- és célnyelv (anyanyelv és idegen nyelv) egymásra irányuló hatásrendszerét, interferenciáit különösen jól lehet tanulmányozni kétnyelvű közösségekben. Példaként azt a sajátos kétnyelvűséget idézzük, amelyet Tabouret—Keller (1972) írt le tanulmányában franciaországi jelenséget elemezve.

A francia Elzász területén a tájnyelv az ún. elzászi nem francia, hanem német nyelv-változat. Különösen a kisebb településeken általános az elzászi dialektus használata a beszédfunkciók egy bizonyos körében, míg az iskolában a standard francia nyelvet használják. A rádió, a televízió, az újság nemcsak a francia standard nyelvet terjeszti, de a német standard nyelvet is, hiszen kulturális választékként adottak a német televíziós adások is. Míg a standard német nyelv ismerete az elzászi lakosság körében a passzív nyelvtudás fokán marad, addig a francia nyelvet a gyerekek már 4 éves kortól tanulják (közvetítő nyelv nélkül) az iskolai előkészítőkből. A francia elzászi gyerekek anyanyelvként tehát az elzászi dialektust sajátítják el. Ebből következik, hogy mind a standard francia, mind az elzászi dialektus kétirányú interferenciális hatása megfigyelhető a gyermekek nyelvhasználatában.

Természetesen a dialektus, az elsőként elsajátított nyelv hatása az erősebb, és több irányban hat. Az interferencia érvényesülését a nyelv két artikulációs bázisán figyelhetjük meg, és ebben az összefüggésben alapvető a második artikulációs bázist érintő interferenciális hatás. Az elzászi gyerekek ugyanis az iskoláskor végén is akcentussal beszélnek a franciát, kiejtésükben továbbra is az anyanyelvként megismert elzászi nyelvjárás hangképzése és hangsúlyviszonyai ismerhetők fel. (A francia *p, t, k* — *b, d, g* zöngétlen — zöngés mássalhangzó-korreláció helyett rövid — hosszú mássalhangzó-megfeleléseket lehet megfigyelni. A hangsúlyok szavanként nyomatékosítanak és nem ritmikai csoportonként. Mindez igen jellegzetessé teszi az elzászi francia beszédet. Ez utóbbi jelenség — a gyakori hangsúllyal szétfordult francia beszéd — a magyar anyanyelvűeknek is jellegzetes hibája.)

Az interferenciális hatások kivédésében az első artikulációs bázison ér el a legtöbbet az iskola, mivel a lexikát, szintaxist érintő hatásokat egy bizonyos mértékig ellensúlyozni tudja. Mihelyt azonban az iskoláskornak vége, az eredeti környezetben újra megerősödnek az interferenciális hatások, és ezeknek tudhatók be a jellegzetes nyelvhasználati hibák a szórendben: a jelző megelőzi a jelzett szót: „un rouge tablier” (standard francia: *un tablier rouge*), a tagadás két tagja helyett egy tagot találunk, az ige a mondat végére kerül stb.

Sokévi és korán elkezdett nyelvtanulás után is érvényesül tehát az anyanyelv interferenciális hatása a tanult nyelvre. Tapasztalható, hogy annak ellenére, hogy 4-5 éves korban elkezdődik a standard francia tanulása, az anyanyelv fonológiai struktúráját nem váltja fel a francia nyelv fonológiai rendszere a gyermek francia nyelvű beszédében. A sok ok közül egyet mindenképpen el kell vetnünk: az anyanyelv nem akadályozza meg más nyelv tanulását, mert a tanult nyelv fonológiai struktúrája a tanulás során elsajátítható.

Az elzászi beszélők diglosszikus jellegű kétnyelvűsége kapcsán több olyan jelenségre figyelhetünk fel, melynek tanulmányozása az idegen nyelv és anyanyelv kölcsönhatásáról sokat árul el. Ezek közül most csak háromra utalok.

1. A korán elkezdett idegennyelv-tanulás (4-5 éves korban) sem tudja a nyelv második artikulációs szintjén kialakuló első nyelvi interferenciákat elhárítani. 4-5 éves korban a gyermek anyanyelvének fonológiai rendszerét már nagy biztonsággal ismeri, használja. Anyanyelve grammatikájának interiorizálása viszont folyamatban van, s kb. 10 éves korban fejeződik be. Ha tehát éppen az anyanyelv-elsajátítás alapjául szolgáló, már rögzült fonológiai rendszert az idegen nyelv hatása éri, akkor a gyermek alapként használja az új nyelv kompetenciájának kialakításában. Ez a jelenség ismert a kifejezés és a gondolat viszonyában is, amennyiben a kétnyelvűségnek olyan típusa is van, mely egyetlen ismereti sémára alkalmaz két nyelvi megfelelőt, tehát azonos szemantikai alapot (tudati reprezentációt) feltételez (Ervin és Osgood 1954, idézi Hamers és Blanc 1984). Ez a jellegzetes ismeretszerke-

zet-kialakítás elsősorban az életkortól (korai gyermekkor) és a környezeti tényezőktől függ. Az anyanyelvével egyező környezeti közegben a gyermek közös tudati reprezentációra épít, ehhez illeszti a két nyelvi megfelelőt. (Nem szabad azonban ezt a jelenséget egyszer és mindenkorra kialakultnak és lezártnak tekinteni, mert erre is igaz, hogy tendenciájában érvényesül, és folyamat.)

Fontosnak látszik az a tény is az életkor mellett, hogy a francia nyelv tanulása spontán módon történik, közvetítő nyelv nélkül. Vagyis elkezdődik egy olyan folyamat, mely az anyanyelv interiorizálásából már jól ismert, és még nem zárult le. Nyilvánvaló, hogy a tanulásban az azonosítás és ráismerés motivál igen erősen, és a meglévő alapra akar építeni. Ilyen megfontolások alapján azt kell feltételeznünk, hogy már a 4-5 éves korú gyermeknek is úgy célszerű második nyelvet tanítani, hogy tudatosan kialakítjuk az új nyelv fonológiai struktúráját, elkülönítve az anyanyelvétől. Másképpen fogalmazva: a nyelvtanulás közvetlen, spontán jellege a kora gyermekkorban is csak részben kívánatos, különösen anyanyelvi közegben.

2. Második észrevételem ennek a sajátos kétnyelvűségnek diglossziás jellegéhez kapcsolódik. A gyermek csak az iskolában, meghatározott helyzetekben az adott nyelvet, és otthon, a mindennapi életének más területén az anyanyelvként ismert nyelvjárást használja. A nyelveknek ez a funkciójukban való megosztottsága, alternatív használata bizonyos vonásaiban emlékeztet a hazai kétnyelvű gimnáziumok helyzetére. A mesterségesen megteremtett idegen nyelvű közeg (a kétnyelvű középiskola) szándéka szerint egyrészt a tudatos nyelvtanulás, másrészt a spontán nyelvelsajátítás feltételeit akarja biztosítani. Az eredményekről csak az elkövetkezendő 10-15 év adhat számot, hiszen most csak a kezdeteknél tartunk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv kétirányú interferenciái ebben a diglossziás jellegű kétnyelvűségben intenzívebben érvényesülhetnek, és éppen ezért hamarabb elemezhetők és gyorsabban elháríthatók. Mint a tapasztalat mutatja, a nyelv első artikulációs bázisán létrejövő interferenciák eredményesen korlátozhatók az iskolában. A tanár feladata ezeknek a hatásoknak, ellenhatásoknak a mielőbbi felismerése.

A hazai kétnyelvű gimnáziumok esetében fontos kérdés lehet, hogy a tanulás során a szemantikai reprezentáció tekintetében milyen típusú kétnyelvűség jön létre. Azonos tudati szerveződésen alapuló kétnyelvű jelölések lesznek-e a jellemzők, avagy a két nyelv jelei különböző szemantikai láncolatot hoznak létre? Ez ugyan a nyelvi kompetencia szempontjából nem lényeges, de az új ismeretek fogalmi rendszerezésében problémát jelenthet. Ha ugyanis a természettudományi ismereteket a tanuló idegen nyelven sajátítja el, egyben azt is jelenti, hogy kognitív reprezentációja is ehhez a nyelvhez kapcsolódik. Amennyiben a későbbiek során ismereteit nem az idegen nyelven, hanem például anyanyelvén bővíti, átmenetileg rendszerezési zavar támadhat a kognitív rendszerben. (Más a helyzet, amikor az anyanyelven szerzett ismereteket idegen nyelvű tanulmányokkal egészítjük ki.) Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a két nyelv megfelelő összhangja a kétnyelvűségben a megismerés olyan fokú árnyaltságát hozhatja létre, amelyet egynyelvű gyermeknél nem tapasztalhatunk.

A kétnyelvűségnek különböző típusai, akár az imént ismertetett diglossziális jellegű, akár a teljes körű és korai kétnyelvűség újabb adalékokkal gazdagítja tudásunkat a nyelvtanulás folyamatáról, az első és a második nyelv viszonyáról. A kutatások azt igazolják, hogy még a korai kétnyelvűségben is ritka az a típus, melyben nem fedezhető fel az egyik nyelv dominanciája a másik rovására.

Az anyanyelv, az alapnyelv meghatározó szerepe a másodikként tanult nyelvvel szemben nem kétséges. Tény, hogy az idegen nyelv elsajátításának abban a rendszerben kell megtörténnie, ott kell megszerveződnie, ahol már az anyanyelv előzőleg meghatározó módon kialakította sajátos működését neurofiziológiai szinten is. Az anyanyelvi beszédtevékenységre jellemző, hogy mindössze egy általános intencióval mozgásba hozza a már kiépült automa-

tizmusokat az auditív-motorikus koordináció, a perceptív-motorikus és a konceptív-motorikus szerveződés területén, valamint a tér-idő viszonylatában. Az idegi kapcsolatok az anyanyelvvvel elsajátított feltételrendszerrel hozzák létre például a sajátos artikulációt.

P. Bouton szerint (1974: 173) a második nyelv tanulásakor az a helyzet áll elő, hogy a gondolat és a verbális forma elszakad egymástól, mert tanuláskor kényszerűen kezdetlegesebb a verbális forma. Éppen ezért minél fejlettebb a beszélő intellektusa, annál súlyosabbak a nehézségek, melyeket az új nyelv globális és szintetikus eljárása vált ki, s amely az egyén intellektuális és perceptív habitusa ellenében érvényesül. Az a kiépült automatizmus-rendszer, amire fentebb az anyanyelv kapcsán utaltunk, nyilvánvalóan nem működik teljeskörűen a másik nyelvvel kapcsolatban mindaddig, míg az idegen nyelv interiorizálása meg nem történik, és ezért a második nyelvnél az egész beszédtevékenység átszervezésére van szükség.

Az anyanyelvi tudás minősége. Érdemes idézni P. Boutont, hogy milyen összetetten érvényesülnek a beszédtevékenységben a spontán és az akaratlagos cselekvések, mert ez megvilágít olyan problémákat is, melyek nemcsak az idegennyelv-tanulás folyamatában, de az anyanyelvhasználatban is felvetődnek. „Természettől fogva azok a stimulációk, melyek a kommunikációt kiváltják, spontán reakciót határoznak meg. Kiváltanak egy verbális sztereotípiát, melyek neurofiziológiai strukturáltságra támaszkodnak, annyira, hogy ha a szándék akaratlagos, a végrehajtás automatikus.

A kifejezés mindezek ellenére a végiggondolt beszéd kidolgozását követeli meg. A verbális automatizmus könnyűsége ellen harcol, hogy olyan pontosabb formát találjon, mely a sztereotípiák visszautasításából jön létre. Vagyis ha a verbális tevékenység automatizmuson alapszik, a figyelem ellenőrzi és folyamatosan irányítja.”

A spontán reakciót, a verbális sztereotípiát tehát csak alapnak tekinthetjük, olyan kiindulópontnak, melyből az intellektus létrehozza állandó korrekcióval, újraterepítéssel a kimunkált nyelvi megnyilatkozást. A kifejezés kidolgozottsági foka egyénenként változik, és ebben nem csupán az egyéni adottságok játszanak szerepet, hanem a szociális, társadalmi környezet is. Ezzel a szemponttal már bekapcsoltuk vizsgálódásunkba a szociolingvisztika területét is.

Ezt tette B. Bernstein angol nyelvész is, amikor felfigyelt a hátrányos helyzetű angol gyermekek iskolai problémáira: a nyelv és a szocializáció összefüggésén keresztül kezdte el vizsgálni a nyelvi kódokat, összeegyeztetve így a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika szempontjait. Kutatásai szerint két nagy kommunikációs rendszer különíthető el aszerint, hogy a két beszédrendszert kidolgozott avagy korlátozott kód irányítja.

Bernsteinnek köszönhetően igen elterjedt kutatómunka indult meg ez irányban sok országban; a felmérések igazolják a kétféle kód létét, a mérési eljárások tökéletesedésével egyre kézzelfoghatóbb realitását. A magyar nyelvre vonatkoztatva Pap Mária és Pléh Csaba végzett 1972-ben ilyen irányú felméréseket iskolát kezdő gyermekek körében. A két kód jelenlétét világosan kimutatták, ugyanakkor megállapították, hogy nem figyelhető meg egyértelmű kapcsolat a szociális helyzet és az adott kód típusa között. Bíró Zoltán (1984) Erdélyben végzett felmérése szerint a kétfajta kód a városi, illetőleg falusi léthez kötődik.

Jól megérthetjük a két kód mibenlétét, lényegét, ha visszagondolunk P. Bouton fentebb idézett gondolatára a spontaneitás és a szándékosság egymás ellenében ható kettősségére a beszédtevékenységben.

A kód elsajátítása már a családban elkezdődik, és a közvetlen szociális környezet, a társadalmi szerepelvárások erősítik avagy gyengítik érvényesülését.

A két kód különbsége nyelvi jellemzőkkel leírható, Bernstein szerint a korlátozott kód által irányított beszéd általában gyors, folyékony, artikulációja elnagyolt és merev, szűkkörű

szintaktikai szerkezetekben és lexikában, rövid távú előrelátásban, valamint egyszerűsített fogalmi viszonyokban valósul meg. Ezzel szemben a kidolgozott kód megkívánja a nyelvi jelentések pontos megkülönböztetését, a szubjektum kifejezését, mindezt a szintaktikai szerkezet és a szókészlet gazdagságával. Mivel az ilyen nyelvi megnyilvánulás bonyolult tervezési folyamatot feltételez, a beszéd ritmusában lassabb, de terjedelmében hosszabb.

Jóllehet igen fontosak a kutatásnak azon irányai, melyek a két kód megnyilvánulását és létrejöttének feltételeit, körülményeit vizsgálják, számunkra azonban lényegesebbek azok a következmények, amelyeket a két kód használata a tapasztalásban és a tanulásban eredményez.

Mit is jelent tehát az, ha azt mondjuk, hogy a nyelvi kódhoz sajátos tanulási stratégia is párosul? A kidolgozott kódban a nyelvi tevékenység gondos tervezést igényel, hiszen nem a készen kapott, előre várható nyelvi megfogalmazással él. A beszélőnek mérlegelnie kell a jelentésvizonyokat, és változó szerephelyzetének megfelelően új jelentések és fogalmi rendszerek önálló kidolgozására kényszerül, miközben motivált az elvonatkoztatás képességének fejlesztésében. „Nem ez a helyzet — állítja Bernstein (1975: 406) —, ha a tapasztalást a korlátozott kód szabályozza, ez a kód ugyanis sokkal egyszerűbb fogalomhierarchiák, sokkal alacsonyabb szintű okság iránti fogékonyság felé irányítja beszélőit. Az, ami a korlátozott kódon keresztül válik megtanulhatóvá, gyökeresen különbözik attól, ami a kidolgozott kódon keresztül sajátítható el.” Felmérése szerint a hátrányos helyzetű gyermekek nyelvi IQ-ja alacsonyabb, és az elvonatkoztatás képessége fejletlenebb. Mindez természetesen meghatározza a gyermek oktathatóságának mértékét. Számot vetve mindezzel, több olyan fontos következtetést kell levonnunk, melyek alapul szolgálnak egy hosszabb távú kísérleti munka megtervezéséhez.

A kutatási feladat kijelölése. 1. Amikor az oktatói-nevelői munkában a pedagógusok lépten-nyomon azt tapasztalják, hogy a gyerekek kommunikációs készsége fejletlen, nyelvi felkészületlenségük tanulmányi előmenetelüket akadályozza, akkor a fentiek ismeretében nem elégséges az anyanyelvi nevelésben a szókincs bővítése, hanem szükséges a grammatikai és szövegtani ismeretek elmélyítésére is törekedni.

Jóval mélyebbre nyúlik a probléma gyökere, s kihatása is jóval összetettebb, mint azt eddig gondoltuk. A korlátozott és kidolgozott kód között nem mennyiségi különbségek vannak, ezek csupán a felszínen jelentkező, megragadható nyelvi jelenségek egy része.

Az anyanyelvi nevelés nagy kérdése tehát, hogyan lehet azt a nyelvi kényszerhelyzetet felszámolni, amelyre a korlátozott nyelvi kód ítéli a hátrányos helyzetű gyermeket.

Az anyanyelvi nevelés hagyományos gyakoroltató módszere kapcsán Bíró Zoltán (1984: 17) a következőket írja: „Mennél többször íratunk fogalmazást falusi gyerekekkel az iskoláról, és mennél jobban megközelítik az iskola elvárásmodelljét, nyelvi kiszolgáltatottságuk annál nagyobb fokú. Ez akkor is áll, ha már »olajozottan« írnak a megadott témáról. Ha sikerül bepillantani világukba, akkor rögtön szembeötlik, hogy a kért szövegeket saját szabályrendszerük ellenében hozták létre, és a kettő közti távolság a gyakoroltatással egyenes arányban nő.” Nem csupán módszertani problémákkal állunk szemben, ha a korlátozott nyelvi kódot a kidolgozott nyelvi kóddal akarjuk felváltatni. Nyitott kérdés még, hogy a váltás mennyire kötődik az életkorhoz, vagyis szabhat-e határt az elsajátításnak az életkor, és mennyiben függ az egyéntől, pszichikumától.

Kísérletek még 1942-ből (vö. Lawton 1974: 38) igazolják, hogy a 3 1/2—6 éves korú árvaházi gyerekeknél mindössze 9 hónap alatt a beszéd szókincs- és mondathosszúsági jellemzőiben a felzárkóztatás teljes sikerű volt.

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a 15–16 éves gyermekeknél a két kód különbsége egyre markánsabban jelentkezik, véleményem szerint nem csupán korunk, hanem az ekkor éppen változó társadalmi-szociális státuszuk miatt is. A társadalmi szerephelyzeteket így felerősítő, megerősítő nyelvi kód kutatása tehát igen fontos feladatot jelent mind a pszicho- és szocio-lingvisztika kutatóinak, mind az oktatásügyi szakembereknek.

2. Az anyanyelvi nevelés problémáiról szólva olyan kitérőt tettem, amire szükség volt, ugyanis az anyanyelvi nevelésnek és az idegennyelv-tanításnak érintkező területét találjuk itt meg. Nem tudunk olyan kísérletekről, amelyek bizonyították, hogy a korlátozott, illetve a kidolgozott nyelvi kóddal rendelkező beszélő idegennyelv-tanulásának eredményessége, illetve eredménytelensége összefügg egymással. Okkal feltételezhető pedig, hogy a kétféle nyelvi kód, ami sajátos tanulási stratégiát eredményez, visszahat a második nyelv tanulására is.

Furcsának, talán merésznek tűnik a gondolat, de bizonyos értelemben igen logikus, hogy az idegennyelv-tanulás visszafelé, az anyanyelvre irányuló hatása még fontosabb, mint az elsődleges hatás, vagyis a folyamatosan érvényesülő kölcsönhatásban az anyanyelvi nevelés kap nagy segítséget.

Ez annyit jelent, hogy míg az idegennyelv-tanítás rendszerint az anyanyelv elsajátításának folyamatát tanulmányozza, hogy a természetes nyelvtanulás módszeréhez közel kerüljön, addig az anyanyelvi nevelésnek a második nyelv tanulási folyamatát is elemeznie kell, hogy a kölcsönhatásokat kamatoztatni tudja.

Az idegennyelv-tanulás ugyanis először mindenkit felszabadít a társadalmi szerepek kényszere alól, amit anyanyelvében pontosan érez. (Ez a pszichikum viszonylatában válhat igen fontossá.) Természetesnek (evidensnek) érzett és automatikusan használt megszokott szintaktikai szerkezetek tudatossá válhatnak, s mivel a tanulandó nyelvben tudatlanságunk folytán (tehát nem az anyanyelv kidolgozott kódjának tudatosságával) több helyen alkalmazunk a beszédben szabad választási pontokat, vagyis beszédünk előre nem látható, de erős verbális tervezést igénylő szerkezetekkel gazdagodik, ez a fokozott verbális tervezés valószínűleg visszahat az anyanyelvi nyelvhasználatra.

A legkézenfekvőbb s a leginkább mérhető hatás a szókincset éri, mozgósít olyan anyanyelvi szókészletet, mely eddig a passzív rétegbe tartozott, másfelől visszahat az anyanyelv által kiépített kognitív sémára; az idegen nyelv szókincsének szemantikai hálózata a jelentések viszonyításának új aspektusát teremtheti meg az adott nyelv lehetőségein belül. Véleményem szerint ezek a hatások csak lehetségesek, de nem szükségszerűen következnek be, ami viszont lényeges: előidézhető. Csak körültekintő, pontos kutatómunka adhat feleletet arra, hogy egyfelől mennyiben befolyásolja a második nyelv elsajátításának folyamatát az, ha a beszélő anyanyelvi használatát a kidolgozott avagy a korlátozott kód irányítja; másfelől választ kaphatunk arra is, hogy az idegen nyelv tanulása hogyan hat vissza az anyanyelvhasználatra. Az oktatási szakemberek csupán a kutatási eredmények ismeretében gondolhatnak majd arra, hogy az anyanyelv — idegen nyelv ilyen szempontú kölcsönhatását irányítsák, és azt pozitív tényezőként felhasználják. A kétnyelvűség kérdéskörét ez most nem érinti, inkább az iskolai keretekben történő idegennyelv-oktatásban van ennek a kettős hatásnak jelentősége. Ebben az összefüggésben igen lényeges kérdés a nyelvtanulás intenzitásának foka. (A heti két órában tanított nyelv számottevő, a beszédkódra kiható kölcsönhatásba valószínűleg nem lép az anyanyelvvél.) Újra csak a hazai kétnyelvű gimnáziumokra utalhatunk, melyek — úgy tűnik — optimális körülményeket biztosítanak az ilyen irányú kutatásoknak.

S. D. Krashen amerikai professzor hipotézise szerint, melyet az idegen nyelv elsajátításával kapcsolatban fejt ki, a tanulás nem vezet az idegen nyelv elsajátításához, a felhalmo-

zott explicit tudás gyakorlás mellett sem válik implicitté, vagyis a nyelvi szabály interiorizálása nem jön létre. Ennek oka az, hogy maga az interiorizálás két különböző kognitív struktúra segítségével történik, és a tudatos tanulás eredményeképpen csak a kész nyelvi formák alkalmazására lesz képes a tanuló.

Megoldásként Krashen az anyanyelv elsajátítási folyamatából jól ismert interakciós szituációt ajánlja, melyben nemcsak a nyelvi forma, hanem az üzenet is természetesen jelen van, tehát valódi kommunikációs helyzetekben funkcionál a nyelv. Ugyanilyen irányba mutat Bernstein és Lawton elképzelése, hiszen a bonyolult verbális tervezési folyamatot változó társadalmi szerepű helyzetekben személyhez (s nem a közösség egy tagjához) szóló kommunikációban kívánja elősegíteni.

Leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatnánk, hogy az anyanyelvi kidolgozott kód eléréséhez és az idegen nyelvi szabályok interiorizálásához, a grammatikai kompetencia elsajátításához ugyanaz az út vezet a fentebbi elképzelések szerint.

Összefoglalva: tényként kell elfogadnunk, hogy az anyanyelv és idegen nyelv közötti interferenciák kétirányúak és változó intenzitással érvényesülnek. Az anyanyelv dominanciáját jelenti az a tény is, hogy sajátos előtanulmányként működik az idegen nyelv tanulási folyamatában. Az anyanyelvi beszédtevékenység azonban változó színvonalú, nagyjából azzal a két típussal jellemezhető, amit Bernstein terminológiájával élve kidolgozott, illetve korlátozott kódnak nevezhetünk.

Feltételezzük: 1. Számottevően befolyásoló tényezőt jelent az anyanyelvi készség és jártasság foka, színvonala abban a transzferben, amely az idegen nyelvi műveletekben érvényesül. Itt utalok arra, hogy a két kód egyben sajátos tanulási stratégiával is párosul.

2. Az anyanyelv és idegen nyelv folyamatosan érvényesülő kölcsönhatásában az anyanyelvet is számottevő hatás éri. Egyrészt az új verbális tervezés kialakítását igénylő idegen nyelv-tanulás visszahat az anyanyelvi beszédtevékenységre, másrészt az anyanyelvi kidolgozott kód eléréséhez és az idegen nyelvi szabályok interiorizálásához azonos eljárások vezetnek, így hatásuk is kettős lehet: kiterjed az anyanyelvre és az idegen nyelvre egyaránt. Ebben az összefüggésben igen lényeges kérdésnek látszik a nyelvtanulás intenzitásának foka. Nem valószínű ugyanis, hogy számolnunk kellene a heti 2-3 órában tanított második nyelv számottevő, beszédkódra kiható kölcsönhatásával.

A feladat tehát úgy fogalmazható meg, hogy szükség van olyan irányú kutatásra, mellyel tisztázható, hogy a transzferhatásban érvényesül-e a kidolgozott kód; vagyis a magasabb anyanyelvi tudás befolyásolja-e az idegen nyelv tanulásának eredményességét. Másrészt viszont tanulmányozandó, hogy a sikeres idegennyelv-tanulás visszahatásként felerősíthet-e avagy módosíthat-e tendenciákat az anyanyelv interiorizálási folyamatában.

A kérdésre feleletet az iskolások körében végzett felmérések adhatnak.

Az irodalomjegyzéket l. a Nyr. 4. számában.

A szótagzáró *l* a koloni nyelvjárásban

1. A nyelvészeti szakirodalomban a szótagzáró *l* viselkedését már többféle szempontból — hang- és nyelvjárástörténeti (Bárczi, Htört.² 129; Benkő, Nyjtört. 78), általános nyelvjárástani (Balassa, MNyj. 127—30; Horger, MNyj. 45; Deme, NyelvatlFunk. 272—6; Imre: MMNyR. 261—2) — vizsgálták, sőt e bonyolult jelenség részletes leírásával több jeles nyelvjáráskutatónk már önálló tanulmányban is foglalkozott (Imre: MNy. 61: 368—74; Balogh Lajos: MNy. 64: 355—61; Kiss Jenő: MNy. 64: 99—101, uő.: MNy. 64: 361—4). Hogy valóban bonyolult kérdéskörrel van szó, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy e téren még az azonos nyelvjárástípusba tartozó nyelvjárások között is lényeges eltérések lehetnek (Vö.: Imre Samu i. m., Balogh Lajos i. m., Kiss Jenő i. m.), s ugyanezt állapíthatjuk meg az északnyugati palóc nyelvjárástípusba tartozó zoboralji nyelvjárásokról is, hiszen a szótagzáró *l* itt is más-más módon realizálódik. Szemléltetésül hadd idézzek néhány példát: *álmá* (Béd, Kolon, Menyhe), *āmā* ~ *álmā* (Barslédec, Zsére), *ómā* ~ *álmā* (Alsócsitár, Nyitragerencsér); *fělső* (Barslédec, Béd, Menyhe), *fěső* (Zsére), *fělső* (Alsócsitár, Kolon), *főső* (Nyitragerencsér); *fí* ~ *fill* (Kolon, Alsócsitár), *fú* (= 'fél', ige, Béd); *pěhěly* (Béd, Menyhe, Zsére), *pěhěl* (Barslédec), *pöhöl* (Nyitragerencsér), *pěhő* (Kolon), *pöhő* (Csitár); *ěszěl* (Béd, Menyhe), *ěszé* (Barslédec, Zsére), *ěszó* (Alsócsitár, Gerencsér, Kolon); *inėkěl* (Béd, Menyhe), *inėköl* (Barslédec), *ineké* (Zsére), *inekő* (Alsócsitár, Nyitragerencsér, Kolon). E jelenség eltérő realizációja miatt is egyetérthetünk Imre Samunak ama kijelentésével, hogy „Az egész kérdéskörnek néhány főbb nyelvjárástípusban való részletes feldolgozása mindenképpen kívánatos volna” (MMNyR. 261). A fent említett tanulmányok, amelyek a nyugati nyelvjárásterületen vizsgálták a szótagzáró *l* helyzetét, rám is ösztönzőleg hatottak, és kíváncsivá tettek, hogyan viselkedik a szótagzáró *l* egy ezektől eltérő típusú nyelvjárásban, a koloniban.

Idevágó adataimat passzív megfigyelés, szövegfelvételek és kérdőíves gyűjtés alapján nyertem, melyeket — a koloni nyelvjárás különbségeinek figyelembevételével — Imre Samu, Balogh Lajos és Kiss Jenő módszereit követve rendszereztem. Az itt ismertetett anyag a mai koloni nyelvjárás szociálisan általános érvényű adatait tartalmazza.

2. A szótagzáró *l* kiesése

1. A szótagzáró *l* szó belsejében:

A) Rövid mgh. + *l*:

a) *al* típus: *álkálom*, *álkógyik* ~ *álkugyik*, *álmā*, *álsó*, *báltā*, *hālgāt*, *hātālmāss*, *nyugālmāss*, *rāgālmāz*, *szālmā*, *tālp*.

b) *el* típus: *bēső* ~ *belső*, *ēső* ~ *első*, *nyēv* ('Zunge'); de: *nyelv* ('Sprache'), *elnök*.

c) *ol* típus: *bód*, *bódog* ~ *boldog*, *dógoss*, *fót*, *gyócs*, *hód*, *hónap*, *kóbász*, *kódós*, *mónār* ~ *molnār*, *nyóc*, *odāl*, *ótār*, *póc*, *szógá*; *búhā* ~ *bóhā*; de: *olvád*, *olvás*, *tolvāj*.

- d) *öl* típus: *bőcső, föld, főső ~ fölső, gyümölcs, kőccsön, kódok, öt, tőt, vőgy, zód*; de: *bölcs, folyhő ~ fölhő ~ főjhő*.
- e) *ul* típus: *hátúsó, kócs*.
- f) *ül* típus: *kísó, kűd*; de: *üldöz*.
- g) *il* típus: *szivá, tít* ('víz lefolyását elzáró gátat épít'); de: *gyilkó, Ilkà, tilt*.
- B) Hosszú magánhangzó + *l*:
- a) *al* típus: *ādomās ~ āldomās, āmoggyik ~ ālmoogyik, pācà, szākà, vāt*; de: *āld, āl-moss, ālvāny, mālñà, tālca*.
- b) *él* típus: *nikő*; de: *példà*.
2. A szótagzáró *l* szó végén:
- A) Rövid magánhangzó + *l* egyszótagú szavak végén: *bál, csál, csel, fál, hál, fül, hel* (bár a nyelvjárás nem, de néhány szó *l*-ező), *míl, nyál, nyāl*; de: *kel ~ kē, nyel ~ nyē, öl ~ ő, sül ~ sú*; *háll, väll*; de: *hull ~ hú, köll ~ köjj ~ köll ~ kő*;
- B) Rövid magánhangzó + *l* többszótagú szavak végén: *ángol, anygyál, bivál, fijátal, hívátal, itál, ítel, kárfiol, kázal, ököl*; de: *asztà ~ asztál, bágó ~ bágoly ~ bágoj, gárámbo ~ gárámbol* ('karambol'), *hájñà ~ hájñal, pokó ~ pokol*; de: *rëggē, íjjē, közé, nappā, szivē ~ szíjē, jászó, pēhő, rāspó, tēngő, tōrkő, konkó*.
- C) Hosszú magánhangzó + *l* főnevekben: *bél, Mihāl ~ Mihāj, nyāl, nyél, nyúl, ól, origināl* ('eredeti'), *súly ~ súj, szél, tál, tél, väll*; de: *dí, fé*; — *borbily ~ borbíj ~ borbí, hālā ~ hālāl*.
- D) Hosszú magánhangzó + *l* igékben: *csinā, hāszñā, kápā, kijábā, māsā, sājñā, tālā, utā, zābā, ā ~ áll, fi ~ fill, gyű ~ gyűll, i ~ ill, mú ~ müll*.
- E) Az *-l* képző szóvégen: *ászā, hizlā, vāsā, emē, figyē, fülē, kezē, termē, tyüzē ~ tüzē, ügyē, visē; ebídő, inekő, ismítő, kērészto, tisztó; csókó, gundó, gyákoró, hārcó, horgó, poroncsó ~ páráncsó, rájzó, tāncó, vādó, vāsāró; füstó, jeló, pöró; áró, búsó, fordó, lāpó, tānó; fisó, keró, köszöró, meró, öró, sikeró. -āl, -él gyakorító képző* (szokott + főnévi igenév a köznyelvben): *csinālā, fājā, főzé, hāszñālā, mondā, vārrā, vėvé*.
- F) Az *-l* rag szóvégen: *észó, nyízó ~ nízó, tészó, vészó, viszó, főzó, hozó, mosó, éttē, vėttē, mēntē, nisztē, ěnni, innā, mēnni, hozñā*. — A *-ból, -ból; -tól, -tól; -ról, -ról* viszonyragok következetesen *-bó, -bó; -tó, -tó; -ró, -ró: bānyābó, fészēgbó, ěvtó, Páltó, dologró, plíró; a -nál, -nél -nā, -né* realizációja: *árābokñā, erdōné, ingadozik a -val, -vel: ávvāl, pámulkvāl, evvel, kézvel; bānātvā, fāvā, bėtővē, szėnyvē; az -ul, -ül, -ó, -ő: mágyāró, istentelenő, nímětő; a -stul, -stül -stó, -stó: lovastó, utastó, szėkēstó*. A határozószók: *āló, beló, elő, kívó, köró, níkó*.
3. Toldalék előtt és összetételekben:
- A) Főnevekben: egyszótagúak: *díbe, fótoss, hērő* (helyről), *nyócvān, fészoknyā*, de: *dílelőt; többszótagúak: ěfélkor ~ ěfélkor, ásztāterító ~ ásztāllerító; hájñābā, hájñālkā* (kúszóvirág), *Ilājñālkā; rēggērē, rēggeli, tōrkópālinkā*.
- B) Igékben: *csált, nyált, fált, hált, kēt, nyēt, legēt, ādogā, fitem, hizlānyī, vāsātād, visēne, āsz, csināsz, szėmetősz, inekőnek, inėkőli, tōnām, öltő ~ őt, mēkcsinānyī, sājñātā, sājñālom, tisztótetēm, tisztölöm, ismítőve, ismítőlök*.
- C) Határozószókban: *ālóró, előró, fējőró, kívőró*; de: *belölle, elölle, mellölle*.

3. Összegzés

1. Szó belsejében az *al* hangkapcsolatban mindig megmarad az *l*: *el, ol, öl, ul, ül, il* esetében az *l* túlnyomórészt kiesik és pótlónyúlást idéz elő (*ē, ó, ő, ű ~ ó, ű, í*, de: *sziva*). 2. Szó belsejében a hosszú magánhangzó + szótagzáró *l* kapcsolatában az adatok felében kiesett, a többiben megmaradt az *l*, illetve újabban terjedőben van az *l*-es alakok használata. 3. Egy

szótagú szavak végén rövid magánhangzó után az adatok kétharmadában megmarad az *l*, egyharmadában viszont váltakozik az *l*-es és *l* kieséses alak. 4. Több szótagú szavak végén rövid magánhangzó után fele-fele arányban megmarad az *l*, illetve pótlónyúlással kiesik, de itt terjedőben van a kétalakúság. 5. Hosszú magánhangzó + *l* végű főnevekben túlnyomórészt (12 esetben) megmarad az *l*, két-két adat *l* nélküli és kétalakú. 6. A hosszú magánhangzó + *l* végű igék kétharmadában kiesik az *l*, egyharmadában váltakozik az *l*-es és az *l* nélküli alak. 7. Szóvégen az *l* képző mindig kiesik. 8. Az *-l* igei személyrag szó végén pótlónyúlással mindig kiesik, a viszonyragok a kétalakú *-vál*, *-vel*; *-vā*, *-vē* kivételével szintén *l* nélküliek. 9. Határozószókban, névutókban az *l* pótlónyúlással kiesik.

Toldalékok előtt: — 1. Névszókban az *l* ugyanúgy viselkedik, mint abszolút szóvégen, a váltakozóknál (kétalakúaknál) a magánhangzóval kezdődő toldalék többnyire *l*-es, a mássalhangzóval kezdődő pedig az *l* nélküli tőhöz járul. 2. Az egy szótagú *al* végződésű igékben az abszolút szóvégi helyzethez hasonlóan megmarad, de a többinél kiesik az *l* vagy váltakozik az *l*-es és az *l* nélküli alak. 3. Határozószókban az *l* kiesik, birtokos személyragok előtt az *l* megnyúlik.

4. A szótagzáró *l* asszociatív hatásai

A szótagzáró *l* kiesése a koloni nyelvjárásban a magánhangzók nyúlását, nyíltabbá válását és labializációját idézi elő (csupán egy esetben okoz zártabbá válást: *búha*). Ha az *l* nem esik ki, az előtte álló magánhangzó sem változik meg.

Az *l* kiesik. Minden esetben (kivéve a *sziva* szót) nyújt: A) Csak nyújt: *al* > *ā* (főleg toldalékokban: *ceruzāwā*, *dināmitwā* és néhány szó végén: *āsztā* ~ *āsztal*, *hājnā* ~ *hājnal*), *el* > *ē* (szó belsejében: *bēsō* ~ *belsō*; szóvégi képzőben: *fūlē*, *visē*; toldalék előtt főnevekben és igékben: *hērō*, *rēggērē*; *kēt*, *nyēt*; szó végén: *nyē* ~ *nyel*, *rēggē*, *kōzē*), *ol* > *ó* (szó belsejében: *fót*, *nyóc*; több szótagú szavak végén: *bágó* ~ *bágoly* v. *bágoj*, *gárámbó* ~ *gárámbol*; szóvégi képzőben: *csóko*, *gundó*; szóvégi ragban: *hozó*, *mosó*; toldalék előtt: *fótoss*, *tónām*), *öl* > *ō* (szó belsejében: *bócsō*, *fód*; szó végén: *törkō*; szóvégi képzőben: *füstō*, *jelō*; szóvégi ragban: *főzō*), *ul* > *ú* (*hātúsó*), *ül* > *ű* (*kűd*), *il* > *í* (*tít* = víz lefolyását elzáró gátat épít). B) Nyíltabbá tesz (felső nyelvallású magánhangzókat) és nyújt: *ul* > *ó* (szó végi képzőben: *āró*, *búsó*; szó végi ragban: *rosszó*, *szlovákó*, *lāngostó*, *ruhāstó*), *ül* > *ō* (szó végi képzőben: *örō*, *sikerō*; szóvégi ragban: *nímētō*, *lēngyēlō*, *szekerestō*, *fődestō*). C) Labializál és nyújt (csak szó végén: *ēl* > *ō*: *pēhō*, *tēngō*; *inēkō*, *kērēstō*, *ēsō*, *nyízō*, *vēsō*).

5. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szótagzáró *l* kiesése napjainkban is aktív és jellemző mássalhangzó-jelensége a koloni nyelvjárásnak. Azok a nyelvjárást beszélők azonban, akik idegenek jelenlétében kerülnek a kirívó nyelvjárási sajátosságokat, az *i*-zés és a palatalizáció mellett ezt a jelenséget is igyekeznek beszédükből — több-kevesebb sikerrel — kiküszöbölni, s a mai normatív nyelvjárási alakok helyett vagy a köznyelvi formát használják (pl. a nyelvjárási *mēkcáfó*, *tülterhēve*, *űtet* helyett *mēkcāfol*, *tülterhelve*, *ültet*), vagy pedig különböző köztes nyelvhasználati formákat, hibridalakulatokat (l. Kiss Jenő: MNy. 89: 94—8) hoznak létre (a kettőspont előtt a nyelvjárási, utána a hibridalakulat áll): *szlovákó*: *szlovāko*¹, *szólányi*: *szólā'ni*, *sikerő*: *sikerű*, *vót*: *vo't*. Mivel írott nyelvhasználati formákhoz is hozzájutottam azáltal, hogy a koloni postásnő — középkorú, magyar alapiskolai végzettségű — a számunkra fontos közlendőket kénytelen két-három mondatos írott üzenet formájában továbbítani, hiszen napközben ritkán talál bennünket odahaza, módomban volt — ha nem is nagy terjedelemben — összehasonlítani az írott és a beszélt nyelvhasználatot, s szembevetően lényeges különbségeket tapasztalhattam általában, de a szótagzáró *l* megmaradásával kapcsolatban is a koloni beszélt és írott nyelvhasználat között. Ugyanis az eddigi tizenöt írott üzenetben egyetlen nyelvjárási vagy köztes nyelvhasználati forma sem szerepel, s a szótagzáró *l* is a köznyelvi változatban fordul elő, holott írójuk beszélt nyelvhasználatára a

normatív koloni nyelvjárás szigorú követése jellemző. Lássunk néhány példát a szótagzáró *l* előfordulására: *küldtem*, *Dojcsánéknál*, *Évinél*, *Jenőéknél*, *Pistánál*, *Terikénél* (a nyelvjárási norma: *kűttem*, *Dojcsānyéknā*, *Éviné*, *Jenőjékné*, *Pistānā*, *Tērikéné*). Ugyanez tapasztalható a helyi hangosbemondó közérdekű „jelentéseinek” — felolvasásos nyelvhasználati forma (Wacha Imre: II. DialSzimp. 121) — ilyen szempontú vizsgálatakor is, mert ez a nyelvhasználati forma is a köznyelvet tartja követendő normaként, holott a leírt és felolvasott szövegek, alkotói, a községháza adminisztratív dolgozói a falubeliekkel a hivatalos ügyintézés folyamán is a koloni nyelvjárási normának megfelelő vagy esetleg a kirívó nyelvjárási sajátosságokat kerülő nyelvváltozatot használják. Ám a hangosbemondó jelentéseiben, a köznyelvi norma szerint, a szótagzáró *l* is megmarad, vagyis a nyelvjárási *ārónāk*, *kócsokot*, *lákossāgvā* ~ *lákossāgvāl*, *tālāt*, *üzletné* helyett a köznyelvi *árulnak*, *kulcsokat*, *lakossággal*, *talált*, *üzletnél* hallható.

Sándor Anna

Megjelenőben új etimológiai szótárunk* (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen)

A magyar egyike Európa legkorábban önállósult nyelveinek; az uráli, finnugor, ugor nyelvcsaládból kiválva már mintegy háromezer éve éli saját életét. Népünk hosszú történelme során — földrajzi és kulturális tekintetben — fordulatokban, eseményekben gazdag utat járt be, nemcsak az Uráltól a Kárpát-medencéig vándorolva, hanem a honfoglalástól eltelt 1100 év alatt is. Ezenközben számos kultúraváltáson esett át, számos nyelvvel került szorosabb-lazább kapcsolatba, többek között iráni, török, szláv, germán, újlatin csoportba tartozókkal. Külön kiemelésre kívánczik művelődéstörténeti szempontból a nyugati kereszténységhez való csatlakozás és ezzel összefüggésben a latin nyelv hosszú évszázadokig tartó hatása. Nyelvemlékeink sorával — több mint ezer éves múltja révén — az európai nemzetek között is előkelő helyet foglalunk el, s ez a helyzet már eleve kedvező feltételeket kínál a szótörténeti és etimológiai kutatások számára.

Ezekkel a gondolatokkal indítja előszavát legújabb etimológiai szótárunk, s mint a mű szélesebb horizontú bevezetéséből — meg a világnyelven való közzétételből is — kilálglik, ezúttal elsősorban a nemzetközi tudományosságot szólították meg a szerzők. A nagy múltú és szép eredményeket felmutató magyar etimológiának egy — a magyar szókinségét reprezentáló — szintézissel való szereplése a nemzetközi tudomány színterén nem számít újkeletű ötletnek. Már A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I—III. 1967—1976. + Mutató: 1984. Főszerk. Benkő Loránd) publikálásakor felmerült a világnyelven történő közzététel igénye. Most, hogy erre sor kerül, érdemes felhívunk a figyelmet a kedvező nemzetközi körülményekre is: a magyarság történelme, nyelve iránti érdeklődés növekvőben van. Egyre többen kíváncsiak arra, hogy egy keleti, Urál vidéki nép hogyan jut el Európa közepére, hogyan integrálódik a keresztény kultúrába, hogyan lesz annak védőpajza, hogyan őrzi meg — a súlyos történelmi megpróbáltatások ellenére — nemzeti tudatát és nyelvét, miközben nemcsak befogad, de maga is kisugároz egyetemes emberi értékeket. (Az erősödő figyelem, jószándék jelei többek között a nemzetközi konferenciákon is megmutatkoznak: növekszik a magyar résztvevők száma, sőt egyre több ilyen rendezvény lebonyolításának jogát Magyarország kapja meg.)

A fenti okokon kívül egy új szótár kiadását az is indokolja, hogy a TESz. megjelenése óta eltelt mintegy két, két és fél évtized alatt számos friss etimológia, szótörténeti adat látott napvilágot. (Csak a TESz. ismertetéseinek a száma önmagában eléri a hatvanat!) Nem beszélve arról, hogy a hosszú munkálkodás alatt a szerzői gárda szófejtő elvei, illetőleg

* Band I. Lieferung 1., 2., 3. Herausgeber Loránd Benkő. Redakteure Károly Gerstner, Antónia S. Hámori, Gábor Zaicz. Autoren Béla Büky, Károly Gerstner, Antónia S. Hámori, Edit Hexendorf, László Horváth, Gábor Zaicz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992., 1993. L+794 oldal.

számos szó keletkezésével, fejlődésével kapcsolatos korábbi nézetei szintén módosultak, s bár a szótáríró csapat időközben átalakult, a főszerkesztő, Benkő Loránd és néhány régebbi TESz-es munkatárs személyében biztosítva volt a tapasztalatok átadása. — Az EWUng. — ez az új szótár rövidítése — munkálatai 1982-ben kezdődtek, s rá tíz évre vehettük kézbe az első füzetet. A kiadás jó tempóban halad, mert 1993 folyamán újabb két „Lieferung” hagyta el az Akadémiai Nyomdat. (Itt jegyzem meg, hogy az új nyomdai technológia, a fényszedés jót tett a külalaknak és az olvashatóságnak. Bosszantó viszont, hogy a nyomda nem vágja körül a bekötött füzeteket, így a tulajdonosnak a birtokbavétel után laponként kell „felszeletelni” a csillagászati áron megszerzett szótárt.) A kész mű előreláthatólag hat füzetben (két kötetben) jelenik meg, és a korábbi gyakorlatnak megfelelően külön mutató is készül majd.

Miben különbözik az EWUng. az elődjétől, a TESz.-től? A leglényegesebb kérdés megválaszolása, az új tudományos eredmények mérlegre tétele, a több száz új etimológia és adat aprólékos értékelése tulajdonképpen szintén kollektív munkát kíván. Nyilván véleményyt mondanak majd a közeljövőben a magyar nyelvtörténészek, finnugristák, szlavisták, germanisták, turkológusok, az újlatin és egyéb nyelvek kutatói, továbbá a nyelvészettel érintkező tudományágak (irodalom- és történettudomány, néprajz, művelődéstörténet stb.) képviselői is, hiszen a szókinész kultúránk tükré, a belőle leszűrhető tanulságok nem lehetnek közömbösek az említettek számára sem. Az ismertetőnek legfeljebb a gyors tallózás lehetősége kínálkozik; de mielőtt erre sort kerítenénk, lássuk, milyen elvi és gyakorlati megoldásokhoz igazodtak az EWUng. szerzői, szerkesztői!

Ahhoz, hogy a magyar szókinészről két kötetben, mintegy tízezer szócikkben még reprezentatívnak tekinthető történeti és etimológiai szintézist lehessen összeállítani, a TESz.-hez képest mintegy 50 százalékos terjedelembeli redukciót kellett végrehajtani. Ugyanakkor különféle ügyes fogásokkal a közlés módját még intenzívebbé, gazdaságosabbá kellett tenni, hogy minél kevesebb információ essen áldozatul a kényszerű kurtításnak. Védelmet élveztek a mérlegelés során köz- és irodalmi nyelvünk mindenki által ismert kifejezései, de nem automatikusan hullottak ki a rostán a régi nyelv és a nyelvjárások lexemái sem. A széles területi elterjedés vagy a kultúrtörténeti vonatkozások az ilyen típusú szócikkek megtartása mellett szóltak. Például kihalt szó az *alafa*, *alkorán*, *állapik*, *álmél*, *antal*, *ardó*, *atval*; archaizálódott az *adjusztíroz*, *adrezzíroz*, *áfium*, *afrik*, *agenda*, *áj*, *akó*, *alarm*, *anglus*, *angária*, *automobil*; tájnyelvi az *abajdoc*, *ábdál*, *abora*, *abriktol*, *acintos*, *ájer*, *alakor*, *alattság*, *állkapca*, *almárium*, *ámbitus*, *áspa*; stb. A fenti típusokat a szótár szimbólumokkal is elkülöníti (l. alább). A valóságban persze ezek a kategóriák nem válnak el élesen egymástól. Közismert, hogy a tájnyelvi szinten megrekedt szavak jelentős része egyben archaizálódott vagy archaizálódóban levő lexéma (pl. *aba*, *alít*, *almárium*, *apetitus*, *arendál*, *árestál*). A köznyelvi archaizálódás is apró lépésekben haladó folyamat, átmeneti állapotokkal tarkítva. A magam részéről például az *armada* szót nem tekintem kihaltnak, csak archaizálódottnak, egyes archaizálódottnak jelzett szavakat pedig — szaknyelvi árnyalattal — még régiesnek sem (*admirális*, *ágens* [nyelvészeti, kémiai műszóként; itt a szótár gondolatjeles elkülönítése figyelmeztet], *almanach*, *árnyékszék*, *áspis* stb.). — Indokolt esetekben szerény mértékű bővítésre is módot találtak a szerkesztők, így kerülhetett be például az elmúlt évtizedek egynémely újabb szava (*anorák*, *bikini*, *ciki*, *diszko*, *galeri* stb.).

Az etimológiákat érintő legfontosabb koncepcionális kérdésekről a szerkesztői előszónak egy bő bekezdése szól (IX. o.). Ebből megtudhatjuk, hogy szorosabb értelemben vett származási utalást az alapnyelvi eredetű és a jövevényszók kapnak, a belső keletkezésűeknek pedig a morfológiai alakulásmódjára esik a hangsúly. Az uráli-finnugor eredetűek közé kerültek azok a morfológikailag tagolt formák is, amelyeknek például a töve és képzője külön-külön kimutathatóan alapnyelvi, de az összekapcsolódás idejére nincsenek kellő fogód-

zóink, csak annak igen régi volta valószínűsíthető. A jövevényszavak minősítésekor legfontosabb cél a közvetlen átvadó nyelv meghatározása, de szükség szerint utalás történik a lexémák előéletére, illetőleg a végső etimona is. A több nyelven át vándorló kultúrszók gyakran okoznak gondot az etimológusoknak, mert általában nem állapítható meg a vándorlás pontos menete, kronológiája és az, hogy melyik a közvetlen átvadó nyelv. Ilyenkor csak a vándorszói jelleg konstatálására van mód. Hasonló a helyzet a modern nemzetközi szavakkal is, amelyek az elektronikus hírközlés századában már tulajdonképpen nem nyelvről nyelvre vándorolnak, hanem szinte egyik napról a másikra egyszerre jelennek meg a nemzeti nyelvekben.

Az etimológiailag összefüggő, egy szócsaládhoz tartozó szavak általában egy szócikkbe kerültek. Így a köztük levő összefüggések jobban átláthatók, meg a tárgyalásuk is gazdaságosan oldható meg. Ezt az elvet már a TESz. is széleskörűen alkalmazta, az EWUng. pedig egy fokkal továbbfejlesztette. Ha a kapcsolat az egyes szavak között nem kézenfekvő, általában utalások segítik az olvasót. Ezek lehetnek szócikken belüliek (l. a ↓ ↑ jeleket) vagy szócikken kívülre utalók (pl. *bincsó* → *bimbó*). Az utóbbiaknak különösen akkor van nagy szerepük, amikor egy alapszavától, szócsaládjától erősen eltávolodott származék tárgyalása külön szócikkbe került. A mutatókötetet természetesen az utalások nem helyettesítik, mert például a szócikkben felsorakoztatott több ezer idegen nyelvi példa csak így kereshető vissza. A TESz.-ben megszokott különálló utaló címszók is eltűntek, illetve vélhetőleg az indexbe tevődtek át. Ez a megoldás sajnos csökkenti a szótár használhatóságát, erősen vitatható, s különösen akkor feltűnő, amikor a számmal jelzett homonim szócikkek közül például az *ék*¹ után nem következik *ék*², az *érdes*¹ után nyomtalanul eltűnik az *érdes*².

Ha a szócikkek felépítését, technikai megoldásait vesszük szemügyre, azonnal feltűnik a helynyerésre való erős törekvés. A TESz.-szel szemben nem találunk új bekezdéseket: a fő egységeket (szótörténet, etimológia, szakirodalom) ● jel választja el egymástól. Bizonyos sztereotip verbális megoldásokat is szimbólumok jelölnek: × nyelvjárási szó, △ elavult szó, † kihalt szó; * köznyelvvél azonos jelentés; * kikövetkeztetett régi forma, □ a címszóval megegyező alapalak; stb. (Értelmezésüket l. a XXII. oldalon. Hasznos lett volna itt is megismételni a bevezetés egyik eldugott helyén már szóba hozott, minden szócikkben szereplő — tehát fontos — ⊗ tagoló jel magyarázatát.) Jó szolgálatot tehet — ez is újítás — a névszók és igék főbb tőtipusokba való sorolása szögletes zárójelbe tett számokkal (feloldásukat l. a XXIII. oldalon), hiszen különösen a magyart nem kellő fokon ismerők számára egyes tőváltozatok felismerése gondot okozhat, pl. [2/2] = *i* : *iv* : *isz* (→ *iszik*).

Kiemelten fontos szerepet játszanak, a tömörítés legfőbb forrásai az „általános rövidítések” (Allgemeine Abkürzungen: XIX—XXI). Első pillantásra talán rémisztőnek tűnik ez a kétszáz tételt kitevő lista, hiszen ismerete nélkül a szócikkek olvasása majdhogynem elképzelhetetlen. Szerencsére a rövidítések nagyobb hányadát azok a nyelvtani terminusok teszik ki, amelyek a klasszikus latin grammatikákból erednek, ezért nemzetközileg tekintethetők, részben a magyar szakterminológiában is megtalálhatók. Aki tehát túltette magát a rövidítések tömege okozta „sokkhatáson”, és megbarátkozott a leggyakoribb megoldásokkal, hamar rájön, hogy éppen ezeken keresztül akár szerényebb német nyelvtudással is boldogulni fog. Itt és most csupán a félkövéren szedett, tehát tagoló funkciót is ellátó kiemelt betűkre utalunk: **F**: alakváltozatok, **B**: jelentések, **A**: kiemelt származékok, **L**: kiemelt ragszilárdulások formák; — mind a szótörténeti egységben.

A szótörténeti egységben az adatok után csak akkor áll forrásjelzet, ha a TESz.-hez képest új adalékról van szó. Helyet spóroltak a szerkesztők az első adat kontextusának, továbbá átírt (másolatban fennmaradt) formák átírási dátumának elhagyásával is. Az átírás tényét továbbra is törtvonal jelzi. A jelentések közül a fontosabbak szerepelnek, kivéve, ha egy mellékjelentésnek kiemelt kronológiai vagy etimológiai jelentősége van. — A hivatkozott szakirodalom erősen meg van rostálva, a XIX. századi, részben már tudománytörténeti

értékű tételeket egyezményesen mellőzték a szerzők. A jövevényszók stb. idegen nyelvi előéletét tárgyaló legfontosabb szótárak, kézikönyvek külön irodalomjegyzékben szerepelnek (XLIX—L).

A szócikkek központi része az etimológia. Ennek megírása kívánja a szerzőktől a legnagyobb tájékozottságot, a legtöbb invenciót. Az eredmény legtöbbször meggyőző. E mögött persze — az említett egyéni kvalitásokon túl — ott áll a tiszteletreméltó magyar szakirodalmi hagyomány, a munkaközösség kollektív bölcsessége, továbbá szakértőként, lektorként a jelenkori magyar etimológia, szótörténet, lexikográfia művelőinek válogatott csapata. — A szövejtésekhez kapcsolódó néhány konkrét megjegyzésemet alább közlöm. Figyelemem az onomatopoezis (hangutánzás, hangfestés, indulatszók) témakörére koncentrálok.

Először két olyan szövejtési kísérletemre utalok, amely elkerülte az EWÜng. figyelmét. (Előadás részeként elhangzott a 7., debreceni finnugor kongresszuson, megjelent: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. 3A. Sessiones sectionum. Debrecen, 1990. 249—50.*) A 'disznófalka, disznósorda' jelentésű *kondá*-ról, *csürhé*-ről van szó. A TESz. is meg később az EWÜng. is ismeretlen eredetüként tartja nyilván őket. Szerintem mindkét lexéma állathívogató, illetőleg állatterelő szóból főnevesült. A *konda* disznóhívogató mondatzó megtalálható a Magyar Néprajzi Atlasz 142. lapján, legközelebbi rokona a *koca*, amely szintén bejárta a főnevesülés útját (vö. még *liba*, *kacsa*, *pipi*, *csibe*, *pulyka*, *csikó* stb.). Az 'egy állat' → 'állatok csoportja' jelentésfejlődést említett előadásomban sikerült — közvetett módon — valószínűsítenem (bár nem zárható ki a csoportjelentés közvetlen kialakulása sem). Az elmondottakból az is következik, hogy a *konda* :> *kondás* képzést, nem pedig a fordított irányú elvonást tartom reálisnak. (E tekintetben az EWÜng. már bölcsebben nyilatkozik, mint a TESz.)

A *csürhe* megítélésem szerint szintén mondatzóí eredetű, de benne nem állathívogató, hanem -űző, -terelő szó van, amely feltehetőleg a *csür!* + *he!* elemekből tevődik össze. Az elsőre vö. *csürrént* 'vadra rárivall stb.' (MTsz.) tövét, illetve a számos állatterelő mondatzót kísérő *he!* indulatszót (pl. MNA. 135—6, 144, 146, 148). A jelentésfejlődés középső láncszemét ('malac') a TESz. is adatolja. A TESz. megemlíti, hogy „További vizsgálatot érdemel az a feltevés, amely szerint [a *csürhe*] hangutánzó keletkezésű és összefügg a *csörtet* családjával”. Az EWÜng. ezt a lehetőséget már mint „alig(ha) valószínű”-t hozza szóba. Szigorú ítéletét itt lényegében helyben hagyhatjuk, hiszen az állatokat űző szavak bár hangtanilag motiváltak, nem utánoznak, hanem ijesztenek, szemben a hívogatókkal, amelyek a csalogatást gyakran az állathangutánzásra építik. (Esetünkben tehát a *csürhe* nem hangutánzó, de a *koca*, *konda* végső soron igen: kezdetben a malac, disznó rőfögését jelenítette meg.)

A *harcol*-lal kapcsolatban szintén felmerült az onomatopoetikus származás lehetősége. A finnugor eredetű *har-* [< **kor3-*] tő — miként a *horol*, *horzsol*, *hornyol*, *horhol*, *horh*, *horlás* stb. szócsaládjából és rokon nyelvi megfelelőikből kikövetkeztethető — első renden a különböző tárgyak kaparásakor, dörzsölésekor, súrlódásakor keletkező hangot jeleníthette meg. A TESz. szerint — ezt követi az EWÜng. is — [a *harcol*] „Jelentésfejlődése 'kapar, csiszol; súrlódik' → 'veszekedik, verekedik' → 'harcol' lehetett”. Ezt a lehetőséget nem kizárva szerintem más magyarázat is elképzelhető. Amint például a *korhol*¹ ige történetéből kiviláglik, emberi hang utánzása szintén alapot adhatott jellegzetes cselekvések megjelenítésére. (A 'koptat, dörzsöl' → 'kínozt, elcsigáz' → 'szid' jelentésfejlődést [vö. TESz.] itt még kevésbé tartom valószínűnek.) A *korhol* szerintem a szemrehányó „morgolódás” kifejezője, a *harcol* töve pedig eredendően az egymással küzdő, veszekedő, torzsalkodó állatok és emberek önkéntelen hangkitöréseire utal. E gondolatmenetet folytatva a *harag* tövét (a TESz.-szel és az EWÜng.-gal szemben) még inkább azonosnak vélem a *harcol*-éval; a *harag* szócikkében idézett rokon nyelvi megfelelők 'civakodik, perlekedik', 'duzzog' stb. jelentései jelzik a szoros kapcsolatot. A mordvinban az eredeti tőalakot látjuk viszont főnevesült formában: *kor*

'harag, düh, bosszúság'. Ilyen módon főnevesülhetett önkéntelen hangkitörést festő indulatszóból a magyar *düh*. Etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják ezt is, de helyesen vetik fel a *dohog*-gal való kapcsolat lehetőségét. Származásbeli összefüggés ugyan valószínűleg nincsen, de szemléletbeli igen: az emberi hang utánzásából megint jellegzetes cselekvésig sarjadt. — Visszatérve a *harag*, *harcol* dolgára: a szócikkekben idézett rokon nyelvi 'kapar, dörzsöl, lehánt stb.' jelentésű megfelelők csak távolabbról tartoznak ide: a munkavégzés közben születő hanghatáson alapulnak. (A *harcol*, *harc* német eredeztetését — bár Mollay [NMNyÉ. 304] újabb érveket hozott fel védelmében — az EWUng. továbbra sem tartja meggyőzőnek.)

Jóval kevesebb határozottsággal, de megemlíteném azt is, hogy — mivel lényegében azonos finnugor tő (**kor3-* ~ **kar3-*) rekonstruálható — a *harap*¹ ige idevonhatósága sem zárható ki, a jelentéstani háttér azonban tisztázandó. — A TESz. a *harcsa* szócikkében elutasítja a *harap*¹ igével való rokoníthatóságot, az EWUng. pedig már szóba sem hozza. Én itt nem lennék ilyen szigorú. Bármilyen etimonú is a *harap*¹, felépítése világos: *har-* tő + *-p* mozzanatos igeképző. Ebből a *har-* igetőből a *harcsa* szabályosan levezethető: a *har-*hoz először egy *-s* gyakorító képző járult, amely igen korán *cs-*vé affrikálódott (vö. *hácsó*, *lépcső*), majd a relatív tőből *-a* (< *-á*) igenévképzővel alakult a mai forma. Az igenév → főnév szófajváltás is hamar bekövetkezhetett, mint ezt számos *-a/-e* végű szó példája mutatja (vö. a *hulla*, *csusza*, *penge*, *fecske*-féle csoporttal). Ha a *har-* tő jelentését most a *harap*-ra alapozzuk, akkor a *harcsá*-é 'harapdáló (hal)'-ként rekonstruálható. Tekintettel a *harcsa* ragadozó életformájára és — legfőbb külső jellemzőjeként — nagy szájára reálisnak tartom a jelentéstani, szemléleti háttér ilyenén felvázolását.

Térjünk még vissza néhány mondat erejéig az emberi hang onomatopoezéséhez! *Dévaj* szavunkat mindkét etimológiai szótárunk ismeretlen eredetűnek tartja, a több alaki és jelentésbeli hasonlóságot mutató *duhaj*-nál azonban „bizonytalan” (ill. „könnte”) megjelöléssel fölmerül a hangutánzó eredet lehetősége, a *duhog* (~ *dohog*) 'zúgolódik, morgolódik' igével való eredetbeli kapcsolat. A magam részéről teljesen megnyugtatónak tartom ezt a kiindulást, tudniillik a hangoskodó, lármázó ember jellemzése igen érzékletesen oldható meg a hangadáson és az indulatszók használatán keresztül. Hogy az onomatopoeitikus *duh-* tőhöz *-aj* névszóképző járult-e (vö. *dörej*, *robaj*, *zsivaj*), vagy esetleg a szó morfológiailag tagolhatatlan, netalán a második felében a *haj*¹ indulatszó keresendő, erre nehéz lenne határozott választ adni. Az viszont nagyon kézenfekvőnek látszik, hogy a *dévaj*-t is ugyanilyen módon közelítsük meg. A főleg mulatozás alkalmával lármát csapó, kiabáló ember indulatszavait kell feltehetőleg megint keresnünk. A *dévaj* alaki problematikája is hasonló, mint a *duhaj*-é. Ha összetett szóként elemezzük, utótagjában esetleg a régi magyar nyelvben gyakori *vuj*¹ indulatszót fedezhetjük fel, előtagja pedig talán a *dínomdánom* ~ *dénomdánom* réja első szótagjával rokonítható, illetőleg egy **dehaj* ~ **déhaj* > *dévaj* változás is elképzelhető. Az alaki kérdések egyértelmű tisztázását éppen az onomatopoezis, illetve az interjekciók sajátos hangtana, variációs gazdagsága nehezíti meg. — A fentieket erősíti a *hőzöng* etimológiája is, amely végső soron szintén indulatszói eredetű.

Figyelembe véve a *dévaj*, *duhaj*, *hőzöng*-féle szavak jelentéstörténetét, új megvilágításba kerülhet a nagyszájú, hőzöngő emberek viselkedését jellemző *fennhéjáz* ige is. A TESz. és az EWUng. két szellemes magyarázatot közöl: 1. A szóban a *héj*¹ 'tető, háztető', illetve *héj*² 'padlás' húzódik meg, eleinte tehát „az volt *fennhéjázó*, aki házát kevélységből másokénál magasabbra készítette, magasan tetőzte.” — 2. „A *héjáz* utótag a *héja* madárnév származéka, s így a *fennhéjáz* eredetileg 'héja módjára magasan repül, szárnyal' jelentésű.” A magyarázatokkal szemben — minden ötletességük ellenére — szótáraink (főleg a TESz.) óvatosságra intenek. Lehet, hogy az én kísérletem sem lesz elegánsabb, mégis hadd toldjam meg az előző kettőt egy harmadikkal!

Én a *fennhéjáz* szemléleti rokonát a *fennszóval*, *felszóval*, *fennhangon* kifejezésekben keresem, amelyekben a határozószói előtag a beszélés mikéntjére, fölényes, nagyzólvoltára vonatkozik. *Fennyen szóló* (1585: Cal.) a régi nyelvben éppen azt jelentette: 'fennhéjázva, kérkedve, nagyzólvolt szóló'. Maga a *fennhéjáz* ige is elsődlegesen a hanghordozásra, a megemelt hangra utal, de már elhomályosult az eredeti morfematikai felépítése, az tudniillik, hogy a benne levő második összetételi tag a *héjja!* ~ *híjja!* indulatszó. A *hőzöngő*, *hőbörgő* emberek ugyanis nemcsak a hangjukat emelték fel, hanem nyilván *hő*, *hőj*, *hé*, *héj*, *hi*, *híj*, *héjja*, *híjja* stb. indulatszókkal is nyomatékot adtak mondanivalójuknak. — Hely híján csak röviden utalok még a *vahákol*, *vahorász* (<: *vah!*) 'kiabál', *vajdokol* (<: *vaj!*) 'ua.', *hallároz* 'ua.' (<: ? *hajla!*) stb. indulatszói eredetű lexémákra.

A *harc*ol kapcsán említettük, hogy a küzdelem nyelvi ábrázolása során fontos szerephez juthat a küzdő felek hangadása, kiabálása. Ennek fényében érdemes megvizsgálnunk a *harc* jelentésmezejébe tartozó *diadal(om)*, *viadal(om)* szavakat, annál is inkább, mivel az előbbi tövét az EWUng. ismeretlen eredetűnek jelzi; az utóbbiról még csak a TESz. tájékoztat, a *vív* származékai közé sorolva a főnevet. A *vív*-ről ezt olvashatjuk: „Ismeretlen eredetű. Tőváltozatai alapján szókészletünk régi elemei közé tartozónak látszik, de teljesen megegyező viselkedésű igeformára nincs más példánk... További vizsgálatot kíván esetleges hangutánzó eredete.” Induljunk el tehát ezen a nyomon! Ha a *vív* ige régi *vi* ~ *víj* (stb.) alakját nézzük, könnyen eljuthatunk a tőben egyező, hangutánzó *vi*jog-hoz. A *vi* eredetileg mondatzó volt, és alkalmas lehetett többek között emberek, állatok rikoltozásának megjelenítésére. Az igeült *vi* származéka a *viadal(om)* főnév, melynek feltehető jelentésfejlődése: 'harci rikoltozás' → 'harc'. Ugyanígy képzelhető el a *diadal(om)* jelentéstörténete is: 'harci rikoltozás' → 'harc', majd további metonimikus fejlődéssel: 'harc' → 'győzelem'. Az első szótag itt nehezebben azonosítható, mint a *vi*, de talán összefüggésbe hozható a TESz. *dévaj* szócikkében közölt 1845: ? *Divakodik* ige elejével.

A TESz. megjelenése annakidején nemcsak összegzést jelentett a nyelvtudomány számára, hanem a szótörténeti és etimológiai irodalom páratlan fellendülését indította el. Hasonló jókat kívánunk a kitűnő EWUng. számára is.

Juhász Dezső

Szöveg és szövegtan: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából

Dolgozatom kurta tudománytörténeti áttekintés a szövegnyelvészet alakulásáról egy kiemelt szempont: a szövegbeli visszacsatolások vizsgálata alapján. Azt az utat próbálja röviden bejárni, amelyet a nyelvészeti fogantatású szövegelméletek a névmásos helyettesítések láncolatának tekintett szövegtől a közös téma révén meghatározott szövegig megtettek.

1. A modern szövegnyelvészet, mint ismeretes, abból az igényből született, hogy a nyelvtudomány legyen képes leírni és magyarázni olyan nyelvi tényeket is, amelyek túlmutatnak a mondat határain. A legkézenfekvőbb, egyúttal a legelső ilyen vizsgált tény a névmással történő visszautalás, illetve előre utalás volt. Ehhez azonnal társult az az igény, hogy minél átfogóbban írják le a szöveget mint „textúrát”, vagyis a mondatokból szöveggé szerveződést. Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a mondaton túlmutató névmáshasználat csak egyik része lehet a szöveget alkotó utalási rendszernek. A következő két mondatban a visszautalás például főnévvel történik: A *kutya* átfutott a kerti úton. Az *állat* dühösen morogva rohant rá a látogatóra. A főneves visszautalás nem feltétlenül kezelhető a nyelvtu-

domány kereteiben, hiszen nem nyelvi tényektől, hanem a világról, illetve a szövegvilágról való tudásunktól is függően dölhet el, hogy melyik főnév mire utal. A következő szövegben: *Nolde* a tengerparti faluban lakott. Esténként a *festő* a falubeli vendéglőben üldögélt, ott találkoztak. *Nolde* és a *festő* minden további nélkül lehet azonos — de lehet két különböző személy is. Választásunk a világról, illetve a szövegvilágról való tudásunknak és az azzal (is) kapcsolatos kognitív műveletek egész sorának a függvénye, a két mondat (rész)szöveggé szövvődését nem vezethetjük vissza kizárólag nyelvi tényekre.

2. Tanulságos egy pillantást vetni azokra a nyelvészeti kutatásokra, amelyek során mindjárt a szövegnyelvészeti megszületése után kialakult az a beismerés, hogy a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés. A textúra szövegnyelvészeti kutatásának néhány, ma már klasszikusnak tekinthető állomása Harweg, Steinitz, Bellert és Kallmeyer és társai egy-egy munkája. A közös szempont, amely összetartja őket, az utalóelemek összefüggéseinek és az egyes elemek referenciájának kérdése. Referencián hagyományosan az adott valóságdarabra való mindenkori utalást értik, szemben a predikációval, amely egy adott, referenciális jelentéssel bíró elemhez tulajdonságokat rendel hozzá. Ebből következően a referenciára vonatkozó korai szövegnyelvészeti kutatások a szövegben a névszóhoz, illetve a névszói csoporthoz fűződő referenciát vizsgálják.

2.a. Harweg a szöveget mint „nyelvi egységek megszakítatlan névmásos láncolat révén keletkező egymásutánját” adja meg (*Pronomina und Textkonstitution*. München, 1968.). A „névmásos láncolatban” szereplő névmási elem meghatározó tulajdonsága a helyettesítés. Mindazon nyelvi kifejezések, amelyek a szöveg egy bizonyos pontján egymást kölcsönösen helyettesíthetik, paradigmatis viszonyban vannak egymással. Az egymást követő helyettesítendőket és helyettesítőket (szubsztituendum, szubsztituens) pedig egymással szintagmatikus viszonyt alkotnak. A szintagmatikus viszonyban álló helyettesítendő és helyettesítő a jelölt valóságdarabra való utalást, vagyis referenciáját tekintve azonos: egy szintagmatikus szubsztituens — pl. ő — jelöléstartománya (Bezeichnungsumfang) megegyezik annak a szubsztituendumnak a jelöléstartományával, amelyre vonatkozik (vö. Kallmeyer et al., *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. I: Einführung, 194).

Harweg megpróbált egy, a strukturális nyelvészet eredményeire épülő szövegmeghatározást adni, és a szöveget egyúttal további egységként a nyelv egyéb egységeihez hozzáilleszteni. Monográfiája jelentős tudománytörténeti állomás: az abban megfogalmazottakkal vitázva születik meg a modern szövegnyelvészet. Harweg koncepciójának egyik legsúlyosabb, a továbbiakban is megkerülhetetlen része a szubsztituendum és a szubsztituens viszonya, illetve referenciális azonossága.

A tételnek két, a további kutatást jelentősen serkentő vonatkozása van. Az egyik, hogy a referenciális azonosság bevezetésével a szöveg tárgyalását a grammatikából a jelentésen síkjára toljuk. A másik, hogy a szubsztituendum és a szubsztituens referenciális azonosságáról szólva egyúttal feltételezzük, hogy a névmásnak mint szubsztituensnek ugyanúgy van referenciája, mint a főnévnek. Ugyanakkor könnyű belátni, hogy egy határozott névelős főnév vagy egy tulajdonnév a referenciális jelentést tekintve másfajta kategória, mint mondjuk, az ő névmás. E két probléma mentén állapíthatók meg a szövegnyelvészet történetében további csomópontok.

2.b. Egy ilyen csomópont R. Steinitz dolgozata 1968-ból. (In: Kallmeyer et al., i. m. II: Reader, 247kk.) Steinitz a névszós helyettesítő formákat (nominale Pro-Formen) kívánja leírni, a helyettesítést tekintve tehát Harweg nyomdokain halad. Ugyanakkor azonban — szemben Harweg strukturális grammatikai koncepciójával, ahol a szubsztituendum és a szubsztituens grammatikailag jelölt viszonya volt irányadó — figyelmét a helyettesítést lehetővé tévő referenciajelölésre összpontosítja. Nem is helyettesítésről beszél, hanem „újra-

említésről”, vagyis egyfajta folytatásról (Wiederaufnahme). Egy referenciahordozó névszói csoport lehet vagy [+ „említett”] vagy [– „említett”] jegyű. [– „említett”] jegyű referenciahordozóról annak első megjelenésekor beszélhetünk (ez igen gyakran például egy határozatlan névelővel álló NP), minden további előfordulás (például determinánssal álló NP, névmás stb.) [+ „említett”] jegyű lesz. Az újraemlítésnek három megjelenési formája lehetséges: 1. az ugyanazzal a névszóval való megismétlés, 2. a névmással való megismétlés és 3. egy másik névszóval való megismétlés, amely névszónak azonban specifikus szemantikai feltételeknek kell eleget tennie.

Figyeljünk a látszólag nem feltűnő, mégis meghatározóan fontos különbségre: nem grammatikai helyettesítésről, hanem referenciális szemantikai újraemlítésről: egyfajta megismétlésről van szó. E szempontból azonos típusú viszonyt tekinthetők mind a három következő újraemlítés: A sarkon ekkor megjelent egy rendőr. *A rendőr* / *A rend őrzője* / *Ő* volt az, akit vártak. (Steinitz példája nyomán.)

Az újraemlítés lehetőségét biztosító [+ „említett”] jegyű NP meghatározó kritériuma, hogy kevesebb szintaktikai-szemantikai jegyet tartalmazzon, illetve semmilyen más, újabb szintaktikai-szemantikai jegyet ne tartalmazzon, mint az az NP, amelyre visszautal. A két NP viszonyát egy nyelvi-logikai szemantikában az inklúzió, a bennefoglalás relációjával lehet megadni. Szó szerinti újraemlítésnél (egy rendőr . . . a rendőr) a bennefoglalás azon határesetével találkozunk, ahol a két kifejezést szemantikai jegyeik azonos halmazaként adhatjuk meg. Névmással történő újraemlítésnél (*egy rendőr* . . . *ő*) a névmás a bennefoglalás azon határesetete, amelynél a részhalmaz az egész halmaz minimális egységének tekinthető.

Rendkívül érdekes jelentéstani szempontból azoknak az eseteknek a különféle szempontú tárgyalása is, amelyeknél az újraemlítés egy újabb NP-vel történik. Ezek között szerepel például a „fogalmi hierarchia” kategóriájának szükséges bevezetése olyan esetek megvilágítására, mint a következő (Steinitz példái nyomán).

Helyes szöveggé szerveződés: A fiatal *vízilovak* különleges gondoskodást igényelnek. Ezek az *emlősök* igen érzékenyek a levegőváltozásra. Helytelen szöveggé szerveződés: A bejárat mellett megjelent egy *daxli*. Az *emlős* hangos csaholással rohant felénk. Ezzel szemben helyes: A bejárat mellett megjelent egy *daxli*. A *kutya* / *Az állat* hangos csaholással rohant felénk.

Steinitz dolgozata egyértelművé tette, hogy a szöveg vizsgálatában alapvetően szükséges és lehetséges a referencia vizsgálata. Ugyanakkor egyrészt megoldatlanul hagyott néhány eleve meglévő kérdést, másrészt lehetőséget nyújtott néhány újabb probléma meglátásához.

Az eleve is meglévő kérdések mindenekelőtt a következők:

1. Továbbra is kérdés a névmásos és névszós utalás közti különbség meghatározása.
2. A szövegnyelvészeti kutatásokban a kezdet kezdetétől jelen vannak azok a szövegalkotó utalások is, amelyek nem névszói típusúak. Ezeket a korai elméletek általában figyelmen kívül hagyják. Hogy csak egy feltűnő példát említsünk: Csak ül, bámul maga elé, néha elővesz egy könyvet, eszik valami keveset és megátalkodottan hallgat. *Ezt csinálja* már két nap óta.
3. Miképpen, milyen helyettesítéssel vagy újraemlítéssel magyarázzuk meg az olyan típusú szövegek esetét, mint a következők: a) Tegnap *vendégség* volt nálunk. Katának már nem jutott *torta*. Vagy miképp indokoljuk, hogy a (látszólag) hibátlan újraemlítés dacára sem igazán szöveg a következő: b) Valaki előadott *egy verset*. A *vers* négybetűs szó.

Az a) típusú esetekkel foglalkozva Isenberg azt a megoldást javasolja, hogy különítsük el az explicit és az implicit referenciát (Überlegungen zur Texttheorie. In: Ihwe (ed.), Literaturwissenschaft und Linguistik I. Frankfurt 1971, 155–172; Kallmeyer et al., i. m. II. 192–212). Esetünkben a *torta* implicit referenciájához tartozna a *vendégség*, explicit referenciája másfelől az a tényleges valóságdarab, amelyre közvetlenül utal. A gondolat érdekes,

alkalmazhatósága azonban kérdéses. Fokozottan figyelmeztet arra a veszélyre, amelyet Kallmeyer és társai már Steinitz dolgozatával kapcsolatban is megemlítenek, hogy ti. azok a szemantikai jegyek, amelyek az implicit referenciát hordozzák, a szemantikai jegyek halmazának eleve nyitott volta miatt nem határozhatók meg, illetve önkényesek. Már a szemantikai jegyek halmazainak inklúziójával magyarázott Steinitz-féle „újraemlítés” is hordozza ezt a veszélyt: A bennefoglalás csak az adott közegben adható meg, nem a lexikon szintjén. Például lehet bennefoglalásról szólni mindkét következő „újraemlítés” esetében, de mindkettőben önkényesen megválasztott és teljesen különböző szemantikai jegyek alapján: A szomszédban folyton ordított *egy gyerek*. *Ez a kis szörnyeteg* az egész házat kihozta a sodrából. — A mesében szerepel *egy egyfejű sárkány*. *Ez a kis szörnyeteg* alapján jószerű, érző lélek.

A b) típusú esetekre — ahol a visszautalás látszólag szabályos, mégsem keletkezik szöveg — a szöveggé szerveződést a helyettesítés, újraemlítés, referenciális azonosság kategóriákkal magyarázni kívánó elméletek nem adnak magyarázatot.

Steinitz újraemlítés kategóriája, illetve az azt megalapozó jelentésbeli inklúzió is növekvő élességgel vet fel két kérdést.

1. Tekintettel a szemantikai jegyek halmazának eleve nyitott voltára és az inklúzió ebből következő viszonylagosságára, a szöveg szempontjából kérdéses lesz az az állítás, hogy a [+ „említett”] jegyű referenciahordozó valóban nem több, és semmilyen más szemantikai jeggyel nem rendelkezik, mint a [– „említett”] jegyű. L. ehhez a következő szövegösszefüggést ismét Kallmeyer és társai példája nyomán: A kert végében ott állt *egy kislány*. Senki sem gondolta volna, hogy *ez a védtelen teremtés* okozta az egész galibát. Hogy a két NP közül melyik rendelkezik több szemantikai jeggyel, annak megállapításához nem rendelkezünk érvényes kritériumokkal.

2. A szemantikai jegyek halmazának nyitott volta egyúttal megerősíti azt a feltételezést, hogy a helyettesítés vagy újraemlítés viszonyában nem elégséges kiindulnunk a két elem egymáshoz való viszonyából, hanem vizsgálnunk kell a kontextust. Az ugyanis felelős lehet azért, hogy melyik szövegbeli elemet melyik másik szövegbeli elemmel kapcsoljuk össze. Ez a gondolat magával hozza a referencia mellett a szövegbeli különböző utalási rendszerek és módok felderítésének szükségességét. A vizsgálódás szükségszerűen a kontextus irányába indul el.

2. c. Jelentős állomás a szöveg nyelvi és nem nyelvi vonatkozásainak elválasztásában I. Bellert tanulmánya. (On a Condition of the Coherence of Texts. In: Semiotica 2. 1970: 335—363. Németül: Über eine Bedingung für die Kohärenz von Texten. In: Kiefer (ed.), Semantik und generative Grammatik I. Frankfurt, 1972, 1—27; Kallmeyer et al., i. m. II. 212—245.) Bellert a szöveget szöveggé tevő koherencia feltételeit tanulmányozza. A koherens szöveg Bellert megfogalmazásában nem más, mint „S1, S2, ..., Sn nyilatkozatok egymásutánja, amelyben minden Si nyilatkozat (ahol $2 \leq i \leq n$) szemantikai interpretációja függvénye az S1, ..., Si-1 nyilatkozatok egymásutánjának”.

A képlet értelmezéséhez:

Az S1, S2, ..., Sn nyilatkozatok, a szöveg tehát n számú nyilatkozat sora, ahol az n egy tetszőleges szám: ezzel nyitva marad az a kérdés, hogy a szöveg zárt egység-e, pontosabban Bellert kimondatlanul is azt közvetíti képletével, hogy minden szöveg tetszés szerint folytatható. Si egy nyilatkozat ebben a sorban, és helyét tekintve egyfelől előbb következik, mint az n-edik nyilatkozat, másfelől nem lehet a sorozat első nyilatkozata, ti. arra másfajta interpretációs szabályok vonatkoznak.

Az Si értelmezéséhez szükséges a megelőző kontextus, a nyilatkozatsor első tagjától egészen a vizsgált Si nyilatkozatot közvetlenül megelőző nyilatkozatig.

Fontos közlendői Bellert meghatározásának a következők:

1. Nyilatkozatról és nem mondatról beszél, ezzel a szöveg helyét a vizsgálódás számára a nyelvhasználat szintjén, és nem a fonéma-morféma-mondat egységekhez képest jelöli ki.

2. Kimondja, hogy egy adott szövegben szereplő nyilatkozat adekvát értelmezése megköveteli a megelőző teljes kontextus ismeretét.

3. Koherens szövegről szól, ezzel bevezetve azt a fogalmat, amely a továbbiakban egyre árnyaltabb megfogalmazást nyer. A koherencia akkor válik önálló fogalomká, amikor feltűnik mellette a kohézió fogalma is. (L. például Halliday és Hasan máig időszerű szövegnyelvészeti művét 1976-ból *Cohesion in English* címmel, bár a szerzők nem tesznek különbséget koherencia és kohézió között.) Míg a kohézió a szöveg nyelvi-grammatikai szerveződé-
sét, illetve szervezettségét értették, addig a koherencia a szöveg jelentésbeli rendezettségére, a szövegjelentés értelmezhetőségére vonatkozott. Konzekvens elkülönítésére többek között Beaugrande és Dressler tettek kísérletet (*Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer 1981.). Ugyanakkor már 1974-ben Kallmeyer és társai könyvében megjelenik a harmadik párhuzamosan használt fogalom, a konnexió (a későbbiekben konnexitás) is, mint a szöveget összetartó nyelvi utalóelemek funkciója. A fogalmi hármasság (konnexitás, kohézió, koherencia) a 80-as évek közepétől lesz iránymutatója a szövegtani kutatásoknak, amikor a szöveg koherenciáját új szemszögből láttató kommunikatív pragmatikai kutatások elválnak a kohezív szöveget mint jelentések egymásbailleszkedését tételező jelentéstani kutatásoktól, így létrehozván a „pragmatikai” indíttatású koherencia fogalmat egyfelől, és elősegítvén a kohézió „jelentéstani” fogantatású értelmezésével a „grammatikai” indíttatású konnexitás fogalmat másfelől.

4. A szöveg koherenciájának feltételeként adja meg Bellert a mindenkori kontextus (S1-től Si-ig) ismeretét és ezen ismeretanyag kognitív feldolgozását. Ezzel az úttörő lépéssel a koherens szöveg meghatározásába belép a mindenkori nyelvhasználó a világról való tudásával és kognitív képességeivel, maga a szöveg pedig megszűnik a nyelv egységként, és így a nyelvtudomány tárgyaként szerepelni: öntörvényű jelenségként lép előnk, amelynek feltárására egy több rész tudományból integrálódó új tudomány lesz hivatott.

Magát a koherenciát tárgyalva Bellert nagy gondot fordít többek között az ún. „lingvisztikai indexek”, vagyis a nyelvi-nyelvészeti utalóelemek mibenlétére és szerepére. Megkülönböztet kétféle lingvisztikai indexet. Az egyik típus közvetlenül nyelven kívüli objektumokra mutat rá, a másik pedig közvetetten az azokban a nyilatkozatokban szereplő lingvisztikai indexekre utal vissza, amelyek az adott nyilatkozatot a kontextusban megelőzték. Valamennyi lingvisztikai index közös tulajdonsága, hogy „azonosítanak” (referálnak) és nem „állítanak” (nem predikációk). Egy ilyen kontextusban: *A kocsit megállította egy álarcos férfi. Előrántott egy pisztolyt és mindenkit leszállított. A rabló nem volt egyedül. Az a rabló mint lingvisztikai index nem tartalmaz semmi olyan referenciára vonatkozó utasítást, amit a megelőző kontextus ne tartalmazott volna. Természetesen létezhet olyan eset is, amikor olyan formát használunk lingvisztikai indexként, amely nem az aktuális kontextusban már előfordult vagy a szövegvilágban látenszen adott proposícióra utal vissza, hanem egy olyan proposícióra vonatkoztatható, amely a világ feltételezett ismeretén alapul. Bellert példája a következő: *Picasso has left Paris. The painter went to his studio on the Mediterranean coast. A the painter* kifejezést a hallgatónak a világról való tudása alapján létrejövő *Picasso is a painter* proposícióra alapozva lehet lingvisztikai indexként interpretálni.*

2. d. A lingvisztikai index tárgyalásával Bellert a figyelmet egyfelől a szöveg extralingvisztikai meghatározottságára, másfelől a szövegen belüli utalások kontextuális meghatározottságára irányítja. Ez utóbbihoz kapcsolódnak Kallmeyer és társai. Könyvükben a közvetített referencia (vermittelte Referenz) elméletét fogalmazzák meg. A „közvetített” jelző a kontextus közvetítő szerepére utal. Egy-egy utaló elem (határozott névelős névszó, névmás, határozószó — „ott, akkor” — stb.) nem utalhat vissza bármely tetszőleges, vele

grammatikai-szemantikai alapon, illetve a közvetlen referencia révén látszólag azonos referenciájú szövegbeli elemre. Az utalóelem csak olyan szövegbeli elemre vonatkozhat, amelynek az egy adott valóságdarabra való szövegbeli referenciális utasításai összeegyeztethetők (kompatibilisek) a magáról az utaló elemről (névmásról, határozószóról stb.) való állítások referenciális utasításaival (Referenzanweisungen). Példával szemlélítve (Kallmeyer nyomán): Az asztal végén egy idős nő ült. *Egy már nem egészen józan férfi* udvarolni próbált neki: makacsul újra és újra próbálkozott, meghívta egy italra, átkarolta a vállát, ajánlatot tett neki, gúnyolta és ingerelte; *s egy ugyancsak félig részeg férfi* a szomszéd asztalnál lelkesen figyelte a fejleményeket. A nő mozdulatlanul túrte, csak néha sziszegte a foga között: Hagyj békén! *A férfi* azonban nem hagyta magát lerázni. Az *a férfi* egyértelműen csak az elsőként említett *egy férfi*-re utal vissza, s erre magyarázatot a róla szóló állítások referenciális utasításainak (*udvarolni próbált, meghívta, ... nem hagyta magát lerázni*) összeegyeztethetősége ad.

Ha névmással utalunk vissza egy névszóra, nem beszélhetünk egyszerűen a két nyelvi jel referenciális azonosságáról: hiszen a névmás önmaga nem tudja arra készíteni az olvasót, hogy a valóságról (illetve a szövegvilágról) alkotott modelljét aszerint tekintse át, hogy az illető névmás abból mit jelöl ki. A névmás önmagában nem jelöl ki semmit. Vessük össze például a következő két szöveget: a) A sarkon feltűnt egy magas, sovány férfi meg egy biciklit toló *kislány*. „Ő az, akit várunk?“, suttogta Gusztáv. „Igen“, mondta Emil. b) A sarkon feltűnt egy magas, sovány férfi meg egy biciklit toló *kislány*. „Ő az, akit várunk?“ suttogta Gusztáv. „Igen“, mondta Emil. „Ez *Kalapocska*, az *unokahúgom*.“

Az *ő* a róla szóló állítások nélkül nem referál semmire. Csak a folytatás (vagy az előzmény!) állításai révén értelmezhető, mint ún. konnexiós utasítás. A névmás arra készítet, hogy egyrészt a kontextusban adott elemekről való állításokat, másrészt a magáról a névmásról való állításokat összevegyük, és csak ezen összevetés révén, közvetetten utal arra az elemre, amelyik a kontextusban megelőzi, és amelyikkel szövegalkotó kapcsolatba lép.

Kallmeyer és társai didaktikus és meggyőző módon érvelnek a következők mellett:

1. A „helyettesítés“, „újraemlékezés“, „ismétlés“ fogalmak helyett célszerű az „utalás“ (Verweisung) fogalmat bevezetni, és a textúra létrejöttét erre visszavezetni.

2. Az „utalás“ bevezetésével indokoltnak tűnik feladni a referenciális azonosság koncepcióját, mivel ez az azonosság a kontextusbeli állítások függvénye, vizsgálni tehát ez utóbbiakat kell. Vegyük észre e tétel következményét: a nyelvészetileg megragadhatónak tűnő „utalás“ alapvetően kontextuális: nem nyelvi meghatározottságú lesz!

3. A mondottakból következően Kallmeyer és társai nem referenciáról, hanem referenciális utasításokról (Referenzanweisungen) beszélnek.

4. Maga az utalás kétféleképpen történhet: a nyelv rendelkezik referenciális és nem referenciális utaló formákkal. A referenciális utaló formák referenciális utasításként működnek (például az „egy férfi“ a fent idézett hosszabb szövegben). A nem referenciális utaló formák konnexiós utasításként működnek (például az *ő* a legutóbbi példában).

5. A határozott névelős névszóval történő utalás (pl. az *a férfi* a fent említett példában) kettős arculatú: a névelő formája szerint nem referenciális utaló forma, funkciója szerint közvetett konnexiós utasítás, a névszó azonban referenciális utaló forma, és mint ilyen, referenciális utasítás hordozója. Ezzel a szerzők még egyszer hangsúlyozzák a kontextus fontosságát: az *a férfi* referenciális utasításként is csak a hozzá társuló, a kontextusban adott állítások bevonásával működhet.

6. Mindezek során Kallmeyer és társai lehetőséget nyújtanak arra, hogy szakítsunk a referencia hagyományos értelmezésével. Valóban meg is jelenik már Kallmeyer és társai

szövegében, és a későbbi kutatás során is a hagyományos (nominális) referencia mellett az ún. történetreferencia (Ereignisreferenz, l. Vater, Einführung in die Textlinguistik. 1992.), valamint az egyes nyelvi jelekhez fűződő, a kontextus függvényében aktivizálható referenciapotenciál fogalma (l. Vater i. m.).

3. A vázolt tudománytörténeti áttekintés a szövegnyelvészet egyik sarkalatos kérdéskörén belül maradván is segíthet megérteni azt a kettősséget, ami a modern szövegkutatást születésétől kezdve jellemzi. Ez a kutatás egyfelől tényleg kénytelen nyelvészeti: grammatikai, szemantikai, a nyelvi rendszer működésére vonatkozó kérdéseket feltenni és megválaszolni, például a szövegbeli téma-réma-viszonyok, a névmásos utalás szabályai, az esetleges egyéb (Kallmeyer szavával élve nem referenciális) utalás szabályai, l. a „pro-nomen” megfelelőjeként tételezhető „pro-adjektívum” (*olyan, ilyen*), „pro-adverbium” (*ott*), „pro-verbum” (*tesz, csinál*) stb., az igeidők referenciája, az ellipszis szabályai monologikus vagy dialogikus szövegekben, a függő beszéd beillesztése és különböző fajtái. Másfelől mindezen témák, valamint a szöveg mint jelenség vizsgálatában óhatatlanul elérkezünk egy határhoz, amelyen túl már nem lehet nyelvészeti kérdéseket feltennünk, illetve megválaszolni, mert kérdéseink nem nyelvi-nyelvészeti természetűek és csak egy másfajta rendszerben tehetőek fel, illetve válaszolhatók meg. Mi több: ez a határ nem is azt szemlélteti, hogy egy-egy szövegalkotó mozzanatot egy bizonyos pontig a nyelvészetben belül tudunk magyarázni, azon túl meg másfajta tudományon belül. A határ eleve a szemléletből adódik: bizonyos kérdéseket lehet a nyelvészet szemszögéből és rendszerében — illetve a szöveg és a vele foglalkozni kívánó tudomány szemszögéből magyarázni.

Mindebből következően nem meglepő az a tudománytörténeti tény, hogy a szövegnyelvészet szabályszerűen kettéválik, illetve megkettőződik: Klaus Brinker a két irányzatot „a nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészetnek”, illetve „a kommunikációra irányuló szövegnyelvészetnek” nevezi. (Linguistische Textanalyse. Berlin 1985.) Nyelvészeti szempontból azonban bizonyos értelemben mindkettő zsákutca. Az egyik azért, mert a szöveg létrejöttének és befogadásának kommunikatív feltételeit nem tudja világosan kizárni a vizsgálatból. A másik azért, mert a szöveg vizsgálatából észrevétlenül átlép a kommunikáció, illetve a beszédaktusok vizsgálatába, s így ismét csak másról, nem a szövegről van szó. Nézzük meg e kettősséget közelebbről is!

3. a. A nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet a szöveget egy adott nyelv szabályrendszerének megfelelően létrejövő (nyelvi) egységként tételezi. Azonban már a kiinduló szövegfogalomnál is nehézségei támadnak, nem tudja ugyanis megmagyarázni, hogy dacára az olyan kohéziót teremtő szabályoknak, mint az ismétlés vagy a névmásos utalás, létrejöhetnek egyértelműen „nem szövegek” is. (L. a 342. lapon idézett példát.) Problémát jelent a szöveget alkotó szemantikai összefüggések feltárása. Láttuk, hogy ez a kontextushoz, a kontextus pedig elkerülhetetlenül nyelven kívüli tényekhez kapcsolódott. Az elméleti szövegnyelvészet megpróbált a 70-es években kidolgozni egy saját, egyéni mélystruktúra — felszíni struktúra modellt. Van Dijk abból indult ki, hogy minden szöveget összefoglalhatunk egyfajta „rövidített változatban” vagy akár egy címben is. (Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague, Paris, 1972.) Ennek a jelenség szintjén adott ténynek az analógiájára teremti meg rendszerében a szöveg absztrakt logikai mélystruktúráját, amelyet a „szöveg tervének” nevez. Egy-egy szöveget ugyanúgy annak „terve” határoz meg, mint ahogy viselkedésünket is céljaink, terveink determinálják. Látni fogjuk a továbbiakban, hogy ez a gondolat fontosnak bizonyul, ugyanakkor igen nehezen, illetve az eddigi kísérletek alapján aligha teremthető meg a mindenkor szövegfelszín és az absztrakt mélystruktúra között az a kapcsolat, amely szabályok formájában képes a szövegfelszínt értelmezni és magyarázni. Az elméleti szövegnyelvészetet ily módon az öncélúvá válás veszélye fenyegeti.

3. b. A kommunikációra irányuló szövegnyelvészet, miképpen nevéből is következik, a szöveget a kommunikáció manifesztációjának tekinti. Figyelmét a szöveg kommunikatív funkciójának megvalósulására összpontosítja. E szövegnyelvészetnek kettős csapdát kellene elkerülnie: 1. Az egyik a szöveg fogalmának kiterjesztése a kommunikáció vagy a beszédaktus egészére. Ezzel azonnal együtt jár a szöveggel foglalkozó tudomány átalakulása kommunikációelméletté vagy beszédaktus-kutatássá. Érdemes ebből a szempontból *H. Vater* (i. m.) nyomán szemügyre venni a következő két szövegmeghatározást.

Wawrzyniak meghatározása a szövegnyelvészet és a kommunikációelmélet összemosódását eredményezheti (idézi Vater, i. m. 16.): „A kommunikáció szövegek révén jön létre, amely szövegeket a kommunikáló partnerek (a beszélő és az értő hallgató, illetve az író és az olvasó) váltanak egymás között. Szövegeken olyan írott vagy szóbeli nyilatkozatokat értünk, amelyek különböző hosszúságúak lehetnek: az egyetlen szóból álló szövegtől egy regény teljes szövegéig.”

E meghatározás második mondata fontos információt közöl a kommunikatív szövegnyelvészetről: leszögezi, hogy beszélhetünk írott és beszélt szövegről (ez utóbbit a korai szövegnyelvészet általában nem vette tekintetbe), és azt is, hogy a szövegnek nem meghatározó jegye a hossza. Ez utóbbi lényeges különbség a nyelvészeti irányú szövegkutatáshoz képest, ahol a szöveg alapja az összeszövődés (textúra), ez pedig aligha képzelhető el, ha a szöveg egyetlen, oszthatatlan egység (pl. egy szó, mint Weöres Sándor némely aforizmaszerű versében: 1. Egysoros versek).

A meghatározás első mondata alapján azonban a szöveget mint kommunikációt kell értelmeznünk anélkül, hogy a meghatározás megadná a kommunikáció számos egyéb lehetőségén belül a szöveg mint kommunikáció helyét. Az erre a meghatározásra építő szövegkutatás egybemosódik a kommunikációkutatással: nincs módunk azt az autonóm tudományos keretet kijelölni, amelyben a szöveggel foglalkozunk, sem azokat az érintkezési felületeket megadni, amelyeknél e kutatás átminősül egy másik autonóm tudományos keretben, ti. a kommunikációelméletben történő kutatássá.

A szöveggel foglalkozó kutatás hasonlóan óhatatlanul átadja a helyét egy másfajta kutatásnak, ti. a beszédaktusok kutatásának, ha Kallmeyer szövegfogalmából indulunk ki: „A szövegnyelvészet elsősorban a nyelv természetes előfordulását célozza meg, hogy megragadjon és leírjon minden a kommunikáció számára releváns tényezőt. Természetes előforduláson azonban minden esetben cselekvések összefüggésében adott beszédaktusokat értünk. Az ezekben a beszédaktusokban megjelenő nyelvet nevezzük szövegnek . . . A szövegnyelvészet nem egyszerűen egy a többi egységhez csatlakozó újabb nyelvi egységet ír le, nem a szóra és a mondatra vonatkozó megfigyelést bővíti ki a szöveg irányában. Egészen más kiindulópontból van szó. A szöveg az alapegység: minden más nyelvi egységet a szöveghez viszonyítva, abból kiindulva lehet/kell leírni.” (I. m. I. 24.)

A meghatározás második fele (a . . . után) megpróbál új utat kijelölni a szövegkutatás számára, a szöveg felől megközelíthető nyelvi kategóriákat azonban eddig csak igen hézagosan sikerült meghatározni. Következik ez abból a tényből, hogy a szövegnek az egyes egységei a mindenkori szövegjelenség mindenkori interpretációjában mások és mások lehetnek. Ami állandó, azt nem a szöveg, hanem a nyelv szabályai biztosítják. Az a próbálkozás, hogy új nyelvleírás szülessen, amelynek viszonyítási pontja a szöveg, a szövegtanak (Petőfi S. János terminológiájában a szemiotikai textológiának) és (vagy?) a szöveg (az interpretáció?) filozófiájának mintegy húsz év óta óhajtott célja.

A meghatározás első fele a szöveget mint beszédaktusokban megjelenő nyelvet tételezi, eszerint a szövegten tárgya csak nehezen különíthető el a beszédaktus-elmélet tárgyától. Mindkét idézett meghatározás segíthet szemléltetni azt az utat, amelyet a kommunikációra irányuló, szélesebb alapú szövegkutatás lépésről lépésre megtesz, hogy kilépjen a nyelvtu-

dományból, és létrehozzon egy többféle autonóm tudományos elméletből összefonódó diszciplínát.

2. A kommunikációra irányuló szövegnyelvészetet egy másik csapda is várja, amely szorosan összefügg a kommunikáció mibenlétével. A kommunikáció: folyamat. Ha a szövegben a kommunikáció manifesztálódik, akkor a szöveget is folyamatként, vagyis nem mint „művet”, hanem mint „működőt” kellene szemlélnünk. Ezen a téren eléggé feltűnő a bizonytalanság. Beaugrande/Dressler például a szövegekről ugyan mint „emberi tevékenységekről” (menschliche Aktivitäten) beszél, magát a szöveget viszont mint „kommunikatív történet” (kommunikative Okkurrenz) definiálja, amely eleget tesz a textualitás hét kritériumának. A kritériumok megléte, illetve vizsgálata a szöveg műre vonatkozik. Ezzel a szövegre vonatkozó tézisek és megállapítások azonnal elválnak az elmélet azon igényétől, hogy a szöveget mint kommunikatív folyamatot ragadjuk meg. (L. Vater, i. m. 22k.)

4. Az eddig elmondottak sorozatosan megkérdőjelezték az egyes elméletek egyes állításait. A szöveget mint textúrát létrehozó visszacsatolások tanulmányozása kivezetett a nyelvészetből, a kommunikációra irányuló szövegnyelvészet pedig csak megfogalmazta azt az igényt, hogy a rendkívül soktényezős szöveget egy sokoldalú tudományos keretben vizsgáljuk: ennek azonban szükségszerűen másnak kell lennie, mint a nyelv működését más-más szempontból elemző kommunikációkutatás vagy beszédaktuselmélet. A vázolt problémák másfelől érthetővé teszik, hogy miért olyan nehéz meghatározni a szöveggel foglalkozó tudomány tárgyát. Nem véletlen, hogy egyes szerzők egyenesen a szövegfogalom nyitott és hipotetikus, vagyis a mindenkori kutatás céljainak megfelelően megadható voltáról értekeznek. (L. Clemens Knobloch: Zum Status und zur Geschichte des Textbegriffs. Eine Skizze. In: Zeitschrift für Linguistik und Literaturwissenschaft. 77 (1990), 69; vö. Vater, i. m. 24 is.) Mielőtt ebben állást foglalnánk, szemügyre kell vennünk a szövegre irányuló nyelvészeti kutatás egy eddig nem említett témakörét.

Ha abból a nyelvészeti szövegfogalomból indulunk ki, amelyik nem a szöveget, hanem a mondatokon túlmutató nyelvi egységet célozza meg, akkor nemcsak arra kell figyelniünk, hogy milyen ismétlődések révén születik a textúra, hanem arra is, hogy mi módon kapcsolhatók össze két mondatot egy kötőelemmel (vagy anélkül) egy egységgé. A mellérendelés tanulmányozása a szövegnyelvészet egyik meghatározóan fontos állomása.

E. Lang monográfiája (Semantik der koordinativen Verknüpfung, Berlin, 1978.) arra a kérdésre keres választ, hogy mi a jelentése két összekapcsolt mondatnak, és hogy ez a jelentés miképpen viszonyul a két mondat önálló jelentéséhez. A két összekapcsolt mondat jelentését egymásra vonatkoztatjuk. A létrejövő egység szemantikailag mást, „többet” közöl, mint a két mondat külön-külön. Egészen mást közölök a hallgatóval, ha a következő kijelentéseket külön-külön, egymástól függetlenül teszem meg (Lang példái nyomán): *Péter vett a feleségének egy autót.*, illetve *Péter vett magának egy Trabantot.*, ahhoz képest, ha a két kijelentést összefűzöm: *Péter vett a feleségének egy autót, magának meg egy Trabantot.*

A mellérendelés két részmondatának van egy közös háttértartalma, amely mindkettőre érvényes, de amely csak a kettő együttesében jelenik meg. Ez a „közös nevező” („gemeinsame Einordnungsinstanz”) határozza meg a mondatok egymás mellé rendeléséből létrejövő „legkisebb”, vagyis a két (rész)mondatból álló szöveget. Ha két mondatot egymás mellé rendelek, kényszerítem az értelmezőt arra, hogy azokat egy közös nevező mentén értelmezze, s így a mellérendelésnek olyan jelentést tulajdonítson, amellyel a részmondatok önmagukban nem rendelkeznek. Ismét Lang példáit idézve: egészen másról van szó a következő három mellérendelésben aszerint, hogy az utolsó részmondat a megelőző részmondatok jelentését miképpen, milyen irányban köti meg: *Frici dohányzik, Péter iszik, Károly kábítószert szed.* *Frici dohányzik, Péter iszik, Károly a körmét rágja.* *Frici dohányzik, Péter iszik, Károly épp egy levelet próbál megírni.*

Ez a szempont, amely érvényes a nyelvészeti értelemben vett „legkisebb szövegre”, minden bizonnyal érvényes lehet a szövegre mint olyanra is. Felidézhetjük ehhez a gondolat-hoz van Dijk kísérletét, aki a szöveg mélystruktúráját mint a szöveg „tervét” kívánja megadni, s a szöveget látenszen is úgy értelmezi, mint olyan nyelvi egységet, amelynek van „terve”.

Klein és Stutterheim szöveg meghatározásában (Text structure and referential movement. In: Sprache und Pragmatik 22 (1991): 1; idézi Vater, i. m. 24 is) feltételezi, hogy minden szöveg alapja egyfajta „Gesamtvorstellung”, egy összegző képzet, amely a szövegnek nemcsak témáját, hanem globális struktúráját is meghatározza, és amely lecsapódik a szöveg egymással különféle visszacsatolási módozatok révén összefűzött résznyilatkozataiban. Az „összegző képzetre” épülő szövegfogalom termékeny lehet mind a szövegnyelvészet, mind a szemiotikai szövegtan számára. Segítségével megmagyarázható, hogy kellő kiegészítéssel, vagyis az összegző képzetnek megfelelően struktúrálva a „nem szöveg” is lehet szöveg, l. például: *Félálomban visszaidézte a délutánt. Valaki előadott egy verset. A vers négybetűs szó. Gyerekkorában gyűjtötte a négybetűs szavakat. A félálomban megjelöli azt a gondolatkört, amelyben felfedezhetjük a szöveg összegző hatású alapképzetét.*

5. Összefoglalásként a következő tételeket lehetne megfogalmaznunk a szövegnyelvészet perspektíváit illetően:

1. A nyelvtudománynak feltétlenül fel kell tudni tenni és meg kell tudni válaszolni olyan kérdéseket, amelyek túlmutatnak a mondat határain. Ezek a kérdések és válaszok, egy-egy adott témán belül, feltehetőek, illetve megadhatók a szintaxis és/vagy a nyelvi szemantika kereteiben.

2. Más, a szövegre mint jelenségre vonatkozó kérdéseket és válaszokat további autonóm tudományos rendszereken (pl. stilsztika, beszédaktuselmélet, kommunikációkutatás stb.) belül lehet megfogalmaznunk, nem zárva ki e rendszerek érintkezésének, egymásba épülésének lehetőségét.

3. A szöveggel foglalkozó tudomány (a tulajdonképpeni szövegtan, l. például: Petőfi S. J. – Vass László, A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban, in: Szemiotikai Szövegtan 5 (1992): 177–179) szükségszerűen igen sokoldalú tudomány, amely egyelőre saját filozófiájának és módszereinek kidolgozásával foglalkozik.

SZAKIRODALOM

- Beaugrande, R. A. de—Dressler, W. U.: Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Niemeyer, 1981.
- Brinker, Klaus: Linguistische Textanalyse. Berlin, 1985.
- Halliday—Hasan: Cohesion in English. 1976.
- Harweg, R.: Pronomina und Textkonstitution. München, 1968.
- Isenberg, H.: Überlegungen zur Texttheorie. ASG-Bericht 2. (1968)
- Kallmeyer—Klein—Meyer-Hermann—Netzer—Siebert: Lektürekolleg zur Textlinguistik. Frankfurt am Main, Athenäum, 1974, 1977.
- Lang, Ewald: Semantik der koordinativen Verknüpfung. Berlin, Akademie, 1978.
- Petőfi S. J.—Vass László: A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban. In: Szemiotikai szövegtan 5. (1992)
- Vater, Heinz: Einführung in die Textlinguistik. München, Fink, 1992.

Megszállott és megszállt. Az Idegen szavak szótára 1958-as kiadásában a *gettó* címszó alatt a következő mondatrészletre lettem figyelmes: „... Németországban, Lengyelországban és a németek által átmenetileg *megszállott* országokban...”, tehát — ismétlem — *megszállott* országokban. Az én nyelv- és stílusérzésem a rövidebb *megszállt* melléknévi igenévi formát kívánná oda, érdemes tehát egy kissé alaposabban utánanézni, melyik a megfelelőbb.

Induljunk ki abból, hogy a nyelvben — különböző nyelvtörténeti okok folytán — viszonylag gyakran keletkezik ugyanannak a jelentésnek, jelentésárnyalatnak vagy nyelvtani funkciónak a kifejezésére két, esetleg több alakváltozat. A nyelv — amely szinte felmérhetetlen eszközeivel, lehetőségeivel is a leggazdaságosabb valami — ilyenkor úgy jár el, hogy — egy kissé leegyszerűsítve a dolgot — vagy egy alakváltozatot tart meg, s a másikat, a többbit, mint fölöslegest, kiveti magából, vagy pedig — és ez sem ritka — az új fejleménynek, fejleményeknek új szerepet ad.

Ez utóbbi történt a *megszállt* : *megszállott* esetében is.

A *megszáll* ige — mint ismeretes — azt jelenti többek között, hogy 'egy területet bizonyos időre fegyveres erővel ellenőrzés alá vesz', és azt is, hogy 'valamely személyt — babonás hiedelem szerint — valamilyen ártó szellem pl. az ördög hatalmába kerít' (l. ÉrtSz.). Közben ennek az igenek a múlt idejű vagy befejezett melléknévi igeneve két változatú lett: a *megszállt* mellett létrejött a *megszállott* forma is. (A tőtípusok között is egyébként gyakran találkozunk efféle kettősségekkel, pl. *ebédelő* : *ebédlő*; *mondotta* : *mondta*; *állsz* : *állasz*; *szólt* : *szólott*).

Nos, a nyelvhasználat mintegy megosztotta az említett két jelentést a két alakváltozat között. A *megszállott* jelenti az olyan embert, akit az a bizonyos ártó szellem hatalmába kerített. És a *megszállt* változat fejezi ki a másik jelentést: olyan terület stb., amelyet rendszerint fegyveres erővel ideiglenesen elfoglaltak.

Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznem, hogy — mint az Értelmező szótár jelzi — a két alakváltozat között nem olyan szigorú a határ, mert — bár ritkán — mindkettő előfordul a másik jelentésében.

Ilyenformán azért az idézett mondatrészlet is megfelelőbben hangzott volna így: „... a németek által átmenetileg *megszállt* — nem pedig *megszállott* — országokban.”

Állócsillag, játékbarlang

Időről időre még a leggondosabban összeállított munkákat is ki lehet egy-egy adalékkal egészíteni, nem kivétel ez alól a TESz. sem. Ilyen adalékkul szolgál nyelvünk két idegen mintára keletkezett szava: az *állócsillag* és a *játékbarlang*.

Szavaink jelentős hányada idegen eredetű vagy idegen (sok esetben német vagy latin) mintára alkotott tükörszó. Ilyen *állócsillag* szavunk is, mely olyan égitestet jelöl, amely a Földről szemlélve mindig változatlan alakban és ugyanazon a helyen látható. Latin megfelelője *stella fixa*, a németben *Fixstern*. A XVIII. századi magyarban a latin, illetve a német szó tükörfordítása jelenik meg, Comeniusnál például *állandó csillag* (NySz.). Bertalanfi Pál és Sartori János munkáiban *fix csillag* szerepel. A ma használatos összetétel előtagja tehát nem magyarázható sem az említett latin, sem a német szóból. A Grimm-szótár tanúsága szerint (Grimms Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1905.) azonban volt olyan német szó, amely az *állócsillag* mintájául szolgálhatott. A XVIII. századi német nyelvben használatosak voltak a *Standstern* és a *Stehstern* szavak (v. ö. Kaspar Stieler, Matthias Kramer és Matthias Claudius műveit), s nagy valószínűséggel ezekben kell keresnünk az *állócsillag* mintáját.

Másik érdekes szavunk a *játékbarlang*, mely „olyan rendszerint rejtett, álcázott helyiség, terem, ahol üzletszerűen folytatnak tiltott szerencsejátékot”, illetve „valamely lakásnak vagy helyiségnek az a része, ahol a kártyázó társaság szórakozik” (ÉrtSz). Vajon ez a kifejezés nyelvünk belső fejlődésének terméke, vagy eredete, mintája ismét csak más nyelvben keresendő? A megoldás megint csak a németben rejlik. Az eredeti német szó *Spielhölle* 'játékpokol'. Eredetéről O. Ladendorf (Historisches Schlagwörterbuch. Berlin, 1906.) a következőket mondja: „A XIX. század harmincas éveiben született szó, eredetileg a fürdőhelyeken található játékkaszinók megnevezésére szolgált, egy évtizeddel később egyre inkább az államilag engedélyezett játékterem jelentést vette fel, míg végül — rossz ómenként — csaknem kizárólag a monte-carlói nemzetközi kassza... 't értették rajta.” A Grimm-szótár így magyarázza: „Intézmény, melyben hazardjátékokat űznek, s ezek azért neveztetnek így, mert általuk sok ember tönkremegy és az öngyilkosságba űzetik...” (v. ö. még Ph. W. Kramer: *Die Opfer der Spielhölle*. Konstanz, 1845.). A mi szavunk nyilvánvalóan félrehalláson és -íráson alapuló fordítás: *Hölle* 'pokol' — *Höhle* 'barlang'.

Nyomárkay Viktor

Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. (Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 253 oldal)

Krúdy óriási életműve egy történelmi korszak meglevenítő enciklopédiája és emberi panoptikuma; forrása és kínálkozó témája tehát egy sor tudomány kutatójának. Életében Krúdynak másfélszáz kisebb-nagyobb könyve jelent meg, az utókor pedig eddig tucatnyi kötetbe hordta egybe sajtóbeli hagyatékát, s e gyűjtőmunka még lezáratlan. A főlhalmozódó gazdag változatosságú anyagtömeg számos irányban adhat ösztönzést bűvárló kutatásra és hasznosításra. Íme, néhány a kínálkozó területek közül: a századvég és a következő évtizedek politikatörténete, korrajza, társadalomképe; a kor közéleti szereplői, jellemző alakjai, típusai; az akkori magyar élet: szokások, divat, nyelvhasználat stb.; a nagyvárossá serdülő Budapest fejlődése és társadalomrajza; a magyar vidék és kisváros élete, a kimúló nemesi világ és a dzsentri; a háborús évek és a következő, „konszolidált” évtized fájdalmas-rezgínált, kritikai képe; a szerelem és a nő lélektana; az írói névadás; a kor társasélete, szórakozásai, vendéglők, gasztronómia stb.

A Krúdy teremtette világ azonban nem utolsósorban nyelvi műalkotás, a legjellegzetesebbek egyike; ilyen irányú vizsgálata erősen háttérbe szorult egyéb szempontok mögött. A stilisztikai elemzés ugyanis sokoldalú készséget, legalábbis kétlakiságot: a nyelv- és az irodalomtudomány területén való egyforma jártasságot kíván. Ritka és szerencsés példa erre a könyv szerzője, aki már több mint húsz éve Krúdy vonzásában él, s nemcsak életes álomvilágának csodálatában merült el, hanem a varázslat titkait intuícióval párosult kutatói racionalitással törekszik megfejteni és elénk tárni. Egyéb irányú termékeny munkássága mellett, jeles stíluskutatóként „Krúdy-szakértővé” is emelkedett. Előző két könyvében: Krúdy képalkotása (1974), Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között (1991), spirálisan körözve végzett földérítő repülést, hogy Krúdy stílusának rejtett részleteit föltérképezze.

A közelebbi, beható vizsgálatra érdemes, feldolgozásra kínálkozó területek, Krúdy egyéni írásművészetének összetevői közt Kemény a nyelvi képek használatát látja a legjellegzetesebb, központi jelentőségű tényezőnek, s e stilisztikai eszköz beható vizsgálatát választotta könyve tárgyául. Elsősorban a nagyobb egységeket alkotó, szövegtani vizsgálatra is alkalmasabb regényeket dolgozta föl. A vizsgálati anyagot adó 20 mű kiválasztása találó. Néhány címmel szívesen gazdagítanánk a sort (pl. Ady Endre éjszakái, Ál-Petőfi, Palotai álmok, Őszi versenyek, Rezeda Kázmér szép élete, Szindbád-történetek, Tótágas), az ebből adódó bőség zavara azonban határt szab az ilyen igénynek. Kemény józan mérséklettel összpontosította tehát figyelmét 8–10 valóban jelentős, tárgya szempontjából jellegzetes műre, belőlük merítve vizsgálati törzsanyagát.

A könyv három nagy részre oszlik: 1. a nyelvi kép stilisztikai elmélete; 2. Krúdy képalkotása és képtípusai; kép és szerkezet összefüggései Krúdy műveiben; 3. a nyelvi képek gyakorisága és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában (e zárófejezet jó kitekintést nyit a vizsgált nyelvi-stilisztikai eszköz továbbélésére).

A stilisztikának talán legbelterjesebben művelt területét, a képkalkotás vizsgálatát a Krúdy-életmű anyaggazdagságával és a róla szóló terjedelmes irodalommal összekapcsolva, látszólag könnyű dolga van a kutatónak. Ha azonban igényes, önálló munkát akar végezni s új eredményekre jutni, nehéz a feladata. A dilemmát Kemény úgy oldja föl, hogy az elméleti irodalom átfogó, kritikai földolgozásával, az eredményeket és tanulságokat hasznosítva, megválasztja azokat a részterületeket, ahol árnyaló szemlélet és találékony módszer sikerrel gazdagíthatja és megtermékenyítheti a Krúdy-filológiát.

Imponáló az az alaposság, tárgyismeret, tájékozódási készség, elemző elmeél és kritikai érzék, amellyel Kemény áttekinti a nyelvi kép fogalmát tárgyaló elméleteket és a hatalmas nemzetközi irodalmat. Az egymásnak ellentmondó, egymással vitázó elméletek, képmeghatározások és -rendszerezések azt jelzik, hogy sokféle tényező bonyolult szövedékéről van szó, amely nehezen foglalható szoros keretbe, s kétséges érvényű minden kategorikus meghatározás, gépies tipizálás, pedáns rendszerezés.

A szakirodalom ellentmondásainak tanulságaként Kemény óvakodik újabb merev, pontoskodó definíciótól. Megelégszik egy rugalmas képfogalommal, melynek számos egymásba olvadó, kereszteződő, átmeneti formája van.

Lényeges szakasz e fejezetben a képbefogadás folyamatának, esztétikai és lélektani hatásmechanizmusának elmélyült elemzése. Itt hangsúlyoznám a ráhangolódó érzékenység és a fantázia szerepét. A kérdés összefoglalása magában is jelentős teljesítmény.

Termékeny és hasznos a fejezetnek az a terjedelmes része, amely az előző eredményeket alkalmazva, Krúdy képkalkotásának stílus eszközeit veszi számba, és elemzi szerepüket. Kemény a színekdochték tekinti alaptípusnak a nyelvi képek közt; Krúdynál is a központba helyezi, s finom tagolással veszi sorra szemléltető anyagát, kiemelve Krúdy valóságlátásának lényegsűrítő eszközeit s a bennük megnyilvánuló szimbolikát.

Krúdy metaforáit vizsgálva egy lényeges, de eddig elhanyagolt szempontra terjed ki a szerző figyelme: a kép tartalmi jellegének és nyelvi alakjának, nyelvtani szerkezetének összefüggésére. A poétikai és a grammatikai struktúrák egymásra vetítésével jelentős feladatot oldott meg, s módszerbeli kezdeményezése nemcsak termékenyítő, ösztönző példát ad, hanem új eredményekre is jut.

Krúdy legjellemzőbb stílus eszköze: a hasonlat. E képtípus elméleti és stilisztikatörténeti kérdéseire is kitér a szerző, megállapítva, hogy az osztályozást logikai és jelentéstani szempontok rugalmas alkalmazásával kell megújítani, s erre az újabb kutatások eredményeit fölhasználva tesz kísérletet, ad modellt. Rendszerében a konkrét—elvont és más ellentétpárok kombinációjával a hasonlattípusok sorát bontja ki. A példaanyagon szemléltetett típusok „megterheltségi” aránya pedig az író egyéniségére és korára utaló jellegzetességeket tárja föl, s az összefüggések általánosítása képvilág és világkép kapcsolatát mutatja meg. (A Krúdy és Proust közt emlegetett párhuzamot is érintve Kemény megállapítja, hogy az eddigi általános kijelentéseket hasonlattechnikájukra vonatkoztatva lehet pontosítani: mindketten a konkrét fogalmat az elvonthoz, kevésbé ismerthez hasonlító, szokatlanabb költői képeket alkalmazzák szembetűnően.)

A képszerűség szövegalkotó-szervező szerepéről szól a könyv következő fejezete. Tartalom és forma, mondanivaló és kifejezés problémáját Kemény a képkalkotás szemszögéből világítja meg. Előbb azonban itt is ismerteti a téma körüli elméleteket, vitákat, s tanulságaik alapján az írói alkotás rétegezett, többszintű elemzését választja módszerül. Vizsgálati anyaga Az útítárs c. regény, célja pedig annak föltárása, milyen szerepet játszanak a nyelvi képek formateremtő, kompozíciós, szerkezeti tényezőként a művészi szövegalkotásban.

A regény szerkezetét szemléltető folyamatos, hármas rovatú ábrázolás (Kemény másutt is gyakran alkalmaz táblázatot, statisztikát, grafikont), a regény 2315 sorát végig-

követve jelöli a megfelelő szöveghelyen a képszerű elemek eloszlását, s ennek megfelelően a váltakozó közlésformákat és a cselekmény fontosabb mozzanatait. Így egyszerre szemlélhető a képek elhelyezkedése, sűrűsége a különféle közlésformákhoz és a cselekménymozzanatokhoz viszonyítva. A képsűrűség — érthetően — a leíró és a reflexív részekben a legnagyobb; ezt meghaladja ugyan az áriának nevezett lírai részlet (belső monológ) adata, de e megállapítások általánosabb érvényét — legalábbis Krúdyra vonatkoztatva — hasonló szövegek ellenőrző vizsgálatával kellene nyomósítani.

A képválasztásnak a kompozíció szempontjából többféle szerepe van: hangulat teremtése vagy érzékeltetése, emlékeztető visszaütés és előremutató, néha drámai jóslat. Példákkal is bizonyítja a szerző, hogy a funkcionális stilisztikai elemzés a mű szűkebb-tágabb szöveghelyzetében végezhető eredményesen, mert a képanyag nemcsak díszítőelem, hanem kompozícióalakító, szövegszervező tényező is. A kulcsszavak mintájára a „kulcsképek” kikeresésével és funkcionális vizsgálatával visz közelebb az értekezés a mű jelentéséhez és Krúdy stílusművészetének lényegéhez. Az elemzésre választott rész a nyíri alkony híres leírása a Napraforgóból. Itt a szerző ismét bizonyosságot tesz tökéletesen ráhangolódó esztétikai-stiláris érzékenységéről, beleélő lélektani készségéről.

Összegezve véleményemet, elsősorban a tárgyválasztás helyességét emelem ki. Krúdyról már első monográfusa, Perkátai László megállapítja félszázaddal ezelőtt, hogy „legnagyobb alkotása a stílusa”. A jelentős Krúdy-irodalomban mégis kevés tanulmány foglalkozik az író stílusművészetével; többnyire néhány szépen hangzó általánosságot ismételtetnek vagy idéznek, akik erről is szólnak. Krúdy megújult népszerűsége, az olvasók nevelését szolgáló irodalompedagógia szempontja magában is igazolja Kemény Gábor vállalkozásának jelentőségét, munkája azonban általánosabb érdekű, mert ösztönző példa és minta az irodalomtörténet, a stilisztika kutatói és a kritika számára.

A szerzőnek a stilisztika elméletében való tájékozottsága, kritikai érzéke, filológiai felkészültsége, rendszerező-elemző készsége és esztétikai érzékenysége szerencsés adottságok társulása. Ezek birtokában dolgozta ki vizsgálati módszerét, mely változatos, rugalmas és ötletes, de mindig reális alapú és szemléletű. A képtípusok rendszerezésével, funkciójuk és esztétikai értékük elemzésével kapcsolatban, a külföldi szakirodalom példájára felhasználja a kvantitatív stilisztika eszközeit, a gépiességet kerülve, a nyelvi-stilisztikai jelenségek bonyolultságát mérlegelő kritikával.

Funkcionális szemlélete, szempontjainak gazdagsága és eredetisége, problémalátó képessége. Az útítárs tüzetes elemzésében érvényesül legszemléletesebben. Ítéző józansága megóvja megállapításainak könnyed általánosításától; hangsúlyozza a kiegészítő, ellenőrző vizsgálatok szükségét. Krúdy érett korszakának az elemzés szempontjából legjellemzőbb műveit állítja középpontba, s bár utal az előzményekre, nemcsak a kényszerű önkorlátozás, de a megfontoltság is visszatartja attól, hogy elnagyolt fejlődésképet vázoljon föl. Vizsgálati anyagának megválasztása, szemléltető és bizonyító idézetei a Krúdy-életmű alapos, áttekinthető ismeretére vallanak.

Érdekes gondolatot fejt ki e középső rész utolsó fejezete: Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben. Akinek egyéniségében és íásaiban oly jellemző és uralkodó kettősség a szerelem- és nőközpontúság s az étel-ital élvezésének szinte filozófiává mélyült passziója, annál nem meglepő, hogy egybefonódik e két vonás. Kemény az író képalkotásának példáin mutatja be, hogyan kapcsolódnak össze „a szív és a gyomor álmái”, annak tanúságául is, hogy az életmű képrendszerében kölcsönhatásban érvényesül a két témakör.

A könyv stílusa az elvont fejtegetéseket is kellemesen oldó, természetes, sőt ahol tárgya sugallja, Krúdyhoz illőn színes, fordultatos. Csak az idegen műszavak aránylag nagy számát tehetnénk szóvá. A szerző egyébként ötletes, találó magyar szakkifejezéseket is használ és alkot.

A felhasznált szakirodalom jegyzékében ötödfélszáz cím áll, jórészt újabb és régi külföldi szakmunkáké. Mindez rendkívül alapos felkészülés bizonyítéka, bár első tekintetre szinte hivalkodó túlzásnak látszanék. A szerző azonban nem öncélúan, tájékozottsága fitogtatására duzzasztotta föl az irodalomjegyzéket, hanem valóban használta is azt, amire hivatkozik; ezt bizonyítja konkrét utalásainak, az idézeteknek bősége és a példákra való alkalmazásuk. A témával foglalkozók pedig hálásak lehetnek e „kézbe adott” kollegiális segítségért.

Kovalovszky Miklós

Nagy Géza: Bodrogközi tájszótár. Bodrogközi Füzetek 4–5. Pácin, 1992. 313 oldal

A tájszógyűjtésnek a magyar dialektológiában meglehetősen régi hagyományai vannak. Elég csupán arra gondolnunk, hogy jóval a nyelvjárástan önálló tudományággá válása előtt már a XVIII. században többen följegyeztek tájszavakat, nem is szólva arról, hogy a magyar nyelvjáráskutatás első korszaka, amelyet a kezdetektől 1872-ig, a Magyar Nyelvőr megindulásáig szoktak számítani, különösen az irodalmi nyelv gazdagítása jegyében zajló tájszógyűjtésben és -kiadásban tud jelentősebb eredményeket felmutatni (l. részletesebben: Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 7; Marton Gyula: Magyar nyelvjárástan. Cluj, 1972. 245–50). Örvedetes, hogy a korábbi lendület a múlt század utolsó negyedében sem szűnt meg, sőt — bizonyos megtorpanás után — nyelvjáráskutatásunk az 1930-as évek közepétől, Csúry Bálint kétkötetes „Szamosháti Szótár”-ától számítva a regionális szótár műfajával bővült, és az 1950-es évek elejétől napjainkig további kiadványokkal gyarapodott. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyar nyelvjáráskutatásnak a tájszótárak gyűjtésében és kiadásában nincsenek már teendői.

Ha az eddig megjelent különböző típusú tájszótárakat abból a szempontból vizsgáljuk, hogy gyűjtési helyük a magyar nyelvjárások mely területeire esik, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a Nyugat-Dél-Dunántúlról, valamint Dél-Magyarországról és a Délvidékről több szótár is napvilágot látott, a Szamoshátról, a moldvai csángó nyelvjárásból és az Ipoly mentéről is van egy-egy kiadvány, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy például a Dunántúlnak a Balatontól északra eső részéről, a Duna-Tisza közéről, a Jászság vidékéről, a Palócföld bizonyos tájegységeiről, a Tiszántúlról, Erdélyből és a Kárpátaljáról is mennyire szükség volna egy-egy tájszótárra. S milyen jó, hogy Nagy Géza nemrég megjelent kiadványa révén most már a Bodrogközt is azon tájegységekhez sorolhatjuk, ahonnan dialektológiai kutatásunk immár egy újabb tájszótárral gazdagodott!

A Bevezetésben — többek között — a tájszógyűjtés fontosságát és sürgősségét okolja meg a szerző, és szól azon motívumokról is, amelyek már 1957-től e leletmentő munkára ösztönözték. Bár kezdetben még nem gondolt a tájszók rendszeres, következetes följegyzésére, mindennapos tanári tevékenysége azonban egy idő után ráébresztette arra, hogy gyűjtőmunkáját a népelet valamennyi területére ki kell terjesztenie. A következőket írja erről: „Iskolai munkám során . . . meglepődve tapasztaltam, hogy tanítványaim sem Arany Toldijának, sem Csokonai vagy Ady műveinek egyes kifejezéseit nem értették meg tanári magyarázat nélkül. Amíg az én nemzedékem számára még természetes volt a paraszti élet, a gazdálkodás szavainak ismerete, az ő számukra már mindez ismeretlen, csak szótárban található fogalomná vált” (2).

Szótárának nagy részét passzív megfigyeléssel gyűjtötte, de anyagát — az Értelmező Kéziszótárt és néhány tájszótárt is felhasználva — aktív módszerrel is bővítette. A közzétett tájszóanyag hitelességét, megbízhatóságát nyilvánvalóvá teszi az a körülmény, hogy Nagy

Géza e vidék szülőtte, és gyermekkorától fogva jól ismeri a bodrogi köz népi életét, minden napjait és tájszólását is, s így saját szókincse is egyik forrása lehetett feldolgozásában. Az sem elhanyagolható tényező továbbá, hogy régóta foglalkozik szülőfalujával, a bodrogi köz Karcsa és környéke néphagyományainak gyűjtésével, és ennek kapcsán már korábban — néprajzi és nyelvjárási szempontból egyaránt — értékes anyag látott napvilágot összeállításában (ilyen gyűjtemény pl. a „Mesék, mondák Karcáról és Karosból”. A karsai általános iskola és II. Rákóczi Ferenc Művelődési Otthon Erdélyi János Honismereti Szakkörének gyűjtéséből. Karcsa, 1973).

„A Bodrogi közről” című fejezetben (5–7) gyűjtésének színhelyéről ad a szerző rövid — főképpen földrajzi és történeti szempontú — áttekintést. A Bodrogi köz nagyobbik része (összesen 32 település) a trianoni békeszerződés óta Szlovákiához tartozik, kisebbik felét pedig az a terület alkotja, amely a határtól délre egészen a Tiszáig húzódik. Szótárának anyaga ennek a huszonkét községből álló magyarországi Bodrogi köznek a tájszavait tartalmazza. Sem itt, sem a kötet más fejezetében nem esik viszont szó arról, hogy vajon az anyaggyűjtés nagyjából azonos mértékben történt-e mind a huszonkét faluban, vagy esetleg volt egy-két olyan község (pl. a szerző által különösen jól ismert Karcsa és Pácin), amelyre a szótár törzsanyagát alapozta, a többi településen pedig ahhoz kiegészítő gyűjtést és ellenőrzést végzett. Az utóbbi változatot tartom valószínűnek, hiszen pl. karsai tájszógyűjtéséből az 1970-es évek végén a Magyar Nyelvőrben közölt mutatótáblát 102 [1978.]: 96–107). Egyébként — elfogadva Kiss Jenő véleményét (l. részletesebben: MNy. 69. 502) — szerintem is hasznosabb a tájszógyűjtést egyetlen falu szókincsére építenünk.

Érdekes és tanulságos az a felosztás, amelyet Nagy Géza a bodrogi köz falvak öt települési csoportjáról foglalt össze, ugyanis az ottani községek kialakulását a mocsaras, nádas területekben — egykor különösen — bővelkedő Bodrogi köz földrajzi adottságai szabták meg, mindegyikük a vízjárást követve települt. A bodrogi köz községeire nagyrészt jellemző az a kép, melyet a következőképpen vázol föl a szerző: „A homokhátakra települt falvak rendszerint egy utcából álltak. Az utca mindig a domb gerincén futott észak–dél vagy kelet–nyugat irányban aszerint, hogyan helyezkedett el a domb. Merőlegesen futott az utcára a házhelyek egyik vége, míg a másik a nádasig, a vízig húzódott. Ez még ma is jól megfigyelhető néhány bodrogi köz faluban, ahol a porták kútágasai — melyek a maguk idejében csónakkikötésre is szolgáltak — olyan egyenes vonalban állnak, mintha úgy jelölték volna ki őket” (7). Bodrogi köz népének sajátos vízi világa, életmódja természetesen a szótár anyagában is tükröződik, hiszen viszonylag sok tájszó kapcsolódik a napjainkig már jórészt letűnt életformához. Így például a halászat egykori fontos szerepét mutatja az, hogy milyen sok halfajtát tartott számon Bodrogi köz lakossága (pl. *csík* 'hengeres, hosszanti sávokkal tarkított testű, lápokban élő halfajta', *kaszakeszeg* 'kardoshal, garda, gárdahal', *oláharcsa* 'oláh harcsa, tiszai halfajta'; stb.). Hasonlóképpen nagyon gazdag a halászat különböző módjaival, menetével, eszközeivel kapcsolatos szókészlet is (pl. *alín* 'a gyalom alsó szélén vezetett, nehezekkel ellátott zsinór, kötél', *csákoslegény* 'az a halász, aki a csónakban a csákot kezeli', *csempeháló* 'emelőháló, bokorháló', *gyalom* 'kerítőháló', *mereggyű* 'kör alakú, kávéra szerelt merítőháló', *pálha* 'a horgászfelszerelés úszója', *száklék* 'a jégbe vágott másfél négyzetméternyi lék, melyen a szákot eresztették le a jég alatti halászhálhoz'; stb.). A nád és a gyékény különböző célra való felhasználásának sokféleségét a velük összefüggő tájszók gazdagsága is jól érzékelteti (pl. *fabocskor* 'nádvagáskor használt, nyárfából vagy fűzfából faragott lábbeli, melyet a csizmára húztak', *gyékényszakajtó* 'gyékényből font szakajtó, melybe a kiszakított kenyértésztát tették kelesztetni', *hassura* 'nádpadló, nádból szőtt, kötött melegágytakaró', *köppü* 'gyékényből font méhkas', *nádfiók* 'a nád fiatal hajtása', *nádihegedű* 'nádból készült zeneeszköz, melynek hártájára zizegő hangot adott', *nádpatics* 'nádfal, melyet sárral tapasztottak be'; stb.). — Nem csekély azoknak a szavaknak a száma sem, amelyek

az egykori vízi világhoz, annak növényeihez és állataihoz kapcsolódnak (pl. *békanyál* 'poshadt állóvízben tenyésző, zöld, szálaeszkákból álló hínár', *borsfű* 'vörös, pettyes virágú fűszer- és gyógynövény', *csorbóka* 'tejnedvet tartalmazó, sárga, fészkes virágú gyomnövény, melyet liba takarmányozására használtak', *eszterág* 'vándormadár', *gyoszom* 'hínárszerű zöld vízínövény', *libuc* 'bibic', *sárhajó* 'felbevágott csónak a sárban való közlekedésre', *úszóláp* 'olyan összefüggő lápdarab, mely a mocsaras területen a szél hatására vándorol'; stb.). — Hogy a kendertermesztésnek és -feldolgozásnak milyen nagy szerepe volt régebben a Bodroghköz falvaiban is, azt szemléletesen mutatja az e tárgykörbe tartozó szókészleti elemek bősége (pl. *borda* 'a szövőszék keretbe foglalt, nádfogakból álló fésűszerű eszköze', *csinnya* 'a fonálvető azon része, amelyen megoszlik a fonál', *eszvata* 'szövőszék', *esztevata* 'talpas szövőszék', *fonalrázás* 'az a művelet, amikor a hamut kirázzák a vízben a fonálból', *fűszősz* 'a megtiltolt szősz egy marékja vagy bábja', *kita* '21 fej szősz csomóba kötve', *pásmacsap* 'a fonálvető csinnyából kiálló két csap', *szősz* 'fonásra alkalmas kenderrost', *tilló* 'a szőszben levő apró csepű kiszedésére szolgáló eszköz'; stb.).

A kötet egész anyaga — amint azt a fentiekben bemutatott példák is illusztrálják — jól alátámasztják azt a régi fölismerést, hogy nyelvjárásaink szókészlete mennyire gazdag a népelet minden olyan területén, amely — különböző okokból — egy-egy tájegység lakóinak anyagi és szellemi kultúrájában fontos szerepet játszott. Ezért csak egyetérteni tudok a szerző azon megállapításával, amely szerint a szókészletben „tükröződik egy nép — jelen esetben a bodroghközi nép — életformája, foglalkozása, képzeletvilága, műveltségi színvonala. De a nyelv, a szókincs útmutatást ad az adott nép gazdasági, társadalmi helyzetére is. Ugyanakkor nyelvtörténeti szempontból is tanulságos lehet egy vidék szókincsének az összegyűjtése” (8).

Az eddigi tájszótárak egy részéhez hasonlóan a kötet elején (8—10) áttekintést olvashatunk a bodroghközi nyelvjárás főbb sajátosságairól, melyeket a szerző tizenegy pontban foglalt össze. Ha azonban valaki alaposabban tájékozódik a „Bodroghközi tájszótár” anyagában, akkor a fölsorolt nyelvjárási jelenségek mellett — részben a címszavakban, részben a példamondatokban — több olyan sajátásra bukkanhat, amely dialektológiai és/vagy nyelvtörténeti szempontból is figyelmet érdemelhet. Hogy ez mennyire így van, azt szeretném néhány példával is szemléltetni. — A magánhangzó-jelenségek közül gyakori a köznyelvi *é*-vel szembeni nyílt *e*-zés (pl. *arsónyel*, *baklevel* 'a tekergetőbak forgórésze', *fenek*, *járókötel*, *kerekagy*, *szekerderek*; stb.), találunk példákat az illabiális *i*-zésre és *e*-zésre (pl. *bikkfa*, *ficfa* 'fűzfa', *filke*; *tenkre*), és szórványos adatok előfordulnak a nyílt *a*-zásra (*alló*, *arsó*), a szóvégi nyílt *ó*-zésre és *ó*-zásra (*gyűrő*, *gyűsző*; *ocsó* 'ocsú', *sotó* 'satu' és *válló* 'vályú'), valamint a rövid magánhangzó nyúlására (*ekékórmány* és *órmény* 'örvény'), a rövid zárt *i*-zésre (*cserepfazik*), a nyílt *é*-zésre (*ténta*) és az elhasonulásra is (*gyenta* 'gyanta'). — A mássalhangzó-jelenségek körében figyelemre méltó a palatális *ny*-ezés (*gurtnyi*, *platnyi*, *pásmazsinyeg*, *sifony* 'szekrény', *zsinyatol* 'zajong, kiabál' és *innya* 'inni'), viszonylag gyakori a *j*-zés (pl. *gabonapájinka*, *jánycsescsü* (*alma*) 'delicesz', *kajimpál*, stb.), az *sz* és a *z* affrikálódása (*cikra*, *toklác*, *voncol* és *eveddző*) és az *rl* hangkapcsolat hosszú *ll*-et eredményező hasonulása (*ballang*, *gyalló*, *kollát*, *pallag*, *salló* és *talló*), szórványosan az *r* és *l* hangcserére (*levolver*), a nyúlásra (*laposs* és *mezző*) és a hangátvetésre (*keleb* 'kebel' és *tereny* 'tenyér') is van példa. — Jó néhány olyan tájszó is előfordul, amelynek nyelvtörténeti szempontból lehet jelentősége (pl. *bilaj* 'bivaly', *cakó* 'golya', *erge* 'kis mélyedés vályogvetéskor, ahol a sarat megtapossák', *harmadfű* 'harmadik éves', *hegyiszősz* 'az a vége a szősznek, amely míg kender volt, virágzott', *húrol* 'sertés beléről a zsírt késsel levakarja', *pácán* 'fácán', *talu* 'toll', *talvészcodik* 'tollászkodik, nehezen szedi magát rendbe', *vadnak* 'vannak'; stb.).

A szótár anyagából az is jól kiviláglik, hogy a bodroghközi falvak nyelvjárását kisebb fokú idegen nyelvi hatás is érte. Nyilvánvalóan szóföldrajzi okokkal magyarázható, hogy a

szókészletben szlovák eredetű tájszók is találhatók (ilyennek látszik pl. a *bacso* 'juhász', *bújnyik* 'sötét nézésű, gonosz, betyár, rossz ember', *butyka* 'deszkából készített, szögletes falú, kerek tetejű őrház', *kurnyovica* 'rossz, zimankós, viharos', *lokxa* 'gyúrt tésztából a vason sült lángos', *povedál* 'feleslegesen beszél', *sickojedno* 'mindegy', *sztapacska* 'lisztből és nyers burgonyából készült galuska' és *vidla* 'villa'). A *vidla* címszóra megadott példamondatból kiderül, hogy a 'villa' értelmezés a mezőgazdasági eszközre vonatkozik. A kötetben egy-két kárpátukrán eredetre valló lexéma is fölbukkan. Valószínűleg ide sorolható a *cerkó* 'görögkatolikus templom' és talán a 'ráncos szoknya' jelentésű *kabát*. — Bizonyos esetekben nemigen lehet eldönteni, hogy a bodrogi közeli nyelvjárás némelyik tájszava szlovák vagy kárpátukrán eredetű-e (ilyen a *laptá* 'labda, rongyból készült játék' és a *laptázik* 'labdázik'). Ez részben azzal függ össze, hogy a keleti szlovák és a kárpátukrán nyelvjárások sok rokon vonást is mutatnak, részben pedig azzal magyarázható, hogy átdő nyelvként földrajzi-történelmi okokból a szlovák és a kárpátukrán egyaránt számba vehető. — A bodrogi közeli nyelvjárás szókészletében kisebb mértékű német nyelvi hatás is kimutatható. A német eredetű szókészleti elemek nagyobb hányada a mindennapi élet legkülönbözőbb területére terjed ki, kisebb részük mesterségszó vagy pedig olyan lexéma, amely még az Osztrák – Magyar Monarchia közös hadseregében katonáskodó bodrogi közeli férfiak nyelvhasználatából kerülhetett a nyelvjárásba. Ilyenek például a következők: *ándung* 'kedv, szándék', *cibak* 'kétszersült', *fájront* 'pihenő, munkaidő vége', *frájcimmer* 'szobalány', *gersli* 'hántolt árpa, árpagyöngy', *hicc* 'a vas fehér izzása', *hiccel* 'fehéren izzik <a vas>', *menázi* 'élelem, koszt, ellátás', *misung* 'cement és homok vizes keveréke', *pankrót* 'kiált', *tönkre megy, megbukik*, *ráf* 'a szekérnek a vasabroncsa', *rajcsúr* 'lovak jártatása, gyakoroltatása, lovarda', *risztung* 'felszerelés, ruházat', *slájer* 'menyasszonyi fátyol', *slajferes* 'köszörűs', *strózsák* 'szalmaszál', *sung* 'ütem, lendület'; stb. — Érdekes, hogy még az Amerikát megjártak szóhasználatából is bekerült egy-két angol eredetű lexéma a bodrogi közeli nyelvjárásba (pl. *burd* 'szállás', *burdos* 'szállást kivevő, szálláson levő', *dipó* 'hajóállomás'; stb.).

A szerző szól az egyes szócikkek fölépítéséről, megadja a jelek, rövidítések és a jegyzetek fölöldását is (10—1), s ezután következik a kiadvány gerincét képező adattári rész (12—311), végül utószó és tartalomjegyzék zárja a kötetet (312—3). Az egyes szócikkek fölépítésének elveiről többek között azt jegyzi meg, hogy „A címszavakat köznyelvi alakjukban írom le. Ha a szó alakja eltér a köznyelvitől, akkor a köznyelvi alak után leírom a kiejtett változatot is” (10). Az itt megfogalmazott elvet azonban következtetlenül alkalmazza, ugyanis nemegyszer a nyelvjárási szóalak áll a szócikk élén. Így pl. a 104. lapon *ficfa* szerepel címszóként, utána a szó visszaszorulására utaló 0 jel, a szófaji megjelölés és a toldalékok következnek, ezután értelmezésként a *fűzfa* köznyelvi lexémát találjuk, és végül példamondat zárja a szócikket. Ilyen fölépítésű címszó több is található az adattárban (pl. *arsó*, *ásló*, *bikkfa*, *bűt*, *cserepfazik*, *ézi* 'íze', *fenkü* 'fenőkö', *gyurótekenő*, *gyűker* 'gyökér', *gyűrő*, *gyűsző*; stb.). A szótár szócikkeinek fölépítése arra vall, hogy a szerzőtől idézett mondat megfogalmazása pontatlan. Véleményem szerint nem volt szerencsés eljárás, hogy eltért a szerző a tájszótárakban nagyrészt már kialakult azon gyakorlattól, amely szerint címszóként a tipográfiai jól elkülönített köznyelvi lexéma áll, s ezt követi a nyelvjárási ejtészó. — A címszók jelentésmegadása és a példamondatok általában jók, pontatlanság ritkán fordul elő (ilyen pl. a 80. oldalon szereplő *dzsama* tájszó, amelynek a jelentése és az annak megvilágítására szolgáló példamondat nem felel meg egymásnak).

Nagy Géza „Bodrogi közeli tájszótár”-át a magyar nyelvjáráskutatás és más tudományágak (főképpen a néprajz) számára is fontos és hasznos kiadványnak tartom. Ez a munka műfajilag nagyrészt azon tájszótárak sorába illik, amelyet a korábbi, teljességre törekvő regionális szótárak után Imre Samu „Felsőbüki tájszótár”-a indított el (1. részletesebben: Kiss Jenő: MNy. 83[1987]: 393). Egy-két kifogásom, észrevételem a mű értékét lényegében nem

érinti. Meggyőződése, hogy a Bodroghöz népelete és múltja iránt érdeklődők és a szakemberek egyaránt haszonnal forgathatják. Ezért mindenekelőtt a szerzőt illeti dicséret, aki kitartó szorgalommal és lelkesedéssel gyűjtötte és állította össze szótárát, de elismerést érdemelnek mindazok, akik a „Bodroghözi tájszótár” kiadását megértő támogatásukkal lehetővé tették.

Szabó József

Vöő Gabriella (szerk.): *Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból*

„Egy Nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár, mint mikor a 'Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt' — írja egyik kiváló közmondásgyűjtőnk, Pálóczi Horváth Ádám kéziratban ránk maradt kiadatlan szólás- és közmondásgyűjteményének előszavában. E megállapítás írójának nyelvünk és néphagyományaink iránti féltő szeretet sugallta riadtan óvó felkiáltása jutott eszembe a Vöő Gabriella által szerkesztett gyűjtemény forgatása közben.

A kötet megjelentetésével a romániai magyar szólás- és közmondáskutatásban az első önálló közmondásgyűjteményt üdvözölhetjük. Magyar közmondások és szólások mindeddig csupán mint a különböző népköltési gyűjtemények kiegészítő fejezeteiként jelentek meg, mintegy ízelítőül a különböző vidékek észjárásából és nyelvezetéből. Egy teljes, az erdélyi magyarság szólás- és közmondáskincsét összegyűjtő és rendszerező kötet megjelentetése több szempontból is hasznosnak bizonyulna. Választ kaphatnánk számos néprajzi, areális nyelvészeti, parömiológiai kérdésre, amelyek egy ilyen szólás- és közmondásgyűjtemény hiányában egyelőre megválaszolatlanok maradnak. Egy teljes magyar szólás- és közmondásgyűjtemény lehetővé tenné annak tisztázását is, hogy milyen mértékben élnek és funkcionálnak a magyar szólások és közmondások az erdélyi magyarság körében, milyen nemzetek közötti kapcsolatok mutathatók ki a közmondásanyagban, milyen formában kerülnek át az egymástól való kölcsönzések egyik nyelvből a másikba, az évszázados román—magyar—szász együttélés milyen módon tükröződik a proverbiumrendszerben stb.

A romániai magyar parömiológiai kutatás, különösen ami a kétnyelvű román—magyar, ill. magyar—román közmondáskutatást illeti, nem tekinthető minden előzmény nélkül. Megjelenésekor hozzánk is eljutott Vöő István nyelvész román—magyar (1978) és magyar—román összehasonlító közmondásgyűjteménye (1984), amelyet értékes alapműnek tekinthetünk a két nyelv összehasonlító közmondáskutatása területén.

Vöő Gabriella által szerkesztett erdélyi magyar közmondásgyűjtemény összesen 5662 közmondástípust tartalmaz, amely alapját, mint ahogyan azt „A kiadásról” c. utószóból megtudhatjuk (279—280. old.), a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Központja Etnológiai és Szociológiai Osztályának Archívumában lévő közel 40 000 egységet kitevő magyar proverbiumanyag képezi, melynek legnagyobb része az 1958—1959-es években Faragó József irányításával szervezett pályázatos gyűjtés eredménye. E szólás- és közmondásanyagot a szerzők az intézet munkatársainak proverbiumgyűjtéseivel és a már megjelent gyűjtemények közmondásanyagával egészítették ki.

A közmondásgyűjtemény tulajdonképpeni szótári részét (39—278. old.) egy, a magyar és a külföldi parömiológiai kutatások történeti előzményeiről és elméleti kérdéseiről részletes áttekintést és elemzést adó „Bevezető” rész előzi meg (5—38. old.). A szótárt a már fentebb említett utószó, „A kiadásról” (279—280. old.), valamint egy, a címszóként ki nem emelt, a szótárban szereplő közmondások alkotótagjainak ábécé

sorrendbe foglalt „Szómutatója” zárja, amely megkönnyíti az olvasó tájékozódását a kötet egészében.

A tudományos igénnyel íródott „Bevezető” részben a szerző részletes áttekintést ad a magyar szólás- és közmondásgyűjtés és a parömiológiai kutatások történeti előzményeiről a kezdetektől napjainkig. Sokoldalú elemzésnek veti alá a történeti és a modern parömiológia eredményeit, elméleti kérdéseit és célkitűzéseit; részletesen kitér a nemzetközi parömiológiai kutatásokban kialakult új szemléletmódra és módszerekre, különös tekintettel a parömiológia újabb kommunikációelméleti és logikai-szemiotikai nézőpontjaira. A nemzetközi parömiológia ilyen irányú eredményei külföldön legfőképpen G. Permjakov szovjet és Archer Taylor amerikai parömiológus, hazánkban pedig Voigt Vilmos, Szemerkényi Ágnes és Kanyó Zoltán nevéhez fűződnek.

A szerző jóvoltából áttekintést kapunk továbbá a romániai magyar parömiológiai kutatások eredményeiről és feladatairól, amely számos részeredményt mutathat fel, s legjelentősebb állomásai Vöö István általam említett két közmondásgyűjteménye, s nem utolsósorban a most ismertetésre kerülő gyűjtemény.

A szerző továbbá körülhatárolja a parömiológia illetékességi körét, meghatározza a szólás és közmondás fogalmát, összefoglalja a közmondás frazeológiai vizsgálatának eredményeit, elemzi a közmondások szerkezeti sajátosságait, szemantikáját, logikai struktúráját, a kommunikáció során betöltött funkcióját és e funkció logikai-szemantikai alapját.

A szótári rész az 5662 közmondástípust s ezeknek a típusoknak az erdélyi magyar folklórban fellelhető változatait tartalmazza. A közmondások ábécé szerinti sorrendben következnek kulcsszó szerinti besorolásban, melynek keretében a közmondástípusokat a szerző számmal, a változatokat pedig az ábécé kisbetűivel jelöli. Mind a típusoknál, mind a változatoknál zárójelben utalás történik arra, hogy a teljes anyagban a szóban forgó közmondás hányszor fordul elő. A változatok száma érzékelteti az elterjedés mértékét, azonban e számszerű adatokat a szerző viszonylagosnak tekinti, mivel a pályázat során begyűlt anyag nem tükrözi egyenletesen a magyarlakta vidékek közmondásanyagát.

Az erdélyi magyar közmondáskutatást éppen a helyszíni gyűjtések hiánya nehezíti meg, azoknak a konkrét megfigyeléseknek a hiánya, amelyek a jelentéstartalmakat adott időben és adott helyzetben állapíthatják meg. Ezért gyűjteményünkben a szerzők nem is közölték a közmondások bevett jelentéseit, hiszen a hagyomány mindenkinek nyújt bizonyos szabadságot ennek az érdekes és jelentésárnyalatokkal teli kis műfajnak éltetésében. Néhány esetben a megértéshez szükséges magyarázatot, valamint a tájszavak jelentését a szótár szögletes zárójelben adja meg. Kulcsszónak a szerző a közmondás legjellemzőbbnek és legállandóbbnak ítélt szavát tekinti. Általában a főnevet emeli ki, de olykor kulcsszónak fogja fel minőséget, cselekvést jelentő szavakat is. Több egyenértékű szó előfordulása esetén a közmondás első releváns szavát tekinti a szerző kulcsszónak. A releváns szó legtöbb esetben azt a valóságjelenséget jelöli, amelyre a megállapítás vonatkozik.

Az illusztráció kedvéért hadd álljon itt a szótárból egy szócikk:

abrakol

8. *Késő a hegy alatt abrakolni.* (7) a) *A hegy alatt késő zabolni.* (1) b) *A lovat nem a hegy alatt kell abrakolni.* (2) c) *Nem a hegy alatt zabozzák a lovat.* (1) d) *Ne abrakolj, mikor indulni kell.* (2) e) *Ne abrakolj a hegy alatt.* (1) (39. old.)

A gyűjtemény anyagában az egész magyar nyelvterületen ismert, általában elterjedt, közkeletű közmondásokon kívül (pl.: *Aki á-t mond, mondjon b-t is; Kétszer ad, ki gyorsan (hamar) ad* 39. old.), nagy számban fordulnak elő olyan közmondások is, amelyek csak az erdélyi magyar nyelvterületre jellemzőek, s használatuk Erdély magyarlakta vidékeinek egyes közösségeire korlátozódik. Ezeket a közmondásokat O. Nagy Gábor „Magyar szólások és közmondások” c. szótára nem tartalmazza. Ilyenek például a következő közmondások:

Nem ostor, hanem az abrak indítja a lovat. (21) a) A lónak abrak kell, nem ostor. (1) b) Nem ostorral hajtják a lovat, hanem zabbal. (1) c) Száz ostorcsapásnál hatásosabb egy tarisznya abrak. (39. old.)

A gyűjteményben a közmondások fent említett két csoportján kívül elvétve előfordulnak olyan újabb szállóige-szerű képződmények is, amelyekről az idő és az emlékezet rostája dönti majd el, hogy mennyire időtálló elemei lesznek az erdélyi magyar közmondáskincsnek. Véleményem szerint ilyeneknek tekinthetjük a következő közmondásokat: *A kimondott szót úrrakétával sem érheti utol* (1) (Sz-365); *Légyvárak építőinek mindig van építőanyaguk* (1) (L-62); *Részeg ember a társadalom szégyene* (2) (R-50); *Édesebb az álma a munkás embernek* (1) (A-120); *A becsvágy a munkásság rugója* (1) (B-155).

Vő Gabriella közmondásgyűjteménye jelentős eredménye nemcsak a romániai magyar szólás- és közmondáskutatásnak, hanem része az egyetemes magyar parömiológiai kutatásoknak is, s előrevetíti annak reményét, hogy a jövőben lehetővé válik, részenként és fokozatosan az egész magyar nyelvterület szólás- és közmondáskincsének feltérképezése és hasonló kötetekben történő megjelentetése.

Az általam ismertetett közmondásgyűjtemény nemcsak a parömiológiával hivatásszerűen foglalkozó nyelvészek, néprajzkutatók számára hasznos, hanem tanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a művelt nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat.

Megjegyzések:

1. Pálóczy Horváth Ádám: *Ezer-nyolcz-száz-tizen-kilencz Pelda-Beszédek, rövid nyomos és köz Mondások*. MTA Kézirattára. M. Irod. Régibb és újabb írók. 8. rész, 47, 1819.
2. Vő István: *Dictionar de proverbe român-maghiar*, Editura științifică i enciclopedică, București, 1978;
Uő.: *Dictionar de proverbe maghiar-român*, Editura științifică i enciclopedică, București, 1984.

A gyűjtemény megjelent: Kriterion Könyvkiadó, București, 1989, 280 p.

Dr. Györke Zoltán

The Language Situation in the Russian Federation (Oroszország és a volt Szovjetunió országainak nyelvi gondjai)

Egy figyelemre méltó kiadványt kaptam a minap a moszkvai Nyelvtudományi Intézetből: *Языковая ситуация в Российской Федерации: 1992 — The Language Situation in the Russian Federation* (Moszkva 1992). E kötet az 1992. február 25—28. közt ott megtartott „Korunk nemzeti nyelvi problémái Oroszországban” című konferencia anyagát tartalmazza az előadások szövegének angol nyelvű kivonatával. A tanácskozáson több mint 70 szakember vett részt az orosz tagköztársaságokból és nemzeti területekről, továbbá Moldavából és Üzbegisztánból. Nyelvészekon kívül néprajzos, szociológus, filozófus kutatók, sőt az orosz Legfelsőbb Tanácsból néhány küldött és közigazgatási vezetők vettek részt. Az előadók és hozzászólók egy jogász (A. Sz. Pigolkin) kivételével a nyelvi problémák szakemberei voltak. A kiadvány két mellékletet tartalmaz: Az Orosz Föderáció (akkor még Szocialista Szovjetköztársaság) nyelveinek, illetve beszélőinek statisztikáját, valamint az 1991. október 25-én elfogadott és a Legfelsőbb Tanács által megerősített nyelvi törvény teljes szövegét. A kötet V. M. Szolncev és V. Ju. Mihalszenko gondozásában jelent meg, nem minden sajtóhiba nélkül még az orosz szövegben sem.

A gondolatot a tanácskozás megrendezésére (évenként meg kívánják ismételni) a volt SZU égető nemzetiségi és nyelvi problémáin kívül az említett törvény és a tagköztársaságok-

ban meghozott vagy készülő törvények adták. Amint a határozatok közt olvasható (185), a konferencia felkéri az Orosz Föderáció elnökét, hogy adjon támogatást a kisebb nemzetiségi nyelvek tankönyveinek, szótárainak, továbbá egy „Az Orosz Föderáció nyelvei” címen megjelenendő folyóirat kiadására.

Az egyik legfontosabb nyelvi probléma a Föderáció és a tagköztársaságok nemzeti nyelveinek viszonya, ebből eredően az a kérdés, hogy hogyan tölthetik be a nemzeti nyelvek a modern hivatalos és irodalmi nyelvek valamennyi funkcióját, amely az orosz eddigi túlsúlya és a beolvasztó politika miatt csak csökevényesen valósult meg.

Vitaindító beszédében Szolncev elmondja (172—4), hogy a régi Szovjetunió területén a lakosságnak csak alig fele tudott egyáltalán oroszul, az orosz köztársaságban viszont gyakorlatilag mindenki.

A kiadvány értéke, hogy a már említett statisztikai függeléken kívül az előadások számszerű adatokat közölnek a nemzetiségekről és az egyes területeken beszélt nyelvekről, tehát a két- és többnyelvűség eseteiről, továbbá az iskoláztatás, a sajtó és egyéb művelődési intézményekről, amelyek ilyen részletezésben nemigen találhatók meg más szakmunkákban.

A bevezető előadást a két szervező, Szolncev és Mihajcsenko tartotta (7—18). Az oroszországi tagköztársaságokat a nyelvi helyzet szempontjából, igen mereven, három csoportba sorolják: 1. amelyben a „névadó” nemzet többségben van (legalább 50% arányban), példa rá a Tuvai, a Csuvas és a Kabard-Balkár Köztársaság, 2. amelyben a névadó nemzet az egész lakossághoz képest kisebb, mint 50%, de 30%-nál nagyobb arányú, pl. a Kalmük, a Mordvin, az Udmurt és a volgai Tatár Köztársaság, végül 3. ahol a névadó lakosság aránya kevesebb 30%-nál, mint pl. a Karjalai és a Baskír Köztársaság (új neve: Baskortosztán). A legelőnytelenebb helyzetben a saját nemzeti területen kívül, főleg szórványokban élő lakosság van, így a mordvinok és tatárok 75, a karjalaiak, lezgek, a cseremiszek, a csuvasok 45-50, a baskírok, burjátok, zürjének, votjákok és oszétek 30-40 százaléka.

A nyelvi problémák részletezésében a szerzők több ellentétes tendenciát sorolnak föl, pl. a nemzeti nyelvi funkciók, főleg a közigazgatási nyelv kifejlesztésére irányuló mozgalmakat, amelyekkel szemben a „nyelvi nihilizmus” észlelhető helyenként, tehát a közömbösség a saját nemzeti nyelv iránt a közvetítő és kultúrahordozó orosz javára, főképp a városlakó fiatalabb nemzedék köreiben. Jelentkeznek túlzó, káros tendenciák is, pl. a „nyelvi expanzió”. Példa rá, hogy észt körökben Tallinn város nevét cirill írásban két *n* betűvel akarják írni; másik példa kirgiz szélsőségesek közt jelentkezik, miszerint e nép nevét oroszul is veláris *i* hanggal kívánják ejtetni, kirgiz módra, holott oroszul e nép neve palatális *i* hanggal hangzik (akárcsak magyarul).

Megtudjuk a szerzőktől, hogy a kétnyelvűség terjesztésére 1989 óta orosz nyelvterületen kísérletek történnek, pl. Moszkvában kilenc nyelv tanítását kezdték el 42 iskolában összesen 450 tanulóval: jiddis, örmény, ukrán, moldvai (= román), grúz, belorusz, lett, litván, koreai és tat (Baku környéki iráni) nyelvet.

A. Sz. Pigolkin rámutat (18—28), hogy a nyelvi problémák a Szovjetunióban 1991-ig nem voltak jogilag szabályozva. Tegyük hozzá, hogy a szovjet alkotmány 36. törvénycikke kimondta a nemzetiségek nyelvének szabad használatát, de ezt az alapelvet jogszabályok nem határolták körül. Az 1991-ben hozott első törvény preambuluma leszögezi, hogy az orosz föderáció nyelvei „az orosz állam közkincese”. A törvény kimondja továbbá (3. § 2. bekezdés), hogy Oroszország államnyelve az orosz. A 3. § 3. bekezdése szerint az egyes tagköztársaságok maguk határozzák meg a köztársaság államnyelvét (vagy nyelveit). A szerző kifogásolja, hogy a törvény túlságosan deklaratív, az egyes tételek nincsenek kodifikálva, azonkívül a fogalmazás több helyen nem szabatos. Szerepel benne például a „nyelvi szuverenitás” nem világos, elvont fogalomra nem alkalmazható kifejezése. Pigolkin szerint hiba volt, hogy a törvény kidolgozásába sem nyelvész, sem jogász nem vontak bele.

M. I. Iszajev ismert szociolingvista; l. pl. *Јазиковејоје ѕтројтејлѕтво в ѕѕѕѕѕѕѕ* (Moszkva 1979) és *Јазики малоеѕѕѕѕѕлених народов ѕѕѕѕѕѕѕ* (Moszkva 1990) című munkáit. Tanulmányában (28–38) először a volt SZU nyelveinek genetikai csoportosítását vázolja föl, majd rátér a hajdani nyelvi politika elveinek és gyakorlati alkalmazásának értékelésére. (Megjegyzem, hogy a finnugor nyelvek közt nem említi meg a magyart, holott Kárpátalján, szóval a régi SZU területén legalább 200 000 ember beszéli.)

A fiatal szovjet állam nyelvi gondjairól szólván Iszajev hangsúlyozza, hogy a 130 nyelv közül még ma is csak 20 bír kidolgozott, mindennapi funkcióban alkalmazható írásbeliséggel; számos iszlám vallású nép használt ugyan korábban arab betűket, ám csupán vallási szférában. Megjegyzem, hogy Szolncev és Mihalsenko (7) oroszországi vonatkozásban 129 népről beszél, amelyhez még egy 54 névből álló pótlista járul, de hozzáteszik, hogy különféle források más-más számú nemzetiséget tüntetnek föl.

A szerző szól az orosz írásreformról, s ennek bevezetését 1917. december 23-ra teszi, holott azt még az ideiglenes kormány rendelte el. Az írásbeliség megteremtésekor az egyik vitapont volt, hogy fonetikus vagy fonologikus legyen-e az ábécé. Iszajev szerint a latin betűs ábécék általánossá tételekor számos hibát követtek el azzal, hogy nem voltak tekintettel az egyes nyelvek eltérő hangrendszerére. 1937. február 11-én a Nemzetiségi Tanács elrendelte a cirill betűkre való áttérést az 1920 után írásbeliséget kapott nyelvekben. Ennek következtében számos nyelven csökkent az amúgy is zsenge íráshasználat: itelmen, szamojéd, sór stb. A hibát tetézte az egységesítő, a népek közti különbséget elmosni kívánó pártpolitika, utójára a 70-es években. A cirillizáció kétségtelen russzifikáló indítékú volt, nyelvi megalapozás nélkül.

Iszajev helyesen állapítja meg, hogy az arab írás nem alkalmas számos, főleg török nyelv fonetikai rendszerének lejegyzésére, de nem szól arról a nyomásról, amely e népekre nehezedett, hogy ti. nem is egészen fél nemzedék alatt két új írásrendszerre váltottak át: az arabról, amelyet mégis ismert az intelligencia, a latinra, majd a latinról a cirillre 1920 és 1937 között.

Iszajev megemlékezik azokról a nyelvészekről, akik bár nyelvtörténésznek indultak, de végrehajtották a 20-as években számos nyelvben az írás bevezetését és a vele járó nyelvújítást, főképp a leningrádi egyetem és az Északi népek intézete keretében: V. I. Johelszon, V. G. Bogoraz-Tan, A. Ja. Sternberg stb. Nem említi meg azonban, hogy mennyien estek áldozatul a sztálini tisztogatásoknak „nacionalista elhajlás” vádjának ürügyén, pl. Je. D. Polivanov 1938-ban.

Iszajev szerint a volt SZU-ban nemzeti csoportban és nemzeti kisebbségben élő k száma 55 millióra rúg, köztük van 25 millió orosz is, akik az Orosz Föderáció határain kívül élnek.

Hiányolható ebben a cikkben és a kötet többi előadásában, valamint a hozzászólásokban, hogy az oroszosító törekvések egy jellegzetes fajtájáról nem esik szó, nevezetesen az orosz jövevényszavak erőltetett átplántálásáról e nemzetiségi nyelvek szókincsébe, és egyidejűleg az 1920 után képzett vagy a régi irodalmi nyelvekben már meglévő tükörszavak kiiktatásáról. Hogy ellenkező törekvések jelentkeznek több nemzetiségi nyelvben, arra néhány előadásban találunk utalásokat, így L. L. Ajupova és szerzőtársai cikkében arról olvasunk, hogy a baskír „nyelvi tisztaság” óreinek tevékenysége nyomán kezdik fölleveníteni a 20-as évek előtti arab-perzsa eredetű szavakat, pl. a *redaktor* 'szerkesztő', *zavedujuščij* 'vezető', *načal'nik* 'parancsnok, előljáró' (baskír ejtésű) alakok helyett a *moherrir*, *modir*, *ture* szavakat (58).

V. Ju. Mihalsenko a volt SZU kis népei nyelveinek veszélyeztetettségéről ír (39–43). Ez foglalkoztatja az orosz államot is; 1992. júniusában a Legfelsőbb Tanács tárgyalta a nemzetiségi és nyelvi beolvadás problémájáról, amely 50 kisebb népet érint. Mihalsenko hivatkozik A. Je. Kibrik 1981-ben megjelent ilyen tárgyú művére (O. faktorah, otriatyelno

vlijajuscsih na zsziznyeszposzobnoszty jazikov malocsiszlennih narodov, Moszkva). Kibrik különben angolul is publikált e témáról az *Endangered Languages* című kötetben (257–73), amelyben az egyes szerzők a világ más tájain beszélt, de kihalófélben levő nyelvekről írnak (R. H. Robins és E. M. Uhlenbeck szerkesztésében 1991-ben, Berg Publishers, Oxford — New York), de erre Mihalczenko nem hivatkozik.

Az egyes nyelvekről szóló tanulmányok közül O. P. Anziganova a hakasz (44–50), Ju. L. Arancsin és D. A. Mongus (50–5), A. V. Kosztrikov (108–10), továbbá M. B. Martan-Ool (115–9) a tuvai, L. L. Ajupova, T. M. Garipov, Z. G. Urakszin (55–61) és O. D. Naszirova (120–30) a baskír, C. N. Ajusova (61–8) a kalmük, A. N. Badajev (68–73) a korják, Z. U. Bljagoz az adig (73–8), B. Balejev és Sz. Iszhakova (78–82) a szibériai tatár, M. Z. Zakijev és szerzőtársai (82–8) a kazáni tatár, G. H. Ibragimov a dagesztáni (88–92), O. A. Kazakevics és A. I. Kuznyecova (92–101) a szamojéd, N. G. Kolesznyik (101–8) a kabard és baskár (108–10), T. B. Krjuskova (110–5) a karjalai és végül O. E. Poljakov (130–4) a mordvin népek és névadó országaik nyelvi helyzetéről ad számot. Az anyanyelv iránti érdeklődés, a saját nyelv presztízsének növekedése észlelhető 1986 óta a mordvinok közt (178), a tuvai (52, 108–10), az adig (75) és a kabard-baskár nyelv (106) iránt, sőt a tulajdonképpen saját irodalommal nem rendelkező karjalaiak és vepszék közt is, habár jó részük érdeklődése inkább a finn nyelvhez kapcsolódik (111–3). Bizonyos megelégnélkülés mutatkozik a baskírok (57) és újabban a kalmükek (192) közt, a kazáni tatárok, főképp a városi fiatalság azonban még nem jutott túl a „nyelvi nihilizmuson” (84). Leginkább aggasztó a szölkupok (183–4), a korjások (72) nyelvi öntudata, és ugyancsak a mélyponton van a csuvasoké (194), amint a vitán elhangzott hozzászólásokból és kérdésekből kiderül.

A tanácskozáson néhány témát több előadó érint. Úgy látják, hogy a nyelvi kérdést napjainkban túlpolitizálják, hogy nem annyira szakemberek, mint inkább politikusok, publicisták, írók és más értelmiségiek kívánják rendezni általános ismereteik, a józan ész, a nemzeti érzelmek és egyéb nem tárgyilagos szempontok alapján. Szolncev és Mihalczenko mint extrém esetet említik meg (12), hogy az ész parlamentben nemrég egy képviselő halálbüntetést javasolt a nyelvi törvény megszegői ellen, s a 71 képviselőből hatan szavaztak rá. Számos előadó kiemeli, hogy a két- és többnyelvűség jogi és társadalmi úton való szabályozása bonyolult feladat, különböző megoldáshoz kell folyamodni az egyes köztársaságokban és nemzetiségi területeken a helyi viszonyoknak megfelelően, hogy számos nemzetiségi nyelvnek teljes körű funkcióval való felruházása igen nehéz, mert kevés a jól képzett tanerő, nincsenek jó tankönyvek, több csekély írásbeliségű nyelv leírása sem korszerű. A szubjektív tényezők szintén megnehezítik a nyelvi politika megvalósítását. E tekintetben a saját nyelv iránt érzett ragaszkodás vagy ellenkező esetben az illető nyelv lekicsinylése — mint említettük — különböző mértékben jelentkezik más-más köztársaságban, és különböző megoldást kíván. A vendéglátók szavaiból kiérződik az orosz nyelv mint közvetítő nyelv jövőbeli szerepe iránti aggodalom, valamint az elmúlt hetven év nyelvi politikájának terhelő emléke, amelyet igyekeznek a hibák és eredmények tárgyilagos mérlegelésével feldolgozni.

Emeljük ki a statisztikai mellékletből az uráli nyelvek adatait összehasonlítva őket Hajdú Péter (*Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest 1981, 104) által idézett mutatókkal (a SZU-ban tartott 1979. évi népszámlálás szerint):

nép	1979		1989	
	lakosság száma	anyanyelvi beszélők %-a	lakosság száma	anyanyelvi beszélők %-a
vogul	7 000	49,5	8 279	36,7
osztják	21 000	67,8	22 283	60,5
zürjén	478 000	77	483 578	71,1
votják	714 000	76,5	714 833	70,8
cseremisiz	622 000	86,7	643 698	81,8
mordvin	1 192 000	72,6	1 072 939	69
karjalai	138 000	55,6	124 921	48,6
vepsze	16 000	46,1	12 142	51,3
lapp (SZU)	1 900	33	1 835	42
jurák	30 000	80,4	34 190	77,7
nganaszan	900	90,2	1 262	83,4
szölkup	3 600	46,6	3 564	47,7
enyec	400	—	198	46,5

Amint látjuk, egy évtized alatt némi növekedés mutatkozik e népek számában (de a mordvinok és enyeczek száma fogyott), azonban anyanyelvi tudásuk a lappok és vepszék kivételével csökkenőben van.

Az Orosz Föderáció nyelvi politikája a szóban forgó kiadványból is megállapíthatóan visszatért a 20-as évek szépen hangzó alapelveihez. A nyelvi törvények végrehajtási utasításai várhatóan biztosítani fogják a szabadságjogok gyakorlati megvalósulását, és ennek következményeképpen számos irodalmi, sőt alig-alig írott nyelv használata ki fog teljesedni az állami és társadalmi élet minden területén, anélkül hogy az orosz mint közvetítő nyelv visszaszorulna. Mindehhez persze a szövetségi, a tagköztársasági és nemzetiségi területek állami és társadalmi intézményeinek valóban demokratikus kiteljesedése szükséges. Sajnos azonban számos eddig is veszélyeztetett kisebb nyelv, köztük a vogul, osztják, enyec, szölkup stb. kihalásával, a természetes asszimiláció hatásaként, számolnunk kell.

Az itt ismertetett kiadvány elég nagy hiányt pótol, hiszen a szovjet nyelvi politika (némileg visszafogott) elitélése, a jelenlegi nyelvi és nemzetiségi adatok és gondok tényszerű feltárása korábban nem volt lehetséges. A kötet tehát hasznos útmutató nemcsak a volt Szovjetunió, hanem ezen túlmenően a világ nyelvi problémáinak számbavételére is.

Fodor István

Dansk—Ungarsk Ordbog. (Egy újonnan megjelent dán—magyar szótár) Budapest, 1993.

Az északi népek nyelvével és kultúrájával ismerkedők és a skandinavisztika iránt érdeklődők számára új lehetőséget kínál az Északi Fény BT. gondozásában megjelent legújabb, s egyben legbővebb, legkorszerűbb dán—magyar szótár második kiadása. A magyar—dán kapcsolatokat hagyományosan a kölcsönösség és az egymás iránti megértés jellemezte hosszú idők óta. Nagy előrelépést jelentett a közelmúltban a Kecskeméti Létesített Dán Kulturális Intézet megnyitása, de segített a két ország kultúrájának, nyelvének, szokásainak megismerésében a Miskolci Bölcsész Egyesület Egyeteme Északi népek nyelve és kultúrája tanszék tevékenysége is.

A két nép nemzeti színeit egyesítő borítóval megjelent Dán—magyar szótár, az itt ismertetett kötet, már az igényesebb nyelvtanulók és nyelvtanárok, műfordítók igényeit is kielégíti. Ez

a második kiadás a szótár 1982-i első változatának mintegy 15 000 szót és kifejezést tartalmazó anyagát 50 000-re bővíti, és a szóanyagban kívül e kiadásban részletesebb dán nyelvű nyelvtani bevezetőt, a szótár végén pedig egy magyar nyelvű nyelvtani összefoglalót is adtak.

A magyar és a dán nyelv eredetében (de hát ez közismert), mind pedig szerkezetében és hangzásában jelentős eltérést mutat. Az északi germán csoportba tartozik. Igen régi írásosságú, hiszen már a IX. században megindult a dán terület államválasa, s a X. században létrejött az első dán királyság. Az első dán király, Kékfogú Harald 985-ben halt meg, de utóda Sveinn meghódította Angliát, majd Nagy Knut egyesítette Dániát, Norvégiát és Angliát (1018–1035). Ide tartozott Svédország déli része, Skåne is. 1658-ban a roskildei békével ezt a területet elvesztette Dánia, de az ott élő emberek a dánhoz hasonló nyelvjárást beszélnek még manapság is. Norvégia és Svédország 1397-ben a Kalmari Unióban egyesült Dániával, amelyből Svédország 1523-ban végleg kivált. Norvégia azonban egészen 1814-ig szerves része volt a dán királyságnak. Ezután is sok háború folyt a különböző területekért. Dánia területe ma csak 43 074 négyzetkilométer, lakóinak száma közel 5 millió.

A dán nyelv legrégebbi emlékei a Kr. u. 800 tájáról fennmaradt dán rúnafeliratok, melyek még a vikingek korából maradtak ránk sírfeliratokon. A legrégebbi ránk maradt összefüggő nagyobb terjedelmű szöveg az ún. Codex Runicus, amely a XIII. század végén keletkezett és tulajdonképpen törvénygyűjtemény. A XIV. századtól kezdve már számos más törvénykönyv, sőt néhány legendatörredék és orvosi könyv is fennmaradt. A névtani kutatások szempontjából fontos Valdemár király topográfiája. Az első dán nyelven nyomtatott könyv a dán verses krónika (Den Danske Rimkrønike), a XV. század végén jelent meg. Az ódán nyelv sok morfológiai hasonlóságot mutat a viking kor norvég és izlandi rúnafeliratainak nyelvezetével, a XIII. századtól kezdve viszont már inkább az ósvédvel mutat rokonságot. A XVI. század elejétől lényeges változás állt be, a dán beszédet annyira jellemző stød ('lökés'), vagyis a szaggatottság, egy fonetikai jelenség realizációja: a hangszalagok a hang képzésekor pillanatnyi zárt alkotnak, s a kiáramló levegő útját megakadályozzák. A fonetikai változások fonologizálódtak, rendszerszerűvé váltak (*hun* 'ő', *hund* 'kutya'). Az újdán irodalmi nyelv fejlődését nagymértékben elősegítette a könyvnyomtatás elterjedése. A XVII. század végén a nemzeti nyelv iránt megnőtt az érdeklődés, a XVIII. században a helyesírás került a nyelvi kérdések középpontjába. Új szavak keletkeztek egyben ez időben, és tükörszavak tömkelegét alkották. A legjelentősebb reformhulám már e századra nyúlik át: az 1900. évi határozat eltörölte az igeragozásban a használatból már régen kiveszett egyes—többes szám megkülönböztetését. Az 1948-ban hozott helyesírási reform óta van érvényben a jelenleg is használatos ábécé. Részletesebb leírás található a dán hangrendszerről és ennek változásairól a Dán—magyar szótár nyelvtani összefoglalóiban, valamint Hutterer Miklós Germán nyelvek című munkájában.

A dán nyelvvel ismerkedni kívánók számára a nehézséget nem a nyelvtani rendszer bonyolultsága jelenti, hanem a hangképzés. Az ejtés és az íráskép között igen nagy az eltérés, a hangok kiejtése függ a szón belüli elhelyezkedésüktől. Sok az ún. néma ejtés, rövidülés. Az idegen szavak esetében a dános változatot adja meg a szótár (pl. *milieu* helyett a szótárban *míljo* áll).

A dán nyelvtan eléggé egyszerű, a dán főneveknek ma már csak két nemük van, közös nem *en*, a semleges nem *et* végződést mutat (pl. *pigen* 'a leány', *aeblet* 'az alma'). A dánban a főnevet nem ragozzák. A birtokviszony kifejezésére (akárcsak kissé hasonlóan az angolban), több lehetőség van. Az igealakok minden személyben és számban azonosak, a múlt idejű formák két alaptípust *-te* és *-ede* végződést mutatnak, de vannak rendhagyó igék is, melyek eltérő múlt idői alakot mutatnak. A dánban a főnevet a melléknévvel egyeztetni kell, a fokozás hasonló más germán nyelvekééhez. A számneveket százig egybe kell írni, utána a szabályoknak megfelelően tagolva. Reméljük, mihamarabb kezünkbe kerülhet a magyar—dán rész is, valamint a dán nyelvkönyv, hang-, illetve videoanyag.

Kincses Kovács Éva

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1979.

A napi- és hetilapok nyelvművelő cikkeit elemző jelen összefoglalás folytatása a Nyr. alábbi számaiban közzétett szemléknek: 1953: 229—35; 1954: 26—33, 191—6; 1955: 242—6, 359—65, 466—73; 1956: 161—73, 381—6; 1957: 496—503; 1961: 356—65; 1963: 477—89; 1967: 80—91; 1969: 147—59; 1972: 105—20; 1975: 95—105; 1976: 479—98; 1981: 236—51; 1984: 108—26; 1988: 100—17, 492—503; 1991: 273—83.

20 újságból 490 közleményt dolgoztunk föl az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatóinak szíves segítségével. Az írások megoszlása a következő (zárójelben a továbbiakban használandó rövidítés, utána a megjelent cikkek száma):

a) Napilapok: Magyar Hírlap (MH — 54), Magyar Nemzet (MN — 53), Népszabadság (NSZB — 47), Népszava (NSZV — 3); [Békés megyei] Népújság (BN — 21), Déli Hírlap (DH — 2), Dunántúli Napló (DN — 4), Észak-Magyarország (ÉM — 5), Fejér Megyei Hírlap (FH — 10), Hajdú-bihari Napló (HBN — 13), [Heves megyei] Népújság (HN — 60), Kelet-Magyarország (KM — 8), Petőfi Népe (PN — 24), Somogyi Néplap (SN — 8), Szolnok Megyei Néplap (SZN — 20), Zalai Hírlap (ZH — 9)

b) Hetilapok, folyóiratok: Élet és Irodalom (ÉI — 32), Élet és Tudomány (ÉT — 73), Köznevelés (KN — 42), Napjaink (N — 2)

Az előző évekhez képest jelentős változás nem történt, nagy vonalakban hasonló eredményre jutottunk vizsgálódásunk során. Valamelyest visszaesett a nyelvművelésben mindig is élenjáró Magyar Nemzet cikkeinek a száma, viszont fölzárkózott mellé a Magyar Hírlap és a Népszabadság, mindkettőben színvonalas rovat működött. Dicséretes a (Heves megyei) Népújság és a Petőfi Népe rovata; kevés, ám értékes cikket közölt a Hajdú-bihari Napló, a Kelet-Magyarország és a Zalai Hírlap. A többi napilapban inkább hír jellegű közlemények jelentek meg, semmint igazi nyelvművelő írások. A hetilapok közül szakmailag példamutató az Élet és Tudomány nyelvi tevékenysége, s öröndetes, hogy az Élet és Irodalom is állandó fóruma a népszerű nyelvművelésnek.

A tekintélyes mennyiségű adat következtében bizonyos válogatásra volt szükség: a kevésbé fontos hírek, valamint az egyedi voltak miatt témáink sorába nehezen illeszkedő cikkek kimaradtak a részletes földolgozásból.

I. A nyelvművelésről általában

Több mint 20 cikk foglalkozott a nyelvművelés általános kérdéseivel, viszont az előző évektől eltérően nem került szóba az általános nyelvészet témaköre.

Lőrincze Lajos kifejtette, mi a különbség az emberközpontú és a nyelvközpontú nyelvművelés között (ÉI 8. 6). — Az MTA Anyanyelvi Bizottsága célul tűzte ki, hogy nyelvileg elemezze a fontosabb kiadványokat. Először a Tankönyvkiadó került sorra. A megállapítások szerint elterjedt a nyelvi igénytelenség, az idegen fogalmak túlzott használata és a „disszertációs stílus” (Ábrán; MN okt. 17. 6). — Montágh Imre sajnálatosnak tartotta, hogy az élőbeszéd kutatása csak megkésve kezdődhetett el. A vizsgálatok újabb területe a teljes kommunikációra kiterjedt (KN 7. 14). — Bognár József példákkal szemléltette, mit jelent a gyakorlatban a kommunikációkutatás eredményeire támaszkodó anyanyelvi kísérlet (uo. 7. 32). — Lőrincze Lajos fölvetette, hogy mi is a nyelvérzék, és mennyire lehet rá hagyatkozni (ÉI 50. 6). — Szende Tamás megállapította, hogy a nyelv, a szó nem lehet válságban, de a nyelvet beszélő ember igen, ha visszaél a nyelv adta lehetőséggel (KN 40. 12).

— Szende Tamás könyvéből (A szó válsága) ugyanilyen gondolatokat idézett Falus Róbert is (NSZB júl. 17. 7).

Benkő Loránd szólt az anyanyelv ápolásának fontosságáról, és elemezte a beszélt, illetve az írott nyelv egymásra gyakorolt hatását (BN ápr. 25. 1). — Bakos József a trágár beszéd háttérét kutatta, s utalt Madáchra: „A trágár beszéd trágár emberekhez vezet” (HN máj. 15. 6). — Wacha Imre az ún. „nagyközéleti” fogalmazás helytelenségeinek okát tárta föl (NSZV jan. 6. 4). — Szépe György a nyelvileg művelt emberek képzésének feltételét abban látta, hogy hatékonyabbá kell tenni az anyanyelvi nevelést, és szükséges fejleszteni a kommunikációs készségeket (HN ápr. 20. 6). — A szép magyar beszéd tanításában fontos a példamutatás, és minél fiatalabb korban meg kell kezdeni az erre való szoktatást (G. K.; SN ápr. 25. 4).

Ladó János szóná tette a terjedő durvaságokat (MH dec. 1. 6). — Szűts László is határozottan állást foglalt a trágárság visszaszorítása mellett (uo. jan. 27. 6). — A helyes beszéd tanulásának pszichológiai háttérét vázolta föl Kanizsai Dezső és Pető Gábor (NSZB febr. 9. 5). — Fogalmazásainkban előforduló általános hibákat tárt föl Heltainé Nagy Erzsébet (MN jan. 20. 6).

Jakab László kezdeményezésére számítógép segíti a debreceni nyelvészeket (HBN jan. 9. 4).

Szűts László fölvezolta a nyelvcsaládok és a nyelvrokonság főbb tudnivalóit (MH febr. 24. 6). — Szilágyi Ferenc történeti jellegű elmélkedésében arra keresett választ, hogy a régebbi társadalmakban miként igyekeztek gátat vetni a beszédben a fölös indulatoknak (MN aug. 12. 13).

II. Kiejtés

Lőrincze Lajos a nyelvi hitelesség egyik tényezőjének tartja a tájnyelvi formák pontos megkülönböztetését, például utal az *e*-zés és *ő*-zés térbeli eloszlására (EI máj. 26. 6). — Tótfalusi István szerint a hibás kiejtésnek két alapvető oka lehet: a tudálékosság és a tudatlanság (uo. márc. 3. 2). — Balabán Péter az idegen nevek kiejtésében nem tudja elfogadni a szélsőségeket: meg kell találni az arany középutat, főleg a tömegtájékoztató eszközökben (uo. 5. 9). — Ugyanerre a témára hoz példákat Jakab Erzsébet: ő az angol *Tony* nevet is magyarosan ejtené a szinkronizált filmekben (uo. 16. 2). — Ugyancsak gondot okozó angol neveket vizsgál É. Kiss Sándor. Hiányolja az egységes ejtést a következők esetében: *Onedin, Scotland Yard, Columbo, Peter, Daniel* (MH nov. 10. 6).

Gyakori hiba érzékelhető a *Sopianae* cigaretta nevének ejtésekor (HN jan. 14). — A nyelvi köztudatban helytelenül (*ty*-vel) rögzült *Osztapenko* neve és a lengyel pénz, a *zloty* (Ladó János; MH jún. 9. 6). — Nyelvünkben a beszédhangok időtartamának jelentésmegkülönböztető szerepe van, erre figyelmeztet Rónai Béla (ÉT 967). — Zellinger Erzsébet azt igyekszik kideríteni, hogy az *ajatollah* a *h* végű főneveinek melyik csoportjába illeszthető (uo. 1561). — Buvári Márta megmagyarázza, hogyan kell hangsúlyozni az *egy kevés* szókapcsolatot (uo. 16), Rozsly György pedig a *csakúgy* határozószó nyomatékáról tesz megállapításokat (uo. 178).

Kiss István nyelvünk sajátosságát, az illeszkedést vizsgálja, s arra a következtetésre jut, hogy napjainkban már nem érvényesülnek maradéktalanul a hagyományos hangtörvények (PN szept. 12. 5). — Scholz Lujza a csecsemő beszédfejlődésének leírása után leszögezi, hogy már kisgyermekkorban ki kell alakítani a helyes hangképzési módokat (BN jan. 21. 15). (*Folytatjuk.*)

Zimányi Árpád

Szende Aladár 80 éves

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. június 7-i felolvasó ülésén köszöntötte Szende Aladár ny. főiskolai tanár kollégánkat, folyóiratunk szerkesztőjét 80. születésnapja alkalmából. Milyen furcsa és igaztalan is azt írni ünnepeltünkről, hogy nyugalmazott! Hiszen fiatalos frissességgel, bámulatos munkabírással, csendben és szerényen, lelkiismeretesen és önzetlenül dolgozik mind a mai napig elsősorban az anyanyelvi nevelés és a nyelv művelés szerteágazó területein.

A nevezetes jubileum — szép szokás szerint — számadásra késztet: az eddigi életút felmérésére, a tevékenység méltatására. Szende Aladár 1914. június 12-én született a Baranya megyei Pécsdevecseren, tanítói családban. Elemi iskolai tanulmányait Karancson és Magyarmecskén, a középiskolait pedig Aszódon és Gödöllőn végezte. 1933 és 1938 között — az Eötvös-kollégium tagjaként — a budapesti tudományegyetemen szerzett középiskolai tanári oklevelet, majd a nyíregyházi és a hatvani gimnáziumban tanított. 1945 után az oktatási minisztériumban, a Köznevelés szerkesztőségében és különböző általános iskolákban dolgozott. 1953-tól 1955-ig a budapesti pedagógiai főiskola magyar nyelvészeti tanszékének adjunktusa, majd gyakorló gimnáziumi vezetőtanár, egyben 1956-tól (tehát csaknem négy évtizede!) a Magyar Nyelvőr szerkesztője, 1962-től pedig — húsz esztendeig — az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa. 1977-ben ment nyugállományba, de csak azért, hogy kötetlenebbül, ám változatlan energiával és szorgalommal végezhesse ugyanazt, amit addig is cselekedett. Voltaképpen az alkalmazott nyelvészet két — egymásra épülő — területével foglalkozott és foglalkozik: az anyanyelvi neveléssel és a nyelv műveléssel.

2. Munkásságának „gyakorló terepe” negyedszázadon át elsősorban az iskola volt. Tapasztalatainak összegzéseképpen A nyelvtanítás módszertana címmel egységes főiskolai jegyzetet írt (1954). Hogy további módszertani tevékenységét történetileg is megalapozza, áttekintette a két világháború közötti középiskolai tankönyveket. Ebből a vizsgálatból terjedelmes kézirat született, amely egy akadémiai pályázaton díjat is nyert. A munkálkodás gyakorlati eredménye az volt, hogy felderítette a tárgyalt korszak nyelvtudományának kapcsolatát az iskolai oktatómunkával. Az 50-es évek eleje óta azután számos általános iskolai és középiskolai tankönyvet jelentetett meg. Ez utóbbiak közül úttörőnek számít A stílus című könyve (1963), amelyet 1982-ig használtak a középiskolák IV. osztályában. Újdonsága abban rejlett, hogy a funkcionális stilisztika szemléletét érvényesítette, művelődési anyagában a stílusrétegek tanát alkalmazta, módszerében pedig a stílusérzékét gyakorlatokkal és feladatokkal fejlesztette. Ő gondozta az 1965-ben bevezetett reformterv magyar nyelvi tematikáját is; ebben a szerkesztéstant dolgozta ki a középiskolák III. osztálya számára. Az elgondolás különösen a tervszerű fogalmazástanítást és a sokáig nélkülözött retorikát alapozta meg. Ügvelt arra is, hogy a tankönyvhöz munkafüzet kapcsolódjék.

Két, ugyancsak nagyon előremutató kísérletet vezetett ezekben években: az egyik a programozott oktatás alkalmazása, a másik pedig az „intenzív nyelvtan-tanítás” volt.

A programozott oktatás a tananyag témáinak részegységekre való felbontását, sorrendbe állítását, a feladatok folyamatos megoldatását jelentette, mégpedig úgy, hogy a tanulók az egyes részműveletek elvégzése után önmagukat ellenőrizhették. A program az egyéni tanulás eszközeként megállta ugyan a helyét, a programozott tankönyv azonban mégsem vált általánossá. Elsősorban azért, mert csupán leíró nyelvtani és helyesírási programot sikerült készíteni a különböző iskolafajták és fokok számára, a fogalmazástanítást, a beszédművelést és a stílusfejlesztést azonban ilyen technikával nem lehetett megoldani. Ettől függetlenül: az eljárás azt a módszertani szemléletet erősítette meg, hogy a feladatrendszert tanítás jóval hatékonyabb a hagyományos formáknál.

Az „intenzív nyelvtanítást” szoros kapcsolatban van az előző módszerrel. Elvi alapját tulajdonképpen a gondolkodáslélektan szolgáltatta. Az eljárásnak a lényegét Weöres Sándor fogalmazta meg találóan: „Az egyetlen igazi tanulás: a lényünkben szunnyadó tudásnak tevékeny ébresztése” (A teljesség felé. Egybegyűjtött írások, 623). Vagyis: az ismereteket a személyiségben élő ösztönös nyelvtudásból kell kibontani, mégpedig az öntevékeny ismeretszerzésre építve. Az anyanyelvi nevelés módszertani alapegysége tehát a feladat, a módszer lényege pedig a felfedeztetés. Szende Aladár a programozott oktatás és az „intenzív eljárás” kipróbálásához az útmutatókat, segédanyagokat, tankönyveket és munkafüzeteket is maga készítette. Eredményeit a Helyesírás lépésről lépésre (1970) és az Anyanyelvünk a középiskolában című könyvében (1972) foglalta össze.

A kísérleti anyagok módszertani szempontból annyiban hoztak újat, hogy az ismereteket tartalmazó tankönyv mellé munkafüzet (azaz gyakorlókönyv) és ellenőrző feladatsort is társult. Jubilánsunk az emberformáló anyanyelvoktatás munkálásával, a hatékonyság keresésével ekkor már a 70-es évek reformterveit készítette elő. Az OPI munkatársaként — kollégái segítségével — kidolgozta az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelveit, majd a középiskolai tanterveket, végül — az anyanyelvi műveltség tartalmát kifejtve — elgondolásokat fogalmazott meg a távlati fejlesztésre is. A törekvések dokumentuma — Szepe György szerkesztésében — Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért című kötet (1976), majd az általa szerkesztett, Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai (1981) és a Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére (1986) című kiadvány.

1978-tól — Fábíán Pállal együtt — tevékenyen bekapcsolódott az egyetemi témabizottság munkájába, mely a 6-os kutatási főirány keretében akkor kezdte meg működését, és célja egy — a közoktatási életkor teljességére kiterjedő — komplex tanterv tudományos megalapozása volt. Igen sokat segített a tankönyvek kipróbálásának megszervezésében, a kutatóhelyekkel való kapcsolat fenntartásában, a beszámoló és a bázistanulmányok feldolgozásában, közzétételében. Utóbb még az anyanyelvi nevelés szempontjából leghátrányosabb iskolafajtára, a szakmunkásképzőre is kiterjedt a figyelme; itt az irodalmi és a nyelvi tanulmányok integrálásával főként a szűk időkeret gazdaságosabb kihasználását szorgalmazta. Közben kivette részét a dolgozó és levelező tagozatok anyanyelv-oktatási problémáinak a megoldásából, de a határainkon kívül élő magyar fiatalok számára is írt tankönyveket. Igyekezett a szülőket is bevonni az anyanyelvi nevelés programjába; elsősorban ezért jelentette meg az Anyanyelvi kalauz a család számára című hasznos és kitűnő könyvét (1976).

Végül, de nem utolsósorban: éppen az elmúlt évben ajándékozta meg a középiskolás ifjúságot A magyar nyelv tankönyve (I–IV. osztály) című mesterművével (1993) a nemzeti alaptanterv elgondolásaira építve. Művelődési anyagában a szövegszintből indul ki, majd a mondatgrammatikán át a szavak jelentéstani, szófaji és hangtani ismereteit tekinti át. Külön szakterületnek veszi a stilisztikát és a retorikát, végül a nyelv életével kapcsolatos tudnivaló-

kat. A központba — természetesen nem véletlenül — a jelentés gondolatát helyezte. A művet — kapcsolódó módon — a továbbiakban munkafüzettel, gyakorlókönyvvel kívánja kiegészíteni.

3. Szende Aladár nyelvművelő munkásságát köszöntőnkben éppen csak vázoljuk. Abban a tevékenységben vállalt jelentős szerepet, amely az 50-es évek elejétől a „pozitív nyelvművelés” kibontakoztatását tűzte maga elé — Lőrincze Lajos irányításával. A Nyelvőr cikkeinek a gondozása mellett számos tanulmány szerzője. Ilyen az összetett mondat nyelvhelyességi kérdéseiről a Magyar nyelvhelyesség című kötetben található dolgozata (1957), de más gyűjteményes kötetekbe is írt (például a Lőrincze Lajos szerkesztette Edes anyanyelvünkbe 1961-ben, a Ferenczy Géza szerkesztette Anyanyelvi órájában 1971-ben, vagy a Grétsy László szerkesztette Anyanyelvi kaleidoszkópba 1973-ban), újabban pedig az Edes anyanyelvünk című folyóiratban is gyakorta publikál. Önálló kötete Szórol szóra címmel 1965-ben jelent meg, társszerzője a Miről vallanak a magyar szavak? című könyvnek (1966). Az említett munkákon kívül írt áttekintő közleményt A kultúra világa (1960) és A szép magyar nyelv című kötetbe (1965) a mai magyar nyelvről, de sorolhatnók tovább számos ismeretterjesztő írását is. Mindezek mellett előadások tömegét tartotta különféle tanfolyamokon, továbbképzéseken, rendezvényeken, főként az OPI és a TIT keretében. Vezetője a Magyarok Világszövetsége pedagógiai bizottságának, a Magyar Nyelvőr szerkesztése mellett pedig tagja a Nyelvünk és Kultúránk című folyóirat szerkesztőbizottságának és az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának. 1985-től a nyelvtudomány kandidátusa. Az anyanyelvi nevelés szolgálatában végzett áldozatos munkásságáért 1982-ben Apáczai Csere János-díjat kapott.

Szende Aladár pályáján végigtekintve a különféle teljesítmények nem egymástól elszigetelten jelennek meg, hanem az életvitel teljességébe beágyazódva. A visszpillantásban azonban különösen szembeűnő a hivatástudat és az elkötelezettség állandósága. Ünnepeitünk nemcsak kiváló tudós, hanem rátermett nevelő is, aki számtalanszor példát mutatott emberségből, tapintatból és erkölcsiségből. Fél évszázad küzdelmeinek, eredményeinek talán ez a legfőbb tanulsága mindannyiunk számára... Az évforduló alkalmából tisztelettel és szeretettel köszöntjük őt a közelebbi és távolabbi munkatársak, kollégák, a közvetlen és közvetett tanítványok nevében. Szívből kívánjuk, hogy még sokáig munkálkodjék erőben, egészségben a magyar nyelvoktatásért és nyelvművelésért.

Fülöp Lajos

A magyar nyelvművelő társaságok találkozója

Keszthely, 1994. május 6—7.

A megváltozott körülményeknek köszönhetően először találkozhattak a magyar nyelvművelő társaságok képviselői a hagyományos Berzsényi Helikoni napok alkalmából Keszthelyen a Festetics kastélyban (a rendszerváltozás előtt hasonló rendezvényre nemigen kerülhetett sor). Dicsérendő a szervezők: a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság, az Anyanyelvi Konferencia és a házigazdaként otthont adó Festetics kastély vezetőjének szervező munkája és segítőkészsége. Nagy öröm volt mindannyiunk számára együtt lenni a horvátországi, szlovéniai, burgenlandi, felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági kollégákkal.

A megjelenteket a Berzsényi Társaság nevében Fodor András köszöntötte, idézve a magyar nyelv elkötelezett szolgálojának, Berzsényinek Keszthelyhez fűződő sorait: „Itt a keszthelyi zöld parton emelkedik | A csendes Helikon.” Pomogáts Béla az Anyanyelvi

Konferencia elnökeként — Göncz Árpád köztársasági elnök üdvözlétének tolmácsolása után — arról szólt, hogy az eredményes nyelvművelő munka a bátorság és józanság elvének szem előtt tartásával végezhető az elhunyt miniszterelnök, Antall József szellemében 15 millió magyarban gondolkodva. A házigazda, Czoma László igazgató adta át a meghívást a 10. jubileumi találkozóra. Bánffy György az Anyanyelvápolók Szövetsége nevében arra buzdított minden jelenlévőt, hogy továbbra is az anyanyelvbe kapaszkodva munkálkodjanak a közös cél érdekében.

A találkozó programja a következő volt:

Az első nap délutánján „Magyar nyelvművelő mozgalmak múltja és jelene” címmel Szathmári István tartott előadást. Részletes történelmi áttekintést adott arról, hogyan változott a különböző korokban a kérdés elméleti megközelítése. Felsorolta, hogy napjainkig kik voltak a nyelvművelés kiemelkedő személyiségei, és kitért a jelentős mozgalmakra és művekre is.

Szathmári István előadását olyan korreferátumok követték, amelyek a határon túli magyar nyelv jelenlegi helyzetét, állapotát elemezték.

Ördög Gyárfás Lajos (Sepsiszentgyörgy) beszámolt arról, hogy szervezetük 1990 decemberében alakult, azóta folyamatosan dolgoznak: tanácskozásokat tartanak, pályázatokot hirdetnek, bővítik kapcsolataikat a hazai nyelvművelőkkel.

Hogyan állítsuk le az elidegenedést az anyanyelvtől? — tette fel Ágoston Mihály (Újvidék) a szónoki kérdést kissé szomorúan állapítva meg, hogy provincializmus és igénytelenség jellemzi a mai vajdasági nyelvhasználatot.

A dél-baranyai nyelvállapotról és lehetőségekről Csörgits József (Eszék) adott tájékoztatást, megköszönve az AK és az MKM támogatását.

Göncz László a Muravidék nyelvi nehézségeiről számolt be, legfőbb gondként azt a tényt említve, hogy kb. hetven évvel ezelőtti nyelvi szinten, tájszólásban beszélnek az anyanyelvet az itt élő magyarok.

Galambos Ferenc (Alsóőr) arról tájékoztatót, hogy csak nyelvszigetként él Burgenlandban a magyar nyelv (kb. 7 ezer magyar ajkú beszél). Fontosnak ítélte az iskola szerepét és azt a szokást, hogy az egyházi élet is magyar nyelven folyik.

Szabómihály Gizella beszámolójában elmondta, hogy a Felvidéken 1990-ben alakult a nyelvművelő társaság nyelvi érdekvédelmi céllal, s bár vannak nyelvművelő rovatok lapokban, folyóiratokban, mégsem elég hatékony a nyelvművelés.

Kótyuk István arról beszélt, hogy beszélt nyelvi szintre szorult vissza az anyanyelv a Kárpátalján. Vannak nyelvi versenyek, nyelvművelő cikkek a magyar nyelvű újságban, ám sajnos, szervezett nyelvművelő munka még nem folyik.

A felvázolt helyzetképből kirajzolódtak a jövő feladatai: az eredményes munkához nyelvművelő szervezet létrehozása szükséges; elengedhetetlenül fontos az anyanyelv iskolai tanításának törvényben biztosított lehetősége; nélkülözhetetlen a hazai nyelvművelő műhelyekkel való rendszeres kapcsolat.

A második nap délelőttjén „Nyelvünk és nyelvművelésünk helyzete 1994” címmel Grétsy László tartott előadást. Az előadó a hazai nyelv helyzetét vizsgálta öt síkon. Ezek: a helyesírás síkja, fonematikus sík, szemantikai sík, szintaktikai és stilisztikai sík.

Ginter Károly a nyugaton (USA, Kanada, Ausztrália, Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Svédország, Németország, Svájc) élő magyarság nyelvállapotát jellemezte, és megállapította, hogy ezeken a helyeken elemi szintű nyelvtanítás folyik. Bár léteznek állami és tudományos szintű kapcsolatok, a helyzet javítására világméretű összefogásra van szükség.

Az anyaország támogatásáról az MKM képviselője, Töttös Istvánné adott tájékoztatást, részletezve, hogy milyen segítséget kaptak a határon túli magyarok nyelvművelés,

nyelvmegőrzés céljára. A jövő teendőit vázolva fontos feladatként jelölte meg a helyi igényekhez való igazodást, a továbbképzést, a távoktatást.

Befejezésül Péntek János (Kolozsvár) mondta el gondolatait a jelenlegi helyzetről és a jövőről. Napjainkban a határon túli nyelvállapotot több kóros tünet jellemzi: keringési zavarok léptek fel, létrejött a kétnyelvű anyanyelv, sorvadásos jelenségek is tapasztalhatók, nincsenek magyar szaknyelvek. Általában megindult a nyelvi „rendszerbomlás” folyamata. A bajok tehát megszorodtak. A gond ma már az, hogy naponta hány emberben hal meg az anyanyelv. Szlovéniát kivéve egyetlen szomszédos országban sem számít hivatalos nyelvnek a magyar. Használati köre egyre szűkül a különféle tiltások miatt. A jövőben a nemzeti nyelv relatív egységének megőrzésére kell törekedni. A mostani helyzet megváltoztatása a szakemberekre tartozik. A siker érdekében erősíteni kívánatos az azonosságtudatot, a nemzeti összetartozás tudatát és az etikai vonatkozásokat. Egységes mozgalmat kell kezdeményezni, mivel a tapasztalat szerint közvetlenül az egyénekre nem lehet hatni, csak az intézményekre (mégpedig elsősorban az oktatásiakra). Ezeknek a hatását egészíthetné ki a sajtó, a rádió és a tévé — a jó példa erejével a világi és egyházi nyelvhasználatban egyaránt.

Graf Rezső

Betű-e a ch?

Nádasdy Ádám Helyesírási ló címmel írt esszéjében a következőképpen vélekedik a *ch*-ről: „A szabályzat a *ch*-ről végképp nem tudja eldönteni, hogy egy betű-e vagy kettő. (Csúnya labanc fattyú ez a *ch*, azért nem szeretjük, tudom én.) A magyar betűk listájában fel sincs sorolva (hm, de akkor hány betű a *technika*?), ám a 228. §-ban az áll: a *ch* kétjegyű ugyan, de egyetlen hangot jelöl. . . s így egy betűnek számít az elválasztáskor. No, mindegy: fattyú, nem fattyú, fő, hogy egészséges legyen” (2000, 1990. 9. 55–61).

Valóban, betű a *ch*? Nem betű? Ha betű, akkor miért nem szerepel az ábécé négy kiegészítő tagja (*q, x, w, y*) mellett ötödikként? Ha nem betű, miért nem szüntetjük meg, s miért nem írjuk át *h*-ra a közkeletűvé vált idegen szavakban?

A szabályzatban ellentmondásos a *ch* helyzete, státusa. Eszerint: „Ha a magyarosan írt közkeletű idegen szavak eredeti idegen írásában *ch, x* vagy *q* betű van, a következőképpen járunk el: a *ch*-t, ha *h*-nak ejtjük, megtartjuk: *jacht, mechanika, monarchia, pech, technika, technikus* stb.” (AkH. 204.)

Az első kérdés, ami e szabály elolvastakor felvetődik, mi lehet az indoka annak, hogy a *ch*-t megtartjuk, ha *h*-nak ejtjük. Hisz ugyanilyen indokkal (indokolatlansággal) úgy is szólhatna a szabály, hogy a *ch*-t átírjuk, ha *h*-nak hangzik. Sőt ez utóbbi megoldás indokoltabb is lenne, ha egybevetjük a szabályzat 202. §-ával: „Ha egy latin betűs írású nyelvből átvett, általános fogalmat jelölő idegen szó közkeletűvé válik, eredeti írásmódját a magyar kiejtést tükröző formával váltjuk fel.”

A *ch* „lóg a levegőben”, betű, de mégsem az, mivel az ábécében nem kapja meg a „betű rangot”, az elválasztáskor viszont megkapja ezt a „státust”, egyenrangúvá válik például az *x*-szel, ami teljesen indokolt, hiszen a *ch* egy hangot jelölő betű, nem pedig betűkapcsolat.

Tovább bonyolítja a dolgot az, hogy a magyar betűrendszer szempontjából kétjegyű betűnek kell tekinteni. Így újabb kétségek merülnek fel, ha tovább vizsgáljuk a szabályponthoz: „A *-val, -vel* és *-vá, -vé* ragos alakulatok elválasztása: *pech-hel*.” Azaz a betűnek és nem betűnek tekintett *ch* immár egyjegyűnek és kétjegyűnek tekintett betű lett. Hiszen ha a magyar ábécé többi kétjegyű mássalhangzójához hasonlítjuk, akkor a következő különbséget vehetjük észre: míg a többi kétjegyű mássalhangzó hosszú változatában az első jegyet kettőzzük meg, addig a *ch* esetében a kettőzés a második jeggyel történik meg. Bár ezt indokolják úgy, hogy a *chh* és *ddz* különbsége elvszerű, a *ch* ugyanis idegen betű, a *dz* magyar (vö. Deme: HIK. 27).

Természetesen régóta vitatott téma ez a magyar helyesírásban. Az előzményeket Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története című művéből ismerhetjük meg.

Az AkH. 1954. elkészítésének időszakában Benkő Loránd a következőképpen foglalt állást a *ch*-val kapcsolatban: „... a *ch* ejtése is igen közel jár, sőt sok esetben teljesen megegyezik a magyar *h* hanggal. Nem ütköznék tehát különösebb akadályba, ha a *ch* és *x*

betűket ezután *ksz/gz* és *h* betűkkel cserélnők fel, elérnők azonban azt, hogy meghonosodott idegen szavainkat egységesen, kivételtől mentesen tudnók írni, azaz a magyaros írást minden megkötés nélkül tudnók alkalmazni” (MNy. 45 (1949): 92).

Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy az *x* átírása azért nem szükséges, mert „legális” betű, szerepel a magyar ábécében. Ugyanakkor ki kell emelni Benkő Loránd azon gondolatát, hogy az átírással a meghonosodott idegen szavakat egységesen tudnánk írni, valamint azt, hogy az átírás nem vonatkozna a családnevekre, illetve a családnevekből származó köznevekre. Ezt indokolja a családnevekre vonatkozó hagyományörzés, valamint a név sérthetetlenségének és tiszteletben tartásának elve is. Mindkettő megfontolandó javaslat az elkövetkező helyesírási szabályzat elkészítéséhez.

A Nyelvművelő kézikönyv alapján a *ch*-t tartalmazó szavakat négy csoportba sorolhatjuk. A hangkörnyezettől függően háromféle *h* hangot ejtünk.

1. A nyelvünk hátával és szájpaddlásunk hátsó részével képzett *h*, palatoveláris spiráns (x), olyan *h*, mint amit a *doh*, *dohszag*, *sah* stb. szavakban ejtünk: *almanach*, *jacht*, *krach*.

A *h*-t ezekben a szavakban azért ejtjük keményebben, mert előtte hátul képzett magánhangzó áll, valamint az is befolyásolja, hogy a szó végén áll, illetve az egyik esetben mássalhangzó követi.

2. A *j* hang résének megfelelő helyen képzett *h*-t, prepalatális spiránst (ǰ) ejtünk a következő szavakban: *cech*, *pech*, *technika*, *technikás*, *technikum*, *technikus*, *technológia*, *technológus*.

Bár igaz, valamivel hátrébb képzett a *h*, mint a *kapj*-féle szavakban, de mindenképpen előrébb képezzük az előbbi csoport *h*-inál. Oka: a *ch*-t palatális magánhangzó előzi meg, a szó végén áll, illetve dentalveoláris mássalhangzó követi.

3. Két magánhangzó között rövid *h*-t, laringális spiránst ejtünk, mint például a *lehangol* szóban: *disztichon*, *machináció*, *mechanika*, *mechanizmus*, *mechanizál*, *psziché*, *pszichidáter*, *pszichológus*, *pszichikai*, *pszichikus*, *pszichoanalízis*, *pszichopata*, *pszichózis*.

4. Ugyanúgy rövid *h*-t ejtünk, mint az előbbi csoportban, a különbség csupán annyi, hogy a *ch*-t egy mássalhangzó előzi meg: *anarchia*, *archaikus*, *archaizál*, *archaizmus*, *archeológia*, *archeológus*, *architektúra*, *archívum*, *monarchia*, *orchidea*. Bár igaz, a *h*-t ezekben a szavakban egy kissé előrébb képezzük, mint az előző csoport laringális spiránsait, mivel minden esetben egy dentalveoláris képzési helyű *r* előzi meg a *h*-t.

A *charta* szó újabban politikai okoknál fogva bekerült a köznyelvbe. Ezt a szót *k*-val kellene írni: *karta*.

A *machiavellizmus* maradhatna így *ch*-val, hiszen ez tulajdonnévi eredetű szó, mint az *archimedesi* (csavar), *bacchanália*, *bacchánsnő*.

Egyetlen esetben nem ejtjük a *ch*-t: a *barkochba* szóban. Itt ajánlatos lenne a szót a következőképpen átírni: *barkóba*. Külön gondot jelent az *echó* 'visszhang' szó, az ÉrtSz. szerint ebben *k* hangot ejtünk a *ch* helyén, a homonimáját *k*-val is írjuk: *ekhó*. Mi legyen vele?

Természetesen azon lehet vitatkozni, hogy a felsorolt szavak közül melyek számítanak még idegennek, szakkifejezésnek — ezekben az esetekben még indokolt a *ch* megtartása —, azonban úgy vélem, hogy a bemutatott kifejezések nagy része már „rég kinőtt” az idegen szó kategóriájából. Nap mint nap használjuk, részei a köznyelvnek, indokolt az átírás. Egyébként a felsorolt szavak mindegyike megtalálható az ÉKSz.-ban. Ugyanakkor a *ch*-nak a kiejtésben háromféle *h* hang felel meg, s a fő, hogy ezek mind a magyar *h* fonémavariánsai is egyben. Tehát nem lehet érv az átírással szemben az, hogy a *ch*-val írt *h* más hangot jelöl, mint a magyar *h*-val írt *h*. Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy ha eltér is a *ch* ejtése a *h*-étól, csak annyiban, amennyiben a magyar *h* kiejtett változatai, fonémavariánsai is eltérnek egymástól a hangkörnyezettől függően. Mindezekből az is következik, hogy a *ch* nem

fonéma, hiszen nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, nem is lehet, mert kiejtett változatai megegyeznek a magyar *h*-ével.

Mint ahogy korábban átírták a *k*-nak ejtett *ch*-t (pl. *kártya*, *kiló*, *kolera*), úgy át lehetne írni a *h*-nak ejtett *ch*-t is.

Amennyiben a *ch*-t a felsorolt szavakban (vagy azok nagy részében) átírnánk *h*-nak, az olyan idegen eredetű szavak közé sorolódnának, amelyek írásukban is beilleszkedtek a magyar nyelvbe. Bár az is igaz, ha átírunk *h*-ra egy ilyen gyakran használt idegen eredetű szót (*monarchia*), rögtön felvetődik, mi legyen a szó szócsaládjával, képzett és összetételi alakjaival (*monarchikus*, *monarchista*, *monarchofasizmus*).

A következő helyesírási szabályzat megjelenéséig mindenképpen el kellene dönteni, hogy betű-e a *ch*, vagy sem. Ha az, akkor be kellene venni az ábécébe a kiegészítő tagokhoz ötödiknek. A helye a sorrendben a *h* után lehetne, mivel a *ch*-t tartalmazó szavakat az ábécérendbe soroláskor eszerint helyezték el a szótárírók.

Ha nem betű — s véleményem szerint ez a helyesebb válasz —, akkor a közkeletűvé vált idegen szavakban át kellene írni *h*-ra, s az idegen eredetű szakkifejezésekben, tulajdonnevekben, valamint a tulajdonnevekből képzett alakulatokban megtartani *ch*-nak.

Minya Károly

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a
PANNÓNIA MED-HOTEL
(9400 Sopron, Várkerület 75.)
támogatásával jelent meg.**

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Juhász Dezső</i> : Megjelenőben új etimológiai szótárunk	335
<i>Kocsány Piroska</i> : Szöveg és szövegten: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából	340

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szathmári István</i> : Megszállott és megszállt	350
<i>Nyomárkay Viktor</i> : Állócsillag, játékbarlang	351

Szemle

Kemény Gábor: Képekbe menekülő élet (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	352
Nagy Géza: Bodroghközi tájszótár (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	355
Vöö Gabriella: Igaz ember igazat szól (Ismerteti: <i>Györke Zoltán</i>)	359
The Language Situation in the Russian Federation (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	361
Dansk—Ungarsk Ordbog (Egy újonnan megjelent dán—magyar szótár) (Ismerteti: <i>Kincses Kovács Éva</i>)	365
Zimányi Árpád: Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1979.	367

A Nyelvőr hírei

<i>Fülöp Lajos</i> : Szende Aladár 80 éves	369
<i>Graf Rezső</i> : A magyar nyelvművelő társaságok találkozója	371

A Nyelvőr postája

<i>Minya Károly</i> : Betű-e a ch?	374
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I –II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
197. **Szikszainé Nagy Irma:** Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. **Bárczi Géza** Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva.** 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft, II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.